

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА  
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ  
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ**

**БАДИИЙ МАТН ВА ЭСТЕТИК  
ТАЛҚИН**

**ТОШКЕНТ 2013**

Ушбу монография филология фанлари номзоди, доцент Ислонжон Ёкубовнинг Асад Дилмурод насрини уқиш ва англаш, ҳис қилиш йўлидаги янги изланишларини қамраб олган. Муаллиф бадиий матн эстетик талқини муаммосига Ғарб ва Шарқ эстетикаси ва адабиётшунослиги илғор назарий қарашлари асосида ёндашган. У адабий матнга ёзувчи услуби, истеъдоди, интеллектуал салоҳияти акс этган ўзига хос мураккаб қурилма - маънолар хазинаси сифатида муносабат билдираркан, романлар меҳваридаги серкатламликни кашф этишга уринган. Бинобарин, ушбу монография бадиий матн ботиний сирлари ўзлаштириш нафосатшунослиги асосида тадқиқ этилган изланишлардан биридир.

Муаллиф илмий-адабий жамоатчиликнинг монография юзасидан билдирадиган фикрларини самимият билан қабул қилади ва кейинги ишларида инобатга олади. Бунинг учун Сизга олдиндан ташаккур билдиради.

Монография Олий ва ўрта махсус таълим тизими талабалари, магистрантлари, изланувчи-тадқиқотчилари, шунингдек бугунги адабий жараён муаммоларини ўрганишга ихлосманд барча китобхонларга мўлжалланган.

***Масъул муҳаррир:***

**ҚОЗОҚБОЙ ЙЎЛДОШЕВ**

Педагогика фанлари доктори, профессор

***Тақризчилар:***

**ҚУРДОШ ҚАҲРАМОНОВ**

Филология фанлари доктори, профессор

**АДҲАМБЕК АЛИМБЕКОВ**

Филология фанлари номзоди, доцент

*Монография Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгашининг 2013 йил 25. апрелдаги ...-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.*

Тангрининг марҳамати ва инояти ила битилган ушбу китобим туфайли ҳосил бўладиган савобни кайвони момоларим Шарифа Саидмаъсурхўжа қизи ва Робия Рўзимат қизлари (*Оллоҳ улардан рози бўлғай ва комил мукофот ато этғай*) порлоқ хотираларига бағишлайман.

(Муаллиф)

## ЎНГСЎЗ

### ***Олам ва одам моҳияти***

Сўнгги йиллар адабий танқидчилигида бадиий асарга герменевтик ёндашув усули, яъни поэтик матнни тушуниш ва маъно-моҳиятига етиб талқин ҳамда таҳлил қилиш ҳаракати кучаймоқда. Айтиш мумкинки, сўзлар маъноси ва матн моҳиятига эътибор танқидчилик методологияси асосий йўналишларидан бирига айланмоқда. Шарқда ўзлаштириш нафосатшунослиги (*рецептив эстетика*) ўзининг олис тарихига эга. Жумладан, “*Қуръони Карим*” ни тафсир қилиш, шунингдек ҳадиси шарифларни шарҳлашга ҳаракат қилинган. Бобокалонларимиз нимани қандай тушунтириш (*талқин қилиш*) ни олдиндан аниқ белгилаб олишган. Шунинг учун ҳам тафсирларнинг *фикхий, лугавий, ақлий, тарихий, мутасаввифона* турлари юзага келган. Маҳмуд Қошғарий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий ва бошқа кўплаб олимларимиз ўз изланишларида сўзга эътибор бериш, талқин қилиш ва шарҳлашни ғоятда муҳим санашган. Уларнинг гипотеза ва таққослари, ҳукм ва хулоса чиқариш усуллари герменевтик тафаккурга дахлдор эди. Демак ўзига хос фикрлаш тарзи бўлган бу жараён маданиятимиз тарихидаги муҳим илмий-фалсафий ҳодисадир.

Ғарбда ҳам бадиий матнни таҳлил қилиш, изоҳлаш, адабий-назарий асослаш ва методологик жиҳатдан тушунтириш ҳамisha долзарб саналиб келган. Зотан, талқин қилиш (*матнни имманент тушуниш*) унинг ўзига хос ички белги-хусусиятларини очиб беришдир. Айни муаммо Аристотель, Б.Спиноза, И.Кант, Э.Гуссерль, Р.Барт, Ж.Деррида, Ю.Кристева, М.Фуко ижодида кенг таҳлил қилинган.

Масалан, И.Кант макон ва замонни алоҳида шахс онги, ҳис туйғу ҳамда мушоҳадалари билан изоҳлаган. Борлиқни инсон онгига боғлаб тушунтириш ғояси дастлаб Э.Гуссерль феноменологияси, кейинчалик эса постмодернизм фалсафасида давом қилдирилди. Таълимотнинг кейинги ривожчи М.Хайдеггер, Г.Гадамер, П.Рикёр, М.Бахтин, Д.С.Лихачёв, Б.М.Каган, М.Б.Храпченко, Ю.Борев, П.Гайденко, Д.Урнов, В.Хализев хизматлари билан боғлиқдир.

Маълумки, таҳлил қилишнинг умумий назарияси бўлмиш герменевтика XIX асрдаёқ немис файласуфлари Ф.Шлейнмахер ва В.Дильтейлар томонидан гуманитар билишнинг методологик асоси сифатида майдонга ташланган эди. Ф.Шлейнмахер фикрича, матн ўз табиатига кўра икки ёқламадир. Яъни у: тил тизимига нисбатан қисм, индивидга нисбатан эса ижод маҳсулидир. Шунинг учун ҳам у талқинни иккига (*грамматик ва психологик*) ажратади. В.Дильтей эса, герменевтикани “руҳ ҳақидаги” (*гуманитар*) фанларнинг асоси деб билади. Унинг фикрича, тушуниш бутунлик (*хаёт*) ни адекват ифодалаш (*идрок этиш*) нинг ягона воситаси. Агар талқин қилувчи шахс ўз руҳий оламини қанчалик идрок этолса, ўзгани ҳам шунчалик тушуна олади. Демак ижод маҳсули ижодкор тарихий-руҳий оламига монанд (*изоморф*) дир.

М.Хайдеггер тушуниш масаласига билиш эмас, балки мавжудлик усули деб қарайди. Зотан, мавжудият тушунишни тақозо этади. Ҳанс Георг Гадамер эса: бадий матнни тушуниш ҳеч қачон охирига етмайди, дея таъкидлайди. Унинг лингвоцентрик фикрича, чин ҳақиқат ҳиссий туйғулар воситасида эмас, балки матнни англаш орқали амалга оширилади. Зотан, мавжудликнинг ўзи: *билиш, фаолиятда бўлиш ва баҳолаш* асосида кечади. Инсон воқелиқни назарий жиҳатдан англайди. Яъни, оламга муносабат асосида тушуниш ётади. Одам боласи ўз тушунганларини ҳаётӣ ва амалӣ синовдан ўтказади. Бинобарин, кечинмалардан ташқарида ҳаётӣ тажриба тўпланиши мумкин эмас. Шундай экан, бадий матн - инсон борлиғининг тил орқали реаллашуви. Инсон “мен”лигининг рўёбга чиқиш шакли. Тарих маъно ва мазмунини ифодаловчи бадий матн эса, авлодлар мулоқотидир. Бу мулоқот (*бадий асар билан китобхон диалог*) асносида матнда моддийлашган мазмун тушунилади. Бизнингча, олим тил масаласига алоҳида эътибор қаратар экан, талқин қилувчи шахсиятига хос ижодӣ фаолликка етарлича аҳамият бермайди. Немис қадриятшуноси Генрих

Риккерт таъкидлашича, тушуниш ва англашнинг ўзаро узвий боғлиқлиги структур-семантик таҳлилни тақозо этади. М.М. Бахтин: тушунишда икки онг (*икки субъект*), тушунтиришда эса бир онг (*талқин объекти*) ўзини намоён қилишини таъкидлайди.

Демак анъанавий (*теологик*) герменевтика ўз эътиборини матн зоҳирий мазмуни ва унда акс этган шахс руҳини англашга қаратади. Археологик герменевтика йўналишида эса, матннинг юзага келиш сабаблари ва ботиний мазмунини англашга эътибор берилади. Айрим Ғарб олимлари ташқи дунё ва инсон борлиғи (*иллюзор олам*) ни кескин ажратишади. Бадий матнда етарлича англамаган ёхуд атайин яширилган маънолар мужассам деб билишиб, ўз эътиборини символларга қаратишади. Бу фикрни умуман инкор этмаган ҳолда, Ф.Ницше, З.Фрейд сингари тадқиқотчиларнинг инсон мавжудлигини иқтисодий-сиёсий факторлар ва табиий майлларга боғлаб тушунтириши шарқона дунёқарашга мутлақо зидлигини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Бунда талқин қилувчи, бадий матн ортидаги шахс (*субъект*) ва Тангри мулоқоти амалга ошмайди. Чунки, борлиқ ва тафаккур тараққиётининг уч босқичлиги (*ақл – руҳ – космос*) назардан қочирилади. Илло, азал-азалдан Шарқда матн талқини ягона уйғунликнинг қайдаражада қамралишига кўра амалга оширилган. Бизнинг давримизда эса, бу доирани ноанъанавий герменевтикага хос талқин усуллари билан янада бойитиш ўз ижобий самараларини беради.

Кўринадики, герменевтика классик гносеология (*билиш назарияси умумий қонуният ва усуллари*) нинг субъект-объект дихотомиясига зиддир. Герменевтикада инсон ҳаёти онг (*тафаккур*) га боғлаб тушунтирилади. Олам инсонга нисбатан талқин қилинади. Бошқачароқ айтганда, инсон борлиғига ниҳоятда катта эътибор қаратилади. Зотан, оламнинг мазмун-моҳияти ақл-фаросат орқали англанади. Яъни дунё инсон учун яратилган ва унга мослаштирилган деб қаралади. Бинобарин, инсон дунё тузилишининг асосий мақсади сифатида намоён бўлади. Илло, воқелик ва олам ниҳоятда кенг. У ўз ичига моддий-маънавий борлиқ ва йўқлик (*абадият*) сингари тушунчаларни қамраб олади. Демак инсон борлиғи унинг моҳиятини тушуниш, англаш ва таҳлил қилиш орқали реаллашади. Кўринадики, матнни талқин қилиш тамойиллари ҳақидаги таълимот бўлмиш герменевтика ҳақидаги қарашлар аксарият гуманитар фанлар сингари филологик

тадқиқотлар учун ҳам ўзига хос методологик асос вазифасини ўтай олади. У бадий матнда ўқувчи учун мавҳум бўлган жиҳатларни муфассал тушунтириш, изоҳлаш ва шарҳлаш имконини беради. Мавҳум ифода конткретлашуви эса, китоб меҳваридаги ботиний маъно тушунилишини осонлаштиради.

Истиқлол даври ўзбек адабиётшуносларидан Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров, Н.Раҳимжонов, А.Расулов, Ҳ.Болтабоев, Қ.Йўлдошев, Д.Қуронов, Б.Каримов, Қ.Қаҳрамонов, Т.Шермурод, У.Ҳамдамов тадқиқотларида қаҳрамон борлиғи моҳиятини реаллаштиришда уни тушуниш, англаш ва таҳлил қилишга эътибор ортган. Муҳими шундаки, изланишлар жараёнида онг объектив реалликдан кескин ажратилмайди. Бадий ҳақиқат онгда мавжуд бўлган, яъни англаб етилган фактларга боғлаб изоҳланади. Демакборлик мазмуни қаҳрамон онги, тасаввур ва идрокдан изланади. Бизнингча, адабий-назарий билиш мантиғида юзага келган бундай ижобий силжишлар индивидум руҳияти кенг ва теран таҳлил қилиниши билан аҳамиятлидир.

Биз замонавий ўзбек романлари асосидаги анъанавий маданият илдизларини кузатишга, ёзувчилар олам илоҳий моҳиятини рамзли идрок этаётганига диққат қаратишга уриндик. Бадий матн талқини асносида ўша ягона уйғунлик камраб олинганини тушуниш ва англашга интилдик. Изланишларимиз ана шу йўсиндаги бир хавасдир.

## ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН

Халқимизнинг адабий-эстетик эҳтиёжини қондиришга интилиб келаётган носирларимиздан бири Асад Дилмурод тарихий ҳақиқатларни бадиий талқин қилишга, насримиз имкониятларини янада кенгайтиришга баракали ҳисса қўшмоқда. Бугунгача кўплаб ҳикоялар, “Шердор”, “Мулк”, “Гириҳ”, “Интиҳо”, “Меъзон буржи” қиссалари, “Маҳмуд Торобий”, “Фано даштидаги қуш”, “Паҳлавон Муҳаммад”, “Ранг ва меҳвар” романларини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этган ёзувчининг асарларида гоҳ тарихий, гоҳ мистик-романтик, гоҳида эса ўткир психологизм руҳи устунлик қилади. Бу эса у ўз қаламини тинимсиз чархланаётганини, мудом интилиш ва изланишда эканлигини кўрсатади.

Асад Дилмурод катта ижодий ўрганиш босқичидан кейингина роман жанрига қўл урди. Унинг “Мезон буржи”, “Хилват” ҳикояларида Амир Темур образи яратилди. Истиқлолгача бўлган даврда китобхонлар қўлига теккан “Шердор” қиссасида XVII аср биринчи ярмидаги Самарқанд манзаралари, аштархонийлар сулоласи вакили – ҳоким Абу Карим Бойҳожӣ ўғли Ялангтўшбий баҳодирнинг мураккаб шахси, унинг гўзал қизи Моҳбону билан меъмор йигит Муҳаммад Авазнинг изтиробли муҳаббати хусусида сўз боради. Шердор мадраса-масжиди гўзаллик ва эзгулик обидаси, ҳаёт қарама-қаршиликлари ва халқ донолиги акс этган боқий тимсол сифатида талқин қилинади.

“Шердор”да Имомқулихон давридаги халқимиз ҳаётини маърифат ғоясига йўғириб тасвирлайди. Қаҳрамонлар табиий интилишларини инсоний зиддиятлари ютуқ ва чекланганликлари билан ифода этади. Уларнинг кўнгил иқлимларини нафс масаласига муносабатлари фонида тафтиш этади. Қиссадаги “қошона” эзгуликнинг, “шоҳи рўмолча ва унга нақшланган тасвирлар” муҳаббатнинг рамзлари даражасига кўтарилади. Ижод ишқи ва яратувчанлик, гўзаллик ва нафислик, улуғворлик ва абадият барқарорлиги ҳақидаги етакчи фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Бу усул кейинчалик “Гириҳ”да “қадимий нақш - гириҳ”нинг мажозий образ даражасига кўтарилишида ҳам бўй кўрсатади. Ниҳоят, “Фано даштидаги қуш” романида услубий белги сифатида яхлитлашади. Муҳими, уларда адиб қалбидаги бунёдкорлик

завқи, эзгулик соғинчи, нафосат эҳтироми ва ғайрати, эртадан умидворлик туйғулари, фалсафий мушоҳадалари мужассамлашган.

“Мулк”, “Гуриҳ”, “Интиҳо” қиссаларида ҳам маърифат ва жаҳолат ўртасидаги кураш яқин ўтмиш ҳаёти мисолида бадиий-фалсафий таҳлил этилади. Тарихий ўтмиш ва маданий меросга миллий манфаатлар нуқтаи назаридан қаралиб, зўравонликнинг ҳар қандай кўриниши жоҳиллик сифатида баҳоланади. “Мулк” қиссаси бадиий тасвирнинг кенглиги, мажозий образларга бойлиги билан эътиборни тортади. Носир унда XX аср бошидаги таназзулни қаламга олади. Муҳими, инсон ва унинг эътиқоди, моддий-маънавий бойликлари топталгани, шаъни камситилгани ҳақида миллат зиёлиси ўлароқ, куйиниб сўзлайди. Кейинги қиссаларида адиб тасвир доирасини янада кенгайтира боради.

Адибнинг “Маҳмуд Торобий”<sup>1</sup> номли илк романига ҳам руҳий-иждодий тайёргарлик босқичи миллий истиқлолдан анча илгари бошланган эди. Унинг “Яроқдаги битик” ҳикоясидаёқ Маҳмуд Торобийдаги саркардаларга хос барқарорлик ва жасорат туйғуси она қонидан ўтганлиги кўрсатилганди. Романга материал тўплаш жараёнида Асад Дилмурод адабиётимизда мазкур мавзуда 1941 йилда битилган Ойбекнинг “Маҳмуд Торобий” драматик достони тажрибаларига таянади. Зеро, Ойбек Маҳмуд Торобийга бўлган муносабатда биргина драматик дoston билан қаноат ҳосил қилмай, “Халқ қалқони” (А.Дейч билан ҳамкорликда) пьесасини ёзишга киришган, “Ғалвирчи” насрий драмасига қўл урган, аммо улкан иждодий ниятларини тўла рўёбга чиқаришига даври имкон бермагани сабабли бошқа иждодий режалари ижросига киришган даҳо санъаткор эди.

Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна”, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин” шеърӣ драмалари, адабиётимиз тарихида яратилган кўплаб тарихий романларни ҳам Асад Дилмурод маънавий-руҳий илҳомланган асарлар сирасига киритиш мумкин. Бу ҳақда тўхталаркан, адиб: “Ҳазрат ёзувчимиз Ойбек домла қўллаб юборди. Ойбек домла ва Александр Дейч сингари забардаст адиблар қўл урган, исёнқорона руҳга йўғрилган мавзу мураккаблиги, бинобарин, Маҳмуд Торобий сийрати ва сувратида мужассам улугворлик мени хушёрлик ва холисликка ундади”,

---

<sup>1</sup> Асад Дилмурод. Маҳмуд Торобий. Тарихий роман. –Тошкент. 19998.



- дея ўзининг Ойбек ижодий мактабидан кучли таъсирланганлигини эътироф этади.

Тарихий романда Маҳмуд Торобий оддий косибликдан улуғ саркардаликкача, кўтарилган, султонлик рутбасига мушарраф бўлган, хурриятга ташна инсон образи сифатида кенг кўламда ифода этилди. Маҳмуд Торобий руҳан енгилмайдиган ўктам инсон. У халқ мусибатини шахсий майллардан устун қўя олади. Ёзувчи унинг нафақат жисмоний, балки руҳий қудратини ҳам кўрсата билган. Бундай ҳолни романнинг Муҳиддин Камол ва Суйгуна Зебо ишқ-муҳаббати тасвирланган ўринларда ҳам учратамиз. Ёзувчи интим туйғуларни тасвирлашда қаҳрамонлар руҳиятидаги тебранишларга эътибор қаратади. Муҳиддин Камол билан Оловхон Юсуфни, Суйгуна Зебо билан Сузукни қарама-қарши қўйиб тасвирлаш орқали иймон поклиги ва руҳ мусаффолиги ҳақидаги концепцияни тасдиқлайди, китобхон туйғулар оламини ларзага солиб, гоҳ ғурур, гоҳ энтикиш, гоҳида эса ачиниш, изтиробга тушиш ҳисларининг ўрнини алмаштира боради. Асар тасвирий йўналишидаги фалсафий мушоҳадакорлик, ғоявий концепциясидаги теран ҳаётий умумлашмалар ўқувчи онгида олам ва одам ҳақида теран мулоҳазалар уйғотади, ўша давр руҳини қалбига жойлайди.

“*Маҳмуд Торобий*” романи марказида жаҳолат ва ёвузлик, хиёнат ва қабоҳатнинг инкори орқали *эътиқод бутлиги, иймон мусаффолиги, эрк соғинчи, юртга садоқат* сингари ардоқли туйғуларни улуғлаш туради. Адиб Маҳмуд Торобийни идеаллаштирмайди. Бутун умри даҳшатли йўқотишлар ичида кечган саркарданинг дард-аламлари, изтироблари ҳаққоний тасвирланади. У муқаррар фожиасини англаган ҳолда катта мақсадлар йўлида муҳорабага киргани билан улуғворлик касб этса, атрофини қуршаганларнинг руҳий оламини билиб улгурмаганлиги жиҳатидан ожизлигини ҳам намоён этадики, у адабий қаҳрамонгина эмас, жонли одам сифатида қабул қилинади. Муаллифнинг романдан кўзлаган бош мақсади ҳам Чингиз қиличи яралаб, тиз чўктиришга уринган, буюк Ясо қонунлари хўрлаган исломий юрт Бухорода эртанги кун қайғуси билан яшаётган, ватан тупроғини муқаддас билувчи ботирлар кўплигини кўрсатишдан иборат эди. Шунинг учун бўлса керак, адибнинг асосий эътибори кўзғолоннинг тафсилотларига қаратилади. Маҳмуд Торобийнинг сўнгсиз фиғонлари элнинг фиғони сифатида ифода этилади. Ёзувчи

халқ қонида яширин қудрат ва шижоатнинг уйғониши катта куч эканлигини, ҳар қандай разолатни маҳв этажагини ғоятда ишончли тасвирлашга эришади. У қаҳрамонлар руҳиятидаги курашларни кўрсатар экан, дунёнинг нотугаллигини, фароғатли замонлар орзусини нафс ва иймон тушунчалари, ватан ва халқ туйғулари атрофига жипслаштиради.

Савдогар Маҳмуд Ялавоч шахси ва унинг ўғли Масъудбекка нисбатан тарихий-адабий манбаларда келтирилганидек стереотиплар асосида ёндашмайди, балки уларни мураккаб тақдир эгалари сифатида талқин ва таҳлил этади. Унинг талқинича, мўғул хонлари, шахзодалар, амирлар, босқоқлар, доруғалар, ноиблар маҳаллий халққа нисбатан беписанд муносабатда бўлиб, раиятни аёвсиз эзишган. Тарихнинг мураккаб ўйинида қўғирчоққа айланган Маҳмуд Ялавоч, ҳар қалай, шу элнинг фарзанди эканлигини буткул унутмаган эди. Унинг қалбида ҳам эл-юрт, ватан, диндошлик ва қондошлик муқаддас туйғуси буткул йўқолмаган эди. Умр бўйи ваҳима ва шубҳа оралиғида тўлғониб яшаган, мол ва жон ташвишидан, юксакликка кўтарила олмаган, зулм олдида кўрқоқлик қилган, хиёнаткорликда Оловхон Юсуфдан-да хавфлироқ ноибни Асад Дилмурод тақдир етовидаги ожиз банда деб билса-да, кўрнамакликда айблайди. Айни чоқда, Маҳмуд Торобийни иззатли ўлим топди, деб баҳолайди.

Демакки, адиб қаҳрамонларга бўлган муносабатини унчалик яширмайди. Асарда Маҳмуд Ялавоч сингари мураккаб характерларнинг руҳий ўртанишлар орқали кечувчи инқироzi ҳаққоний таҳлил этилади. Бу орқали нафақат давр, балки аросатдаги инсон тақдирига хос фожиа ҳам кўрсатилади. Романда босқинчилар ва исёнчилар ўртасидаги кураш эзгулик ва ёвузлик кураши тарзида ифода этилади.

Муҳими, адиб китобхонни ўйлашга, фикрлашга ундайди. Алам ва изтиробга йўғрилган кўҳна тарихни бутун даҳшатлари билан жонлантириш орқали Маҳмуд Торобий руҳида кечган жараёнларни иймон поклиги, ният тозалиги билан туташтира билади. Сийнаси душман найзаларидан пора бўлганида ҳам *“Яшасин, Ҳурлик!”* – дея баралла ҳайқирган Суйгуна Зебо, жон таслим қилаётиб ватан тупроғини тавоф қилган Муҳиддин Камол, қилич сопини чалгаллаганича жон таслим этган Шамсиддин Маҳбубий, қўлида туғ билан жанггоҳга отилган ва шаҳид кетган Зор жаҳон ва ниҳоят, ўлимга

тик боқиб, хоин Оловхон Юсуф ханжарига мардона бошини тутиб берган Маҳмуд Торобий жасорати ва армонлари ғоятда ишонарли, эстетик таъсирчан тарзда чизилади. Ғазаб ва нафрат, даҳшат ва умид билан қоришган улуғ муҳораба тарихи халқ руҳининг енгилмаслиги тимсоли даражасида ифода этилади. Лекин кўзғолон тафсилотларига бир қадар ортиқча берилиб кетган муаллиф кекса Аминбек Бухорий, Ғиёсхўжа Бухорий, Аъзамхон эшон, Шамсуддин Маҳбубий тақдири орқали масжидларни отхонага, муқаддас китоблар солинган сандиқларни охурларга айлантириб, илму урфон пешволарини сайислик ва ғуломликка тайинлаш билан боғлиқ жиҳатларни мўғул истилочиларининг маҳаллий халқдаги илмга ўчликни ҳазм қила олмаслиги тарзида тўғри изоҳласа-да, кенг таҳлил этмайди. Аъзамхон эшонни тошлоқ ерни шудгор қилишга мажбурлаб масхара қилишган ҳолат-вазиятлар тасвирида адиб босқинчиликнинг маънавий зарарларини кўрсатишга уринади. Шамсуддин Маҳбубийни бош сайисликка тайинлашмоқчи бўлишганини эслатади. Агар ана шу жиҳат ҳам характерлар тақдири орқали кенгроқ ифодасини топганида ҳар қандай босқинчиликнинг қиёфаси якранг эканлиги билан боғлиқ яқин ўтмиш тарихимизга берилган урғу анча теранлашган бўларди.

Ёзувчи маънавий-маърифий инқирозни мамлакат таназзулга юз тутган XIII асрдаги мўғул босқини даври мисолида кўрсатиб, бу ҳолни мудҳиш жиноят сифатида баҳолайди. Олис тарих ҳақида сўзлаётиб, инсони ва унинг шаъни, эътиқоди, моддий-маънавий дунёсига дахл қилинган шакл ва мазмунан унга уйқаш тарихий ҳақиқатларни ҳам назарда тутди. Фитна ва фасод гирдобига шўнғиган, улуғ мақсадлардан бегона кимсаларнинг урчишини ҳам адиб халқ бошига тушган кўргиликлар, босқин, қўрқув салтанати залвори, шахсий ожизлик сингари белги-аломатлар билан боғлаб талқин этишга эришади. Қадимият саҳифаларининг миллий тафаккуримизга нақадар туташ эканлигини кўрсата олади. Бу мавзу ғоятда мураккаб, айти пайтда, миллий адабиётимиз ва миллий тафаккуримиз доирасида янгича англаниши, ифода этилиши муҳим мавзулардан бири эди. Асад Дилмурод ички иштиёқ, маънавий-руҳий эҳтиёжини ифодалашга, тарихий далиллар билан ҳаёлот олами илғамларини туташтира олишга муваффақ бўлган. У етти ярим аср муқаддам ўтган исёнкор бир инсонни эмас, балки ўз фидойилиги, жасурлиги, улуғворлиги, орифлиги билан барча даврларга ибрат бўла оладиган хислатларга эга

мураккаб характерни китобхонга тақдим этади. Шу маънода, зоҳиран кечмиш қайғуси, оҳ-фиғонлари, қонли сабоқларидан сўзлагандек туюлувчи “*Маҳмуд Торобий*” романи ботинан бугунги ва эртанги куннинг орзуси билан кечмиш армонлари фалсафий-эстетик синтезидан туғилган қаҳрамоннинг мураккаб руҳияти тарихидир.

Романда адиб Ясо қонунлари билан “*Авесто*”, “*Қуръон*” ғоявий концепциясида талай муштарак жиҳатлар мавжудлигини кузатишга муваффақ бўлади. Жумладан, сувнинг баракот ва тириклик манбаи эканлиги, ягона Оллоҳнинг эътироф этилиши, инсон абадий яратувчи (Қуёш)нинг сояси эканлиги, илоҳий ирода эгасининг қудратли зотлиги, фано ва бақо оламлари мавжудлигига ишонч, эзгу ва ёвуз руҳлар курашининг ифода этилиши, сеҳрли рақамлар (*уч, етти*) ва ранглар (*оқ, қора, қизил*) нинг муқаддас саналиши сингари кўплаб параллелликларни кўрсатадики, бу каби муштаракликларни чуқурроқ тадқиқ этиш, эҳтимол, илм-фанда ҳам янги-янги хулосаларга келиш имконини бериши мумкин.

Албатта, романда кўзғолон мағлубиятга учрайдигина эмас, курашчилар ўз саркардаларини асраб қола олмайдилар ҳам. У душман кўлида эмас, балки ўз қавмидан чиққан калтабин ва жоҳил кимса тифидан жон таслим қилади. Қаттол нафси зулматга етаклаган Оловхон Юсуф Чиғатойнинг кўлида кўғирчоққа айланади. Зафар ва мағлубият, улуғворлик ва адашув, меҳр ва нафрат сингари туйғулар контрастлиги, бир-бири билан ўрин алмашинуви вақт аталмиш улуғ ҳакам зарбаларини писанд қилмай, ёзувчи хотирасида жойланади, турли ракурслардан туриб кузатилади. Зоҳир ва ботиндаги тўқнашувлар тасвири “*Паҳлавон Муҳаммад*”<sup>2</sup> романида янада кенгроқ ифодасини топади. Асад Дилмурод ижодий услуби сайқаллашади. Бу роман 2006 йилда китобхонлар кўлига тегди. Асарда Навоийдек улуғ шахс фаолияти ва ижодининг йўналишида, тараққиёти ва такомилида муҳим роль ўйнаган Паҳлавон Муҳаммад Абусаид сиймоси ўз ифодасини топган. Адиб унинг ҳаётини халқ ва ватан манфаатлари учун фидойилик намунаси, поэтик ижодини эса эзгулик ғояларининг ифодаси сифатида маънавий-маърифий ва ирфоний мазмунда ёритади. Инсон ва ҳаёт фалсафаси ҳақида теран фикр-қарашларини илгари суради.

---

<sup>2</sup> Асад Дилмурод. Паҳлавон Муҳаммад. Роман. Тошкент. 2006.

Асарда реалистик услуб етакчилик қилса-да, романтик-фантастик бўёқлар эпик баён таъсирчанлигини янада орттиришга ёрдам беради. Жумладан, Иброҳим Бекпўлат “ҳин қоплони”, “филдай бақувват барзанги” сифатида таърифланади. Аҳмад Пирий “депсинса ер ўйилгудек силкинар, наъра тортса ҳаво тебранар эди” кабилида гротеск усулида берилади. Али Рустой: “дев сувратли, ёсуман сийратли” бўлиб, рақибига қарши “лалми дўқ уради”. У: “истасам, ерни елкалашга қодирман”, - дейди. Паҳлавон Муҳаммад силтанганида “мовут камзули чоки яғрини тарафидан тириллаб сўкилади”. Дарвеш Муҳаммаднинг “ўмровлари қоядек чўнг, ҳар елкаси бир одам сигадигандай кенг, пайлари таранг, мушаклари сандонда пешланган каби бўртиқ” , Муҳаммад Молоний рақиб рўпарасида қад ростлаганида “гўё ҳам бўйига, ҳам энига ўсади”. “Одам сувратидаги дев”нинг бир тепиб баҳайбат фил Манглусни қулатиши, ўзини қўйиб юборганида гўё “мушаклари ўйноқлаб, бўйин томирлари ўқлогдек бўртиб, кўзлари косасидан ирғиб чиққудай” бўлиши ҳолатлари, бир томондан, майдонда масикқан паҳлавонлар жунунини, иккинчи жиҳатдан, маънавий ва руҳий қудратнинг оний лаҳзалардаги бирикувини, учинчидан эса, ор талашган паҳлавонлар маънавий қиёфасини кўрсатишга хизмат қилади. Рақиб даҳшати ва ваҳимасига қарши турган куч-қудрат, мардлик ва жасорат кучини ифодалашга ва маълум даражада ҳажвий-юмористик қиёфалар чизишга хизмат қилади. Бундай тасвирлар романга анъанавий эпосга хос эпик кўламдорлик, бадий шартлилик, идеаллаштириш, муболаға ва гротеск, ижодий тўқима каби кўплаб хусусиятлар сингдирилганлигини кўрсатади.

“Паҳлавон Муҳаммад”да бош қаҳрамон сиймоси талқини орқали донишманд аллома ғояларининг инсонпарварлик моҳияти кўрсатилган, муаллифнинг унга кечинмадошлик туйғулари ифодаланган. Қаҳрамонни маънавий-руҳий покланиш йўлларида олиб ўтиш орқали камолотга етаклашда ёзувчи унинг иймон-эътиқодига алоҳида диққат қаратади. БУТУН ОДАМлардан маънавий-руҳий мадад олиб, озодлик сари талпинган қаҳрамон ўзининг жаҳолатга қарши курашиш маслагига сафдошларини ҳам ишонтира олади. У файласуф алломагина эмас, элдошларининг ҳомийси тимсолида талқини қилинади. Адиб Паҳлавон Муҳаммаднинг руҳоний портретини чизишга, паҳлавон-валий характерининг илоҳийлик қиррасини ёритишга интилади. Бошқача айтганда, романдаги зиддиятлар нафақат шахс ва жамият,

эзгулик ва ёвузлик, балки иймон ва нафс ўртасида ҳам кечади. Муаллиф жисмоний кучлар тўқнашувини давр рухидан ажратмайди, ички коллизия фонида акс эттиради. Пахлавон Муҳаммад шахсиятидаги эрка интилиш, сўфийлик, баланд инсоний ғурурдан келувчи андак кибр, қатъият, ишонч, юксак рухоний улуғворлик, йиғиқлик, алломалик, ошиқлик, оддийлик, чапанилик ҳазилкашлик каби вазият талаби билан ўзгариб турувчи рухий ҳолатлар унинг ижтимоий фаолиятидаги инсонпарварлик ва ватанпарварлик фазилатлари билан табиий уйғунликда жонли манзаралар орқали маҳорат билан тасвирланади.

Ёзувчининг ўзига хослиги қаҳрамон ижтимоий мавқеини унинг маънавий-рухий олами бадиий манзаралари тасвирлари орқали ифодалашда, кўнгил кишисининг ички рухий кучини кези келганда сабот билан жиловлай олиши, вазият талаби билан уни жисмоний қудратга айлантира билиши, ҳар бир қаҳрамоннинг ўз маънавий-рухий ўлчамлари борлигини ифодалашда ҳам намоён бўлади. Асад Дилмурод тарихий воқеликни бадиий англаш ва қайта яратишда янгича тафаккур нуқтаи назаридан ёндашади ва ўтмиш мафкураси исломий эътиқоди туфайли узоқ йиллар қаламга олишга йўл қўймаган сиймонинг ботиний ҳамда зоҳирий сиймосини тасвирлайди. Натижада, дунёвий ва реалистик йўналиш доирасини илоҳийлик мотиви ҳамда романтик руҳ ҳисобига бойитади. Романчилигимизда мавжуд бўшлиқни тўлдиришга муваффақ бўлади.

Роман композицияси ва архитектоникасида асар бўлим ва бобларининг ўзаро мувофиқлиги, яхлит узвий қурилиши таъминланган. Учта ҳукмдор (Абулқосим Бобур, Султон Абусаид, Ҳусайн Бойқаро) даврида содир бўлувчи роман воқеалари Машҳад, Ҳирот, Астрабод каби шаҳар ва унинг қишлоғу кентларида кечади. Муаллиф ретроспектив сюжет орқали одамларга меҳр улашиб, пировардида ўзи ҳам меҳр топган, яралмиш бир банда сифатида фоний дунё сирларини тўла англаб етолмаган руҳ кишиси кўнгил ҳолларини теран англайди, кичик оламда суратланган катта оламни кўришга, ифодалашга эришади. Абулқосим Бобур вафотидан кейин мамлакат тахтига келган Султон Абусаид зулмининг ҳаддан ошиши тафаккурнинг тушовланишига боис бўлганлиги тасвирларида адиб Навоий асарларига таяниб иш кўради. Навоийнинг Пахлавон Муҳаммад ҳақидаги маълумотлари, айрим ғазалларининг мазмуни романга сингдириб

юборилади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, Навоий асарларида келтирилган тарихий қайд ва ривоятлар роман учун эпик замин вазифасини ўтайди. Асар баёнида бир қадар саргузашт-детективлик хусусияти ҳам кузатилади. Навоий ва чўри Давлатбахт, Навоий ва Биноий муносабатларида адиб тариқат пирини англашда ривоятлар мазмунидан чиқиб кетолмайди.

Хадича бегимга бўлган муҳаббати фарзандларига бўлган меҳрини тўсган, ҳам руҳи, ҳам қўли кишанлангани боис ўз-ўзидан қочиб қутула олмаган, аросат гирдобидида қолиб, беҳад чарчаган, оталик, ошиқлик ва ҳукмдорликни мувозанатга келтира олмаган, сўнгсиз изтироб гирдобидида умрдан нолиб, дил чигалини ёзмок тилагида дардларини майга чўктирмокни тилаган Султон Ҳусайн характери романда кўнгил одами сифатида ишонарли чизилади. У ўз-ўзини тафтиш этади, қилмишларини изоҳлашга уринади.

Адиб сертўполон юришлару шикорлар, низою нифоқлардан холи осуда оламини соғинган Алишер Навоий кўнглидаги орзу-ниятлар оламига қайтиш истагини, табиатидаги хонанишинлик ва ёлғизликка талпиниш туйғуларини инжалик билан англаган ва ифода этган. Паҳлавоннинг маъшуқаси Зулфизар ҳам кўнгил одами сифатида идрок этилади. У ўз бахтию тахтидан қоникмай, ногтугал дунёда мажбурият юзасидан яшайди. Бир умр ошиғининг оламига талпиниб, ундан руҳий мадад олиб умргузаронлик қилади. Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирдлари инсоф ва диёнатни дастур, сабру бардошни қурол деб билишади, руҳий эркинликни ардоқлашади. Улар билан кучини шуур ва сезимлар билан уйғунлаштира оладилар. Паҳлавоннинг кўнгил кишиси эканлигини кенгроқ очишда унинг таъб ва ҳол кишиси эканлигига, табиатида андак риндона кайфият-ҳолатлар мавжудлигига эътибор қаратилгани ҳам муҳим роль ўйнаган.

Умуман айтганда, Асад Дилмурод яратган Мулла Абдужаббор, Маҳаммад Аваз, Назокатбону, Моҳбону (*“Шердор”*); усталар сулоласи Жамшиддин Маҳбубий, Маҳмуд Торобий, Сабуха, Муҳиддин Камол, Суйгуна Зебо (*“Маҳмуд Торобий”*); Ёдгор валий, Саидбек, Моҳина, Ҳазора момо, Энабоши Кўкбўри, Чақалоқ (*“Фано даштидаги қуш”*); Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Дарвеш Муҳаммад (*“Паҳлавон Муҳаммад”*) сингари образларга хос фазилятлар, улар руҳиятидаги гўзал хислатлар китобхонни мафтун эта олади.

# КЎНГИЛ ВОДИЙСИГА ХИЖРАТ

*Ёвузликка эрк бермаслик керак,  
ўтинаман, кадхудолар, сўзамоллар,  
иждокорлар!*

*(Ч.Т.Айтматов)*

## 1. Ёзувчи адабий-эстетик концепцияси

Хаёл - инсон истак-тилакларини эркалатиш мумкин бўлган манзил-маъво. У табиатнинг энг гўзал инъоми. Хаёлий кенгликларда сайр этиш саодатини туйган Чўлпон: *“Хаёл... хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир”*<sup>3</sup>, деб ёзган эди. Замондошимиз Н.Эшонқул: *“Қани эди, хаёлнинг жилвалари ҳақида ёзсанг ёки жилваланаётган хаёл ёзсанг”*<sup>4</sup> дея орзулайди. Инсоннинг нафақат хаёли, балки хотираси ҳам руҳий жараён. Буни яхши англаган оташнафас кўнгул шоири Икром Отамурад: *“Сен менинг бобомсан – Хотира... Хотира - канглумнинг тоғлари... Хотира – мен-да бир чулпангман...Бир узун йўллар-а, Хотира”*<sup>5</sup>, дея эътироф этади.

Асад Дилмуроднинг *“Ранг ва меҳвар”*<sup>6</sup> романи билан танишиш асносида аён бўладики, бадий насрда образли ва ҳис-туйғуга тўйинган, шунингдек мантиқий далилланган хотира жуда қўл келади. Роман қаҳрамони Комрон Вали руҳий фаолияти ижодий ишга қаратилган. Шунинг учун унинг хотираси ихтиёрсиз ихтиёрийлик асосида кечади. Роман қаҳрамони *“Тошқин”* туркуми устида ишлаётгани учун руҳий фаолият ҳам давомийликда намоён бўлади. Қайсидир маънода, буни феноменал касбий хотира дейиш ҳам мумкин. Асарда аксарият руҳий таъсирлар ижодий қайта ишланади.

Бу роман талай жиҳатлари билан жаҳон адабиёти ва санъатида кечаётган ижодий жараёнлар, янгиланаётган миллий романий

<sup>3</sup> Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - Б. 404.

<sup>4</sup> Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 40.

<sup>5</sup> Икром Отамурад. Мукаддар. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи, Тошкент, 2012, -Б. 58.

<sup>6</sup> Асад Дилмурод. Ранг ва меҳвар. Роман. “Шарқ юлдузи” 2012 йил 5- 6- сонлар.



тафаккуримиздаги эврилишларга ҳамоҳангдир. Адибнинг “онг оқими” га асосланган бу романида инсонга юксак қадрият деб қараш, психологик портрет яратиш, ҳаёт моҳиятини самимий ифода этиш ҳоллари ёрқин намоён бўлган. Бадиий услубнинг янги шакллари фаол қўлланилган. Ёзувчи инсон онги бир неча қатламларини англашга ва ишонарли кўрсатишга интилган.

Асад Дилмурод санъат концепцияси негизида инсоннинг тақдир олдидан ожизлиги, нафс ўпқонига ботган кимсалар қалбини ислоҳ қилиш Яратувчи ҳукмида эканлиги эътирофи акс этган. Ёзувчи бадиий ҳукми ички “мени” таваллуд топмаган, ўй-фикрдан бегона, лоқайд одамлар устидан чиқарилган. Романда инсоният тақдирига дахл қилиш банданинг иши эмаслиги уқтирилган. Одамзотни бесамар мақсад сари етаклаган шўролар тузуми ва унинг малайларига энг катта айб қўйилган.

А.Дилмурод фикрича, одам боласи ҳар қанча ҳўрлик ва зўрлик билан кўрқитилса ҳам, унинг руҳий интилишларида инсоний эътиқод тирик яшайди. Инсонни ўз ҳаёлий олами, хотираси ва гўзал туйғуларидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ички кечинма-майлар - дахлсиз дунё. Яқин ўтмишдаги босқинчи зўравон мафкурачилар миллат вакилларида итбаткор манқуртлар яратмоқчи бўлишди. Улар одамни таҳқирлашда ҳарқанча бешафқат ва тубан усуллардан фойдаланган, ҳатто ҳалқ ингроқ ва фарёдларидан руҳий лаззат олган бўлишса-да, ҳеч қачон миллатнинг курашчан, ижодкор ва бунёдкор руҳини сўндиришолмади.

Ёзувчи персонажлар ички дунёсини табиат орқали очишга интилган. Аммо унинг эътиқодига кўра, табиатнинг ўз Яратувчиси мавжуд. Бинобарин, кўнгилдаги туйғу юксаклиги азал ва абад меъморида бўлган муносабатга кўра очилади. Зотан, қайтар дунёда ҳар кимсанинг қилмишига яраша ажру савоб ва жазо муқаррардир. Румий жилвакор олами бежизга: “*ҳасу ҳашак билан тўлган кўпик*”, деб баҳоламаган. А.Дилмурод ҳам ёруғ дунё омонатлигини билмай, нафс илинжида уни тубсиз зулмат маконига айлантиришни кўзлаган, дили моғорлаган Носир ва Тўра Охун, Тарвуз домла, Азлар Ниёз, Зокир Ғиёсий каби нобакор гумроҳларга бўлган нафратини яширмайди. Романни уларнинг кирдикорларини фош қилувчи илмоқли ишораю ҳажвиёт-ла зийнатлайди.

Биз романда милоддан аввалги. иккинчи минг йиллик даврида. Юнон мифологияси ва динида Олимп худоси саналган Апаллон номини тез-тез учратамиз. Маълумки, Апаллон Кичик Осиё, Юнонистон, Римда санъат (*шеърят ва мусиқа*) ҳомийси ҳисобланган. А.Дилмурод ўз қаҳрамони Комронни ўша мифологик қаҳрамон маънавий-руҳий қўллаши ва Носиру Тўра Охунлар унинг табаррук номини оёқ ости қилишини таъкидлайди. Бу билан асл санъат асроридан беҳабар бу “ҳомий” лар ҳар қандай тубанликдан қайтмаслигига урғу беради. Романнинг айрим ўринларида Юнон афсонасига кўра севги ва гўзаллик маъбудаси саналувчи Афродита (*Венера*) номи ҳам тилга олинади. Англашиладики, ёзувчи роман ёзишга киришар экан, Кичик Осиёдан тортиб, Кибрису Болқон оролларию Юнонистонгача тарқалган мифологик қарашларни назарда тутиб иш кўришга интиланган. Бу билан инсоният севги ва гўзалликни ҳамиша ардоқлаб келганини таъкидлашга эришган.

Адиб асарда умр бўйи мискинлик ҳамда ғуссаю армонга юкуниб яшаган буюк голланд рассоми Ван Гог (1853-1890) ҳаёти ва ижодига мурожаат этади. Бу А.Дилмурод импрессионизм, постимпрессионизм, танқидий реализм услуби, портрет, манзараю гравюра асарларини яратиш сирларини изчил ўрганишга уринганидан гувоҳлик беради.

“*Ранг ва меҳвар*”да улуғ француз рассоми халқаро тинчлик мукофоти совриндори Пабло Пикассо (1881-1973) ҳаёти ва ижодига урғу берилган ўринлар мавжуд. Демак ёзувчи бу серқирра ижод соҳибининг рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика йўналишидаги асарларини эътибордан қочирмаган. Бундай изланишлар уни кубизм, неоклассика анъаналари, сюрреализм ва абстракт санъат ёрдамида фашизм моҳиятини фош этиш сари йўналтирган. Адиб примитивизм (*ибтидоийлик*) йўналишига хос хусусиятларни буюк грузин рассоми Нико Пиросмани ижодидан ўрганди. Зотан, у оддийлик сўқмоғидан буюклик чўққисига кўтарилганди. Агар эътибор берилса, Комроннинг амал-тақал қилиб яшаши, андак савдойи феъл кимса экани қайсидир жиҳатлари билан Пиросмани тақдирига ўхшаб кетади.

А.Дилмурод гениал италян-француз рассоми ва ҳайкалтароши Леонардо да Винчи (1452-1519) ижодини ҳам синчковлик билан кузатган. Чунки Леонардо да Винчи ўз даври инсонпарварлик ғояларига жавоб берадиган мукамал инсон қиёфасини яратган. У илк асарларидаёқ майин нурсоя воситасида шаклнинг оқувчан ҳажмини

кўрсатган. Юздаги зўрға илғаш мумкин бўлган ифодалар орқали одамлар чехрасини жонлантириб, уларнинг ички дунёси - нозик кўнгил ҳолатини ифодалаш маҳорати билан танилган.

Романда А.Дилмурод Мона Лиза исмлики офатихон сулувнинг ҳаёт ва меҳвари оламга суянгани туфайли боқий ва мукаррам эканига нозик ишоралар берувчи афсунгарона табассуми хусусида, уни машҳур айлаган Жаконда ҳақида тўлқинланиб сўзлайди. Адиб ўша рассом чеккан дард-ситамларни ҳис этишга уринади. Леонардо да Винчининг дунё ҳалокати ифодаланган *“Тошқин”* расмлар туркуми (тахм. 1514-16) да табиат даҳшатли офатлари олдида инсон ожизлиги тасвирланган.

Шубҳасиз, бу А.Дилмуродга табиий жараёнлар такрорланишини ақлий тасаввур билан уйғунлаштириш имконини берган. Чунки, *“Тошқин”* туркуми устида ишлаётган ёзувчи бу борада эришилган тажрибалар билан танишмаслиги мумкин эмас. Муаллиф романда буюк рассом Жак Приверни (1900 -1964) ҳам эслайдики, биз беихтиёр тарзда, унинг изтироб рассоми эканлигини эслаймиз. Демак А.Дилмуроднинг инсоний изтиробларни бутун қалби ва вужуди билан ҳис этишида Жак Привердан олинган ижодий таъсир ҳам муҳим ўрин тутди.

## **2. Ижодий ўзлаштириш ва поэтик ифода.**

Юқорида саналган адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш жараёнларининг романдаги ифодасини кузатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, Тўра Охун карикатура портретида: *“Япалоқ ва бужир манглайида қорамтир якка шох бўртган, бурни тол қошиқдай осилган, кўзлари икки томонга бақрайиб қараган, бели майишиқ... қилтириқ бутларини йириб, соқол ўрнига сўгал босган иягини тутамлаб, тишламоқ қасдида ириллётган баҳайбат кўппак сари ҳезланиб турарди”* шаклида чизилади.

Маълумки, портрет тасвирий санъат жанри. Юқоридаги қиёфа Комрон Вали ҳаёлида тикланган. Унда ўткир психологик ҳолат (*руҳий драма*) тасвирланган. Эҳтимол, А.Дилмурод чизган карикатуранинг муайян ҳаётий асослари, айтиш мумкинки, прототиплари ҳам бўлиши мумкин. Аммо, бизнингча романда келтирилган бу типдаги расмлар характер тийнатидаги номукаммал белги-сифатларни киноявий-сатирик йўсинда очишига кўра умумлашма мазмун ташийди. Рассом

болалик хотиралари асосида айрим шахслар маънавий дунёси, ижтимоий ҳаётдаги ўрни, жамиятдаги маъқеини акс эттиради. Яратилган портретларга хос яна бир хусусият шундаки, уларда ифодаланган ғоявий мазмун тасвирланган давр хусусияти, сиёсий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий аҳволи ҳақида маълумот беради.

Образлар характерини А.Дилмурод услуби ва таянган методларидан келиб чиқиб белгилар эканмиз, замонавий романлардаги портрет тасвирида сифатий ўзгариш ва такомиллашиш жараёни кечаётганлиги аён бўлади. Хусусан, ижтимоий-тарихий, миллий ва индивидуал белгиларни чизишда батафсилликка риоя қилиш, инсонни давр ва ҳаёт тарзи билан боғлаш шулар жумласидандир. Жумладан, ёзувчи образ яратишида икки хил усул кўзга ташланади:

*Биринчи усулда*, инсон образи айрим штрихлар орқали ишоравий тарзда акс этади. Асар ғоявий-эмоционал жиҳатлари рамзий-мажозий планда кучайтирилади. Бундай ҳолларда қисман график усулга ҳам мурожаат этилади. Умуман, Комрон чизгиларида рангтасвир доминатлик қилади ва у графика билан узвий боғланиб кетади.

*Иккинчи усулда*, инсон феълидаги барча нозик ўзгаришлар тўлиқ очилади. Ўй-хаёл, хотира ва тасаввурлар муфассал берилади. Яъни, образнинг пластик томонлари кучайтирилади. Портрет персонажнинг ташқи ва ички руҳий-психологик қиёфасини яратиш воситасига айланади. Адиб сўз воситасида тасвирлаган портретларида характерлар моҳиятини улар ташқи кўриниши (*қиёфаси, жуссаси, кийими, юз-кўз ифодалари, тана ҳолати ва ҳаракатлари, қилиқлари*) ни китобхон тасаввурида жонлантириш орқали очади. Яъни тўлақонли инсон образини яратади. Композицион усулнинг ўзига хос кўриниши бўлган бундай портрет-тавсифларда статик белгилар кўзга ташланади. Чунки муаллиф сюжет воқеаларини бот-бот тўхтатиб, айрим персонажлар портретини муфассал деталлаштиришга интилади. Зотан, портрет чизгилари хотира ва хаёлни жамлаш орқали аста-секинлик билан ягона фокусга йиғилади. Романда яратилган портретлар муайян даражада динамик хусусият ҳам касб этади. Чунки ҳамиша ҳам муфассал портрет тасвирлар берилмайди. Улар Комрон Валининг ички маънавий-руҳий зиддиятлар оғушидаги ўртанишлари, бошқачароқ айтганда, баёнчи-персонаж ички ҳаракати жараёнида бериб борилади. Шу орқали муайян вазият-ҳолатда унинг руҳий дунёсида кечган пўртаналар шиддати кўрсатилади.

Кўринадики, бу ўринда А.Дилмурод ўз бадиий нияти, тасвир услуби ва персонажларнинг мазкур романда тутган мавқеи билан узвий боғлиқ тарзда композициянинг анъанавий талабларига ижодий ёндашади. Яъни, у статик тасвирни персонаж асар воқелигига кириб келган илк паллада бериш ёхуд динамик портретни ремаркаларга жойлаш сингари одатий талабларни бузади. Зотан, адиб шунчаки портрет чизмайди. Балки портрет-тавир воситасида персонажлар сийратини ифода этиб, улар маънавий-руҳий оламини китобхон тасаввурида жонлантиради. А.Дилмурод қўллаган интеллектуал китобхон ва қаҳрамонни ўзаро “*яқинлаштирувчи*” бундай бадиий-синкретик усул миллий романчилигимиз тараққиётининг илгариги босқичларида нисбатан кам кузатилади. Ёзувчи чизган портрет (*портрет-детал*) лар аҳамияти шундаки, улар қандай ифода этилишидан қатъий назар, инсон образини ўқувчига тўлақонли тарзда тасаввур қилдира олади.

Романда бўёқлар жилвасига катта ҳақ берилади. Сўз воситасида рангтасвир яратиш аслида, воқеликни бадиий тасвирлаш ва талқин қилишнинг ўзига хос йўли. Унда рангтасвир орқали томошабин (*китобхон*) фикр-туйғуларига таъсир этилади. Мухим ижтимоий мазмун, турли-туман ғоявий вазифалар ранг ва оҳангларга юкланади. Одатда, рангтасвир асарининг ғоявий мазмуни мавзу ва сюжетда мужассамлашади. Демак муаллиф ижодий нияти *сюжет, композиция, расм, ранг, ритм* сингари ифода воситалари орқали юзага чиқади. Роман қаҳрамонлари Мерган ва Комрон асосан мойбўёқ, қоғоз ва матодан фойдаланишади. Асарда миллий колоритни ўзида ифода этган ранглар тасвир ҳамда таъсир воситасига айланган.

Тўғри, Комрон сувратлари зоҳирига қаралса, гўё хаёлий дунё тасвирлангандек туюлади. Аммо, улардаги борлиқ маконий чексизликда, моддий нарсалар эса, бениҳоя ранг-баранг. Инсон руҳиятидаги ўзгаришлар, мураккаб ҳиссий кечинма ва ўй-хаёллар акс этган. Ғоялар Комрон Вали тасаввури ва онгида пайдо бўлиб, кейин қоғоз ёки матога кўчади. Рассом асосан ҳажмли фазовий усулдан фойдаланиб, тасвирни нурсоя ёрдамида ижтимоий муҳит билан боғлайди. Унинг дастгоҳ санъатига хос тасвири ғоятда таъсирчан тарзда тусланувчи рангларга бой. А.Дилмурод мураккаб композиция ва абстракт тушунчалар, мажозий образлар тизимини яратади. Нозик ва нафис чизгилар орқали салмоқли мазмун ифодалашга эришади.

Унинг ифода тизими кўпқатламли. Ижтимоий ҳаётга теран кириб боришига кўра аниқ илмий асосга эга. Тасвирларда инсон руҳий оламидаги нозик ўзгаришлар, инсон ва жамият, инсон ва борлиқ муаммолари ишонарли талқин этилган. Рассом дунёқарашининг ўзига хос жиҳати шундаки, у даврнинг мураккаб ва фожиали воқеалари, ижтимоий ҳаёт иллатларини ўткир танқид остига олган. Шунга мос нурсоя нисбатлари ифодаси ҳам анча кескин. Муносабатда эса, мислсиз шижоат намоён бўлади. Асарда ранглар кечинма ва таассурот, ҳаёл ва ўйлар ифодасига қаратилган. Аммо, унда борлиқдаги ранглар ҳам тусланади, бир-бирига таъсир этади. Натижада, миллий тарихнинг яқин ўтмиши ва макону замон муаммолари билан чамбарчас боғланади. Уларда шафқатсиз реализм билан бир қаторда, романтизм услубига хос белгилар ҳам намоён бўлган. Зотан, “Тошқин” туркуми ўзига хос мозаикадир.

Эътироф этиш лозимки, ёзувчи ўрни билан реал нарса ва ҳодисаларни тасвирлашни рад этувчи абстракт санъатга хос мавҳумлаштириш усулидан ҳам фойдаланган. Маълумки, илгари мавҳумлаштириш усули рангтасвир, ҳайкалтарошлик, меъморлик, безак санъати, дизайн ва графикада қўлланилиб келинарди. Истиклол даври романларида рамзий-символик ифода кучайиши билан ранг-сифатлар уйғунлигини таъминлаш мақсадида бу усулга ҳам мурожаат қилинмоқда. Тасвирий санъат орқали бадиий адабиётга кўчган абстракционизмга хос мавҳумлик (*номаълумлик, узоқлашиш*) ўзи нимани англатади. Гап шундаки, бу оқимга мурожаат қилаётган адиблар адабиёт ва санъатда борлиқ эмас, балки ижодкор ҳис-туйғулари инъикос этишини ёқлашади. Улар ҳис-туйғу ва ҳаёлни анъанавий тушунчадаги шакл ва мазмунда эмас, балки ўзаро бир-бирига сингиб кетган ҳолда акс эттирадилар.

Бадиий адабиётда “антироман” деган тушунча мавжуд. Романнинг мазкур кўринишида турли белги-ишораларга урғу бериш орқали руҳий воқелик яратишга интилиш кучли. Аммо, А.Дилмурод қаҳрамонлари воқеликдан буткул узилмайди. Демак бу роман воқелик ва санъаткор ҳис-туйғулари ўртасидаги эркин ва табиий уйғунлашув маҳсули. Адиб тасвир усулини абстракционизм ҳисобига янада бойитишга уринган.

Умуман, рангтасвир санъатидан адабиётга кўчган йўналишлар ҳақида сўз бораркан, импрессионизм услуби ҳам реалистик тасвир имкониятларини кенгайтирганини таъкидлашимиз лозим. Бу ҳол Ги де

Мопассан, А.П.Чехов, И.А.Бунин ижодидаёқ кузатилган эди. Импрессионизм оламни янгича кўришга интилиш маҳсули. Бу услубда тасвирланган нарсa реалликдагига монанд аниқ ва мукаммал акс этмайди. Чунки, у штрихлар билан чизилади. Ҳар бир штрих ўша нарсадан олинган оний таассуротни акс эттиради. Шубҳасиз, бутун таркибида бир-бири билан узвий алоқага киришувчи бу штрихлар таассурот бирлиги орқали ўша нарсa ҳақидаги яхлит тасаввурни беради.

Бинобарин, сўз билан чизилган импрессионистик тасвирда ҳам оний таассурот қайд этилади. Гўё воқеликдаги нарсa ҳодисалар таассуротлар асосида тасодифий тарзда тасвирдан жой олади. Муҳим деталларни мақсадли жойлашдек реализм принципи бузилади. Зотан, унда барча деталлар бир-бирига боғлиқ бўлиши шарт эмас. Тасвирланган нарсa тасаввурда яхлит шакл-шамойили билан жонланмайди. Бутунлик деталлар ассоциатив алоқаси орқали ҳосил қилинади. Агар, ушбу роман мисолида кузатилса, унда тасвир Комрон Вали субъектив нигоҳи орқали берилган. Персонаж оламни ўз қалбидан ўтказиб кўради. Бу ҳол тасвирга сержилолик, кўпмаънолилик, эмоционал тўйинтирилганлик бахш этади. Унинг таъсир кучини оширади.

Демак услубдаги *реализм, натурализм, неоромантизм, символизм* каби адабий йўналиш ва оқимлар А.Дилмурод эътиборини тортиши бежиз эмас. Адиб дунёни янгича кўриш ва идрок этишга интилар экан, инсон онгининг оний ҳолатларида ҳосил бўлувчи, фақат ҳис этилиши мумкин бўлган тутқич бермас таассуротларни ҳаққоний чизишга уринган. Шунинг учун ҳам у яратган образлар сирли ишораларга асосланади. Адиб ишоравийлик негизида яратилган образлар орқали инсон онгининг чуқур пучмоқларига назар ташлайди. Айнан шундай жиҳатларига кўра бу роман “*онг оқими*” адабиёти сирасига киради.

Муҳими, ёзувчи импрессионизм таъсирида қолиб кетмайди. У француз рассомчилик санъатида пайдо бўлган *постимпрессионизм*га хос сифатларга урғуни кучайтиради. Демокчимизки, Комрон оний таассурот-кечинмаларини даврга ҳамоҳанг тасвир учун муҳим воситага айлантиради. Чунки, А.Дилмурод П.Сезани, Ван Гог, П.Гоген асарларига хос чуқур ҳис-туйғуга бой жўшқин тасвирларга эътибор орттириш санъат асари ғоявий пластик ривожланишига ёрдам беришини яхши англайди.

Биламизки, роман қаҳрамони Мерган рассомлик бобида профессионал таълим олмаган. У халқ ичидан чиққан Айрим ишораларга кўра биламизки, Комрон махсус таҳсил олган рассом. Демак шунчаки хаваскор эмас. Устоз-шогирд рассомларга хос умумийлик шундаки, ҳар иккаласи ҳам замонавий воқелик номарғуб жиҳатларини маъқуллашмайди. Ҳаётдан қочишга, ижод кучоғида бўлишга талпинишади. Айниқса, Комрон борлиқни эркин, болаларча бокира кўнглига хос содда ва самимий тарзда нафосатли идрок этади. Бу ҳол романда XIX аср охири XX аср бошларида юзага келган авангард санъат оқими примитивизм (*ибтидоийлик*) нинг ҳам муайян таъсирлари борлигини кўрсатади. Комрон Вали чизган тасвирий санъат асарларида образлар ички уйғунлиги замонавий ҳаёт номутаносибликларига қарама-қарши қўйилади. Назаримизда, *неоклассицизм*га хос бу усул орқали бадиий образлар моҳиятига объектив руҳ бағишланган. Романда жимжимадорлик ва шаклий ноаниқлик деярлик кузатилмайди.

А. Дилмуроднинг киноявийликка урғу бериш концепциясида семиотик белгилар, аниқроқ айтганда, *постмодернистик* изланишлар ҳам кузатилади. Бинобарин, адиб мазмунни етказишда шаклий ислохотлар қилишдан чўчимайди. Мавжуд анъаналарни имкон қадар ўзлаштириш орқали олам ва одам моҳиятини англашга интилади. Адиб инсоният яратган барча маданиятларга хос илғор жиҳатларни миллий асосда ўзлаштирар экан, бутун олам ва ҳазрати инсон унинг объектига айланади. Шунинг учун ҳам асарда турфа жанрлар мутацияси содир бўлади. Миллий роман чегаралари кенгайтирилади. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ижод жараёнида тасвирлайди. Чунки ўқувчини ижод жараёни ичига, рассом (*кенг маънода ижодкор*) лабораториясига олиб киришни кўзлайди.

Масалан, биргина анъаналар ижодий ўзлаштириши масаласини кузатайлик. Агар эътибор берилса, романда шайтоннинг инсон териси ости - эт ва суяклари қатига яширингани, томирлари бўйлаб оқаётгани ҳақидаги қадимий ривоятдан фойдаланилади. Калом ва ҳикмат, ранг ва мусиқа бандаси Ҳазрат Алишер Навоий, ўз даври Монийи сонийси Камолиддин Бехзод асарларига мурожаат этилади. Ўз-ўзи билан мурасасиз олишиб, ички туғёнларида адашмасликка талпинган, бу оламни: “*хасу хашак билан тўлган кўпик*” деб билган, зоҳир кўзини юмиб кўнглини кўзга айлантира олган Мавлоно Жалолиддин Румий



ижодий концепцияси етакчи тамойилларига қайта-қайта мурожаат этилади.

А.Дилмурод барча яхшию ёмонга кўнгил кўзи билан қараб, умр шомига қадар толиқмай жаҳон кезган: *“Оҳима маҳшаринг ила етти дўзахинг ҳам куяр”* дея куйлаган исёнкор Бобораҳим Машраб қалб нидоларини тинглайди. Муаррих Зайниддин Восифий ва не-не халқ масалларини ягона асосга бирлаштира олган Гулханий услубидан ўрганади. Оташқалб халқ бахшиси Эргаш Жуманбулбул, Чингиз Айтматов асарлари руҳи билан яқиндан танишади. (адибнинг *“Ўтар қуш ноласи”* ҳикояси назарда тутилмоқда.) Шунингдек, замондош шоиримиз Абдулла Орипов, Навоийни санъат даргоҳи эшигини супурувчи фаррош (*жорубкаш*) сифатида англаган О.Мухтор изланишларини синчиклаб кузатади. Асарда ривоятлардан фойдаланишда П.Қодировнинг *“Она лочин видоси”*, баъзан номаълум сирли ўлчамлару туташ оламларни тасвирлашда Ҳ.Шайхоннинг *“Туташ оламлар”*, А.Аъзамнинг *“Рўё ёхуд гулистонга саёҳат”* романлари тажрибасини ўзлаштиради.

Олам манзараси тубдан ўзгариб, дунё маданияти миллий асосда модернизацияга учраётган бизнинг давримизда ўзбек романи доирасида кечаётган синкретизм адабий-назарий тафаккуримизга *“метароман”* терминини ҳам олиб кирди. Демокчимизки, О.Мухторнинг *“Минг бир қиёфа”* си, У.Ҳамдамнинг *“Ёлғизлик”* қиссаси сингари А.Дилмуроднинг ушбу романи ҳам метаасардир.

Таъкидлаш ўринлики, бу ўринда гап постмодернизм учун жуда зарур бўлган роман ривоя услубида кузатилувчи узук-юлуқлик (*фрагментаризм*) ҳақида эмас. Аксинча, унга мутлақо зид бўлган миллий хусусиятлар хусусда кетмоқда. Масалан, А.Дилмурод миллий анъаналарга содиқ қолар экан, инсонни коинот кенглигида олиб қарайди. Оламни ўзлаштиришда неча минг йиллик Шарқ адабиёти тўплаган тажрибалар пойдевори устида туради. Шунинг учун ҳам жаҳон маданиятига қадриятларимизга нечоғлик сингишига кўра қиймат беради. У ижод жараёнида индивид ролини инкор қилмайди. Оламу одам, жамият ва жамиятлар тараққиётини тушуниш ҳамда тушунтиришда мавжуд анъанадан узилмайди. Адибнинг киноя ва инкори ҳаётбахш анъаналарга эмас, аксинча, инсон тийнатидаги айрим нуқсонлар ҳамда улар келтириб чиқариши мумкин бўлган глобал фалокатларга қаратилади. Демак у *“экспорт”* қилинаётган маданиятни

ялписига эмас, балки шакл ва услуб ҳодисаси сифатида ўзлаштиради. Унга миллий руҳ билан жило беради.

### 3. *Кўнгил сокинлиги*

Юқорида кузатилган ҳолат истиқлол даври ўзбек романчилигига хос ҳодисадир. Масалан, Саломат Вафо қаламга мансуб *“Оворанинг кўрган-кечирганлари”*<sup>7</sup> романига назар ташлайлик. Асар бош қаҳрамони Салтанат Маҳмудова барча ҳаётий қийинчиликларга сабр-қаноат-ла бардош беради. У ҳар қанча ёлғиз бўлмасин, барибир кучли руҳ кишиси сифатида намоён бўлади. Қаҳрамон умумахлоқ нормаларига қарши боришдан чўчимай, оқимга қарши сузишга куч ва ирода топаверади. Чунки, руҳ эркинлигига тўсиқ бўлувчи кишанларни парчалашига ишонади. У одатий ҳаётнинг жўн оқимига мослашмайди, мослашолмайди. Кўринадик, зоҳиран қаралса, С.Вафо ижодий концепцияси *позитивизм ва индивидуализм*га яқинлашгандай туюлади. Аммо, аслида ўша ғарбона қарашларга зиддир. Бу ҳақдаги сўзимиз куруқ бўлмаслиги учун роман қаҳрамонлари Салтанат ва Омонгул суҳбатидан ушбу парчани кузатамиз:

*“- Ўзингиз ўқиган “Мартин Иден” даги қаҳрамонни эсланг, яшаш учун қандай курашади. Биласиз-ку, бир тийинга зор бўлиб, оч қолган пайтлари бўлган.*

Кутубхоначи Омонгулда алашим бордай:

*-Барибир енгилган-да!-дейман қатъий.*

У ҳам бўш келмасдан:

*- Лекин барибир мақсадига етган, ҳамма уни тан олади.*

*- Жуда қизиқ?! – дейман аламли кулиб. – Уни одам деб билишмаганда ҳаёти мазмуни бор эди. Ҳамма тан олганида эса ўзини ўлдиради. Нима истаган эди, ўзи, у? Ўзи шундай, одам истаган нарсасига эришгач, яна янги гоёлар ўйлаб топади. Унга етгунча балки умри зое бўлар?!”* (Роман, 70 б.)

Агар эътибор берилса, роман қаҳрамонлари ҳаёт учун кураш ҳақидаги қарашлари турлича. Омонгул кураш замирида иқтисодий тўқисликка эришишни кўради. Салтанат бундай қарашдан

---

<sup>7</sup> Саломат Вафо. Оворанинг кўрган-кечирганлари. Роман. Тошкент., “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти, 2008.

қаноатланмайди. Унинг Омонгулга зарда қилиши бежиз эмас. Чунки, Омонгул масалага умумнинг бири сифатида қарайди. Салтанат эса, умр мазмуни, инсон интилишларининг моҳияти, тафаккурнинг умумоқимга қарши курашидан кўзланган бош мақсад ҳақида ўйлайди. Энг муҳими шундаки, у руҳ исёнкорлигини маъқулламайди. Чунки умр мазмунини жамият эътирофида эмас, балки қалб сокинлигида кўради.

Салтанат Жек Лондон асари<sup>8</sup> қаҳрамони каби қобилиятли ижодкор. Боз устига, у ҳам ижтимоий ларзаларга куч ва матонат билан бардош бериб келади. Албатта, аёлда матрос Мартин жисмоний қудрати йўқ. Аммо, маънавий кучда ундан баланд туради. Бу фикр куруқ иддао эмас. Дикқат қилинса, Салтанат ва Мартин юксак маданият ва ахлоқ соҳиби деб тасаввур қилган устунлар битта-битта қулайди. Жумладан, сиғинган тангриси бойлик бўлган банкир Морз ва унинг қизи Руфь муҳити учун Мартин мансуб йўқсил ғариблар кўпол, тарбиясиз, ҳатто фикри бузуқ кимсалардир. Морзнинг хотини бу камбағал йигит қиёфасида дастлаб: “ялангоёқ”, “муттаҳам”, “ковбой”, “контрабандачи” матросни кўради. Бинобарин, уни ўзининг “нозик дидли” қизи Руфьга мос кўрмайди. Қиз ҳам ўзига порлоқ келажак яратишни бадавлат эркак билан ришталар боғлашда кўради. Тўғри, Руфь Мартин характерида кузатилувчи ғайрат-шижоат, қобилият, билимдонликни ёқтиради. Ҳатто унга “*мешчан*” одатларини сингдириб, ўз муҳитига мос тарбиялашни кўзлайди. Аммо, оғир дамларда яқин ҳамдам бўлиш ўрнига йигитдан воз кечадики, бу ҳол қиз маънавий олами ижтимоий нормаларни ёриб чиқишга ожизлигини намоён этади.

Маълумки, Мартин машҳур ёзувчи бўлиб етишади. Муҳими, у энди мўмайгина даромад соҳиби ҳам. Натижада, вазият тубдан ўзгаради. Муомала асносида маккорлик ва хушомадгўйлик ёрқин бўй кўрсата бошлайди. Руфь шуҳрат пиллапояларидан илгарилаётган Мартин қошига шошади. Қизиғи шундаки, бу ҳаракат энди унинг ота-онаси ва акаси учун ғоятда табиий туюлади ва қўллаб-қувватланади. Ғурур ва ҳаёни йиғиштирган гўзалнинг муҳаббати инсоннинг моддий аҳволи ва жамиятдаги мавқеи билан боғлиқ тарзда эврилади. Морзлар оиласи билан яқинлашишни тиламаган Мартин ўша чиркин муҳитдан нафратланувчи ижод кишисидир. Романнинг Мария Сильва, Жо, Жим,

---

<sup>8</sup> Жек Лондон. Мартин Иден. Роман. Тошкент, 1988.

Лиззи Конолли сингари персонажлари етакчи қаҳрамон сиймосини тўлдиради. Чунки, уларнинг бош матлаби чин ахлоқ, севги, дўстлик, одамийлик, самимият эди.

Шубҳасиз, Жек Лондон адолатли ҳаёт ҳақидаги ғояларини сохталиклар авж олган жамият ахлоқининг реалистик бадиий тадқиқи асосида кўрсатади. Морз ва Бэтлерлар муҳитига сиғмаган, ундан нафратланган Мартин руҳан ғоятда ёлғиз эди. Ғарб индивидуализми таъсиридаги адиб ўз қаҳрамонини зиддиятлардан омон чиқара олмайди. Йўлсизлик гирдобидаги қаҳрамон ўз тақдирга қарши исён қилади ва ҳалок бўлади. Чунки Ж.Лондон учун одам – мақсад эмас.

Демак Г.Спенсер ва Ф.Ницше индивидуализми таъсирида ёзилган *“Мартин Иден”* да ғарбча *“баркамол инсон”* назарияси акс этади. *“Овора”* нинг бош қаҳрамони эса, паймонаси тўлган чоғларда ҳам яшашга бўлган иштиёқини сўндирмайди. Адиба ахлоқ инсон эркин руҳини сўндириши ҳақидаги ғарбона қарашларга эргашмайди. У диний ақидаларни инкор этмайди. Банданинг Яратувчи қошидаги мусалламлик мақомини эътироф этади. Бинобарин, унинг ирода эркинлиги, қалб озодлиги ҳақидаги қарашлари Шарқона асосларга таянади. Шунинг учун ҳам роман қаҳрамони Салтанат Оллоҳ иродасига итоат этади.

Романда биз бот-бот *“Саҳро ибодати”* асаридан келтирилган узиндиларга дуч келамиз. Китобхонни саҳро ниманинг рамзи экан, - деган теран ўйлар қийнайди. Биламизки, Саломат Вафо Хоразм кенгликларида, даштда улғайган. Роман қаҳрамони Салтанат ҳам иложсиз қолган дамларида ўша манзилларга, кадрдон отамаконга отланади. Лекин ҳамиша ҳам излаганини топмайди, тополмайди.

Демак саҳронинг бундан теранроқ ўзга маъноси ҳам бор. Бизнингча, бу қаҳрамон руҳи ўзини эркин сезадиган манзил – кўнгил саҳроси. Романни ўқир эканмиз, зоҳиран шердек қудратли кўринган чидамкор руҳ бу манзил-маъвода гўдакдай беғубор, покиза хилқатга эврилганлигининг гувоҳи бўламиз. Не ажабки, энди у илгаригидек ёлғиз эмас. Чунки қаҳрамон ички оламида очилган Оллоҳ эҳроми покиза руҳ учун илоҳий шодлик улашади. Бошқачароқ айтганда, Салтанат комиллиги самовий ва заминий хислатлар уйғунлашувидан юзага келади.

Хўш, у нега шод ва хотиржам. Назаримизда, Салтанат руҳидаги изтироблар ариб, ички сокинлик пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам,

эндиликда ҳаёт чигалликларию турфа ташқи тўфонлар бу олам тинчлигига раҳна сололмайди. Илло, Салтанат ички олаmidан зиёланиб, илоҳий муҳаббат билан зирҳланган қалб хуррамликдан ўзга манзилни билмагай. Зотан, чексиз даражада кенгайиб, илоҳий борлик билан бирлашган онгда самовий муҳаббат эҳтиросигина ҳоким. Кўринадики, С.Вафонинг дунёни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиши ва ҳис этиши мутлақо тасодифий эмас. Адибанинг ифода йўсини янгича дунёқараш мезонлари асосида изоҳлашни талаб қиладиган поэтик ҳодисадир.

Энг ёқимсиздай туюлган ҳолатлардан гўзаллик топмоқ учун одатланилган фикрлар хира пардаси - хаосидан, ҳатто эҳтирослар жунбушидан-да юксалиб, Мирзо Бобур: “*оёғим етгунча кетгайман*”, - дея ҳавасланган беғубор қалб саҳросига сафар қилмоқ талаб этилади. Ўшандагина олам ранг-баранг жилоларда товланади, жонланади. Ҳатто, табиат жисмлари руҳланади. Мўжизакор олам қучоқ очади. Энг улуғ мўжиза ҳам унинг ўзидир. Онгимиз марказига жойланган қалб жисмимизга қайноқ ҳарорат, ҳаётини куч ато этиш қудратига эга. Қудратки, бизни оламу коинот билан тенглаштиргай. Илоҳий ҳиссиёт бардавомлиги бизнинг руҳият билан робитамиз нечоғлик мунтазамлигига боғлиқ. Зотан, инсон фикрловчи робот ҳам, ижтимоий механизм ҳам, биологик вужуд ҳам эмас. У улуғ қудрат соҳиби яратиклари ичра шарафланган мавжудот, айна пайтда уларнинг бир узвидир. Бинобарин, унинг тафаккури ҳам юксак руҳ измидан хорижда бўлмагай.

Англашиладики, “*Овора*”нинг муҳим хусусиятларидан бири С.Вафо Ж.Лондон, кенг маънода эса унинг устозлари Г Спенсер позитивизми ва Ф.Ницше индивидуализмини тўла қўллаб-қувватламаслигида намоён бўлади. Чунки позитивист Г.Спенсер руҳий жараёнлар ва илоҳий қудратни етарлича изоҳлай олмайди. Демакки, инсон маънавий-руҳий ҳаётининг теран пучмоқларига кириб бора олмайди. Тарихий даврни инсон қалби орқали кашф этиш, алоҳида одам ахлоқий маърифати билан жамиятни тушунтиришга ожизлик қилади.

Инсон ва ахлоқ масаласига айрича диққат қаратган Ницше эса, нафс ботқоғига ботаётган одам боласини бу балодан қутқармоққа интилади. Заминий ва самовий ибтидо (*зулмат ва нур*) ларни ўзаро муроСага келмайди деб билади. Шарқ фалсафий қарашларидан

таъсирланганида эса, қалб мутлақ хотиржамлиги ва фикр сокинлиги (“*нирвана ҳолати*”), алоҳида инсон кўнглидаги илоҳий руҳ хусусида сўзлайди. Инсон қалбини Яратганнинг эҳроми деб билади. Ҳақиқатни одам боласи қалбидан топишга интилан олим фикрича, “*аъло одам*”нинг матлаби ботиндаги озодлик, ўзликни яратилганларга жо этмоқдир. Чин ҳақиқатни англаш йўлида тўсиқ бўлувчи канонлар: ақидапарастлик, кўникилган ижтимоий ахлоқ, шунингдек инсон тийнатида кузатилувчи кибр, иккиюзламачилик, лаганбардорлик, бемаъни ғурур, худбинлик каби хислатларни буткул бузиб ташлайди.

Маънавий қашшоқликни қоралаган файласуф ақл ички моҳиятига хос иккиланувчанликни кўрсатиб, янги инсон туғилишига умид назари билан қарайди. Олим бахт-икбол тушунчаларини яратувчи инсон (*яъни ўз-ўзини, биринчиси галда ахлоқини ўзгартирувчи*) борлиги билан боғлайди. Қобиғига ўралиб қолиб тобора майдалашаётган қавмга бўлган нафратини эса яширмайди. Унинг янги ахлоқ меъёри энг олий ҳакам бўлмиш - қалб ва виждон. Чунки инсон ҳатти-ҳаракатлари айнан қалб назоратидадир.

Танишганимиздай, С.Вафо романида ирода эркинлиги ахлоққа зид қўйилмаган. Аксинча, инсон руҳининг ичкин ҳолатлари поэтик тадқиқ этилган. Зотан, ёзувчи агар ботин оламига шоҳлик таъминланса, дунё ҳам ўзгача мазмун касб этади деб билади. Демакки, заминнинг мазмуни, олам яралиши моҳияти ЯРАТУВЧИ измидаги ОДАМдир. Унинг зиммасидаги бурч Яратувчиси билан зиддиятга киришиш эмас, балки руҳ поклиги орқали кўнгил хотиржамлигига эришмоқдан иборат. А.Дилмурод ҳам айнан шундай тўхтамларга келади.

#### **4. Қисмат ва муносабат**

Айни муаммога поэтик муносабат нуқтаи назаридан Зулфия Қуролбой кизининг “*Армон асираси*”<sup>9</sup> романида тасвирланган “*донишмандлар давра*” си (Беҳзод-Ҳаким-Ҳулкар триадаси) баҳс-мунозаралари ҳам айниқса характерлидир. Уларнинг олам ҳақидаги дунёқараш-тасаввурлари ғоятда кўламдор ва салмоқли. Жумладан, суҳбат мавзуси кўпинча И.Кант космогоник гипотезасидан Ф.Ницше

---

<sup>9</sup> Зулфия Қуролбой кизи. Армон асираси. Роман., Тошкент., “Янги аср авлоди” 2009.

ҳаёт фалсафасигача, “*йўқотилган авлод адабиёти*”нинг йирик вакили Э.М.Ремаркдан то воқелик ва инсон ички дунёсини унинг барча руҳий кечинмалари билан теран фалсафий идрок этган Х.Рембрандт ижодигача бориб тақалади.

Бизнингча, Зулфия Қуролбой қизининг ўрни билан Ғарб адабиёти ва санъатига мурожаат этиши мутлақо тасодифий ҳол эмас. Агар диққат қилинса, И.Кант бутун оламни ривожланиб боровчи жараён сифатида олиб қарайди. Инсон эркини индивидуалликда кўрган олим катта мақсадлардан чалғитилган, кичик ва кундалик ташвишлардан ортмайдиган одамлар улкан бунёдкорлик ишларига қобил эмас, деб ҳисоблайди.

Тафаккури юксак руҳга тўла бўйсунмаган бўлса-да, Шарқ фалсафий фикридан илҳом олган Ф.Ницше эса, одам боласини буюк руҳ соҳиби ва нурга талпиниб яшовчи мавжудот деб билади. Унинг фикрича, эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал (*Аслида бу фикр “Авесто”да илгари сурилган. И.Ё.*) бирлиги бузилганлиги оқибатида манфаатдорлик, худбинлик иллатлари олижаноблик хислатларини тобора сиқиб чиқармоқда. Илло, ҳар нарсадан моддий фойда олишга интиладиган жамиятда юксак руҳиятли инсон яшамоғи маҳолдир. Чунки у мазкур муҳитга мослаша олмайди.

Э.М.Ремарк асарларида ҳам маънавий эзилган, ўзини жамиятдан бегоналашган деб ҳис қилувчи кишилар қисмати қаламга олинади. Улуғ мўйқалам соҳиби Рембрандт асарларида эса оддий одамлар маънавий бой олами ва кўрки жозибали ифодаланади. Образлар теран руҳий ҳолати қоронғиликдан майин нур оғушида чиқиб келиш тарзида тасвирланади. Англашиладики, юқоридаги сингари қарашлар “*Армон асираси*” романи бош концепциясини конкретлаштириш ва етакчи пафосини белгилашда адибага ғоятда қўл келган.

Кези келганда, роман лейтмотивини ташувчи Ҳулкар Армон образи ўз тақдирини боғлаши мумкинлигига ишора қилинган Беҳзод дунёқараши ҳақида тўхталиш ўринлидир. Чунки у биз таниган одатий адабий қаҳрамонларга ўхшамайди. Зотан, ўзи таъкидлаганидай, бошқаларга хос бўлган хусусиятлар унга бегоналиги Беҳзод индивидуаллигини белгилайди. Бу мураккаб персонаж – фикрловчи зиёли. Аммо унинг тафаккурида бир-биридан узоқ маданиятлар ва фаолиятлар дабдурустдан ижодийлик касб этмайди ва миллий қадриятлар билан уйғунлашмайди. Масалан, у ҳаётда инсон

озодлигини мутлақлаштириб тушунади. Унингча, аёл муҳаббати эркакни йўлдан оздиради. Хотини ва фарзандлари учунгина яшовчи эркак ола хуржун бўйнига илдирилган тутқундир. Бизнингча, унинг бундай тутумлари Н.В.Гоголнинг “*Уйланмиш*” комедияси финалида оила ва бола-чақа оёққа тушов деб билгани боис келин даргоҳидан жуфтакни ростлаб қолган қаҳрамонни эслатади.

Беҳзод инсон ўз-ўзини бунёд этиши мумкинлиги, бунда индивид хоҳиш-истаклари муҳимлигини ёқлайди. Шундан келиб чиқиб, дастлаб қисмат фалсафаси, демакки, Яратувчини ҳам инкор этувчи сифатида кўзга ташланади. Зоҳиран қатъиятлидай туюлган, аммо Ф.Ницше фикри, панд-насихату ўғитларига кўр-кўрона эргашувчи бу персонаж мушоҳадалари китобхонда хайрихоҳлик уйғотмайди. Аксинча, ўз шахсий ҳаётини-да тузукроқ англаб етмаган Беҳзодга хос “*билимдонлик*”, Пауло Коэльо асарларидаги ошкора глобализмни инкор этган Е.Белякова таъбири билан айтганда: “*таъмсиз йўғурт*”<sup>10</sup> лиги жиҳатидан кишини бездиради. Чунки, Беҳзод ҳам миллий қадрият ва эътиқодий илдизларидан ажралган ҳолда индивидуализмни ёқлаши жиҳатидан глобалистдир. Аммо, муҳими шундаки, у пировардида руҳнинг ҳаёт устидан ҳукмронлигини эътироф этиб, қисмат етовига бош эгади.

Бинобарин, ҳар қандай янгилик ҳам миллий анъана доирасида “ҳазм” қилинавермайди. Ҳаётдан маъно излаётган инсон маданий даражаси эса миллийликдан узоқлашмаган ҳолда ўзгармоғи лозим. Илло, романнинг вазифаси ўша жараёнларни англашдир.

Беҳзод Ҳулқарга ўхшаб, кўнглига қарши бориб ҳаётда “*ўз ўрнини топиш*”ни истамайди. Эътироф этмоқ жоизки, аслида, ҳар қанча ўзаро фикрий зиддиятларига қарамасдан, ҳаётдан қоникмаслик, ўзига хос йўл излашлари жиҳатидан Ҳулқар ва Беҳзод руҳан бир-бирларига яқин. Эҳтимол, айнан ўша инсоний яқинлик уларга барча машаққатларни матонат билан енгиб ўтишда куч ва ирода бағишлаган бўлса ҳам ажаб эмас.

Беҳзоднинг инсон ҳамда замон ҳақидаги фикрлари мазмун ва оҳанги анча кескин ва вазмин. Бу ҳол китобхонни инсоннинг ҳаётдаги ўрни ҳақида мулоҳазага чорлайди. Аксарият роман қаҳрамонларини дабдурустдан тушуниш ва англаш мушкул. Ҳа, ғоятда оддий одамлар

---

<sup>10</sup> Белякова Е. Шарбатга тўла мева ёки бемаза йўғурт. “Шарқ юлдузи”, 2012 йил, 5 сон. – Б. 120. (А.Улуғов таржимаси)



қандайдир сирли табиати, маҳзун асрори билан бизни ўзига жалб этади. Улар сийратига хос ғурур, мавжуд вазият билан қоникмаслик ҳисси борлиғимизни қамраб олади. Масалан, зоҳиран оддий бир банда эканлигини унутгандай туюлувчи Беҳзодни инсон аъмоли ва руҳияти, шиддат билан олға интилиб глобаллашаётган замонда кечаётган ўзгаришлар ташвишга солади. Ўтиқодий эврилишлар генеологияси унинг қалбини безовта, фикр-туйғуларини эса алғов-далғов этиб юборади.

Назаримизда, Беҳзоднинг субъектив қизиқишларини ўз вақтида қондира олмаган, кечиккан омаддан юз ўгириш ҳолини англаш учун унинг ҳақиқат ва амалиёт бирлиги алоҳида одам (индивид) манфаатларида акс этишини исташини тушунмоқ талаб этилади. Бинобарин, у ўзига хос прагматик. Шу сабабли бўлса керак, Беҳзод ўтиқодий қарашларида манфаат масаласи марказий ўринни эгаллайди. Бироқ, Зулфия Қуролбой қизи бизни бу каби вазмин фикрлар қучоғида узоқ олиб қолмайди. У китобхонни муҳаббат бобида: *“инсон туйғулари ҳар қандай фикрдан кучли”* эканлиги ҳақидаги одамзот тарихи қадар кўхна ва оддий бир ҳақиқат билан юзлашишга ундайди.

Демак *“Армон асираси”* иймон, ўтиқод, диёнат, инсоф, кўнгилчанлик, меҳр-шафқат туйғулари билан уларнинг антиподлари ўртасидаги кураш асосига қурилган. Асарни ўқиш асносида юртдошларимиз ва замондошларимиз руҳиятини экстремал вазият-ҳолат – фавқулодда ва беаёв синовлар фонида кўрсатиш роман услубининг ўзига хос хусусияти эканлиги англашилади. Муаллиф умумқарашлари ботинида ҳаётбахш оптимизм, эрк ва озодликка бўлган некбин ишонч руҳи мужассам. Романда бу ҳол рамзий мазмунда, яъни пейзаж тасвири орқали: *“... одамни сиқиб юборадиган бундай вазмин, оғир ҳаво момақалдиروқ ва ёмғирдан дарак беради-да”*, тарзида ўз ифодасини топган. (297 б.)

Зулфия Қуролбой қизи фикрича, асл сўз санъаткорида одам боласи ўз мавжудиятини таъминлаши йўлидаги ҳаракат-интилиш, фикр-ўй, қувонч-шодлик ва изтироб-аламларини кўрсатишдан ўзга аъмол бўлмагай. Эҳтмол шунинг учун ҳам, инсон ва инсон, инсон ва воқелик, инсон ва борлиқ муносабатларида муаллиф нигоҳи имкон ва имконсизлик, ўзликни асраш йўлидаги эврилишлар, реал вазиятга мослашувчанлик фожеий оқибатлари масалаларига қаратилади.

Романда тасвирланган Насиба, Дониш, Талгат, Ҳаким, Беҳзод, Ҳулкар каби қаҳрамонлар янада муносиброқ ҳаёт тарзи яратиш учун муттасил интилишда. Улар машаққатлар гирдобиди товланишади. Ижтимоий-руҳий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан покланишади. Зулфия Қуролбой қизи фикр-қарашларию ифода тарзидаги шафқатсиз реализм ҳам мутлақо тасодиф мевази эмас. Қолаверса, роман ижтимоий-ахлоқий пафосида китобхонга таниш туйғулар қаламга олинган. Шунинг учун ҳам улар бизни муҳокама-мунозарага чорлайди.

Юқоридагиларнинг барчаси, сўнгги йиллар ўзбек романлари серқирра объектив алоқадорлик – зарурият мевази эканлигини тасдиқлайди. *“Ранг ва меҳвар”*, *“Оворанинг кўрган-кечирганлари”*, *“Армон асираси”* асарлари миллий истиқлол даври ўзбек адабиётида яратилаётган романларнинг ранглар палитрасига мутаносиблигини кўрсатади.

## **5. Поэтик тафаккур ва синтезлашув жараёни**

*“Ранг ва меҳвар”* да А.Дилмурод етиб келган ҳақиқатларини ифода этаркан, ижодий ният асосида ўз поэтик концепциясини шакллантиради. Аммо назаримизда, шу ўринда ўта нозик бир жиҳатга аҳамият қаратиш лозим кўринади. *“Ҳақиқат”* нинг *“англанган”* лиги ижодий ният ижроси олдиндан тўла белгилаб олинганини билдирмайди. Тўғри, Комрон Вали реал олам воқеалари кечишида фаол иштирокчи эмас. У ўз таассурот-кечинмалари дунёсида яшовчи алоҳида индивид. Бу жиҳатдан қаҳрамон талқинида постмодернистик услуб унсурлари кузатилади. Аммо, адабий қаҳрамон олами объектив мазмундан маҳрум эмас. Шунинг учун ҳам *“Ранг ва меҳвар”* ижодкордан ташқаридаги мустақил жараён бўлмайди. Илло, мазкур роман асосида анъанавий маданият ётади. Адиб мутлақ ҳақиқатлар – олам илоҳий моҳиятини рамзли идрок этади.

Тўғри, Комрон Вали мавжуд реалликдан беади. У ўзининг руҳий интилишларига кулоқ тутиб, олами интуитив тарзда идрок этади. Фақат ижод онлари (*экстаз ҳолат*) лардагина олам моҳиятига чуқур кириб боради. Шу онларни мангуга муҳрлайди. Бироқ, у ўзини тийнатиға ибтидода ижодий илҳом солган, доимо қўллаб турувчи Яратувчи эътибор-марҳаматидан ташқарида ҳис этмайди. Шунинг учун

ҳам, дунёнинг “*тузалиши*” умидидан мосуво бўлмайди. Чунки, қаҳрамон ўз қалби олис буржларидаги ҳақиқатларни англари экан, рамзлар қатида милтираб турган эзгу ва латиф фикрларни реалликка тадбиқ этишни тилайди.

Демак А.Дилмурод умумбашарий муаммоларни бадиий идрок этиш асносида ифода услубида қўлланган рамзийлик ижтимоий бухронлар, маънавий таназзул билан чамбарчас боғланади. Англашиладики, муаллиф субъекти роман рационал мазмунини шакллантиради. Постмодернизм эса нафақат реал ҳаёт, балки адабиёт ва санъатда ҳам субъект ролини инкор этади. Модомики, “*муаллиф ўлими*” содир бўлмас, анъанавий маданият асосидаги “*логоцентризм*” инкор этилмас экан, ўзбек романи шунчаки “*интертекстуал ўйин*” сифатида тушунилмайди.

Англашиладики, А.Дилмуроднинг ушбу романида киноявий модус ва интертекстуал ўйин унсурлари кузатилса-да, бундай белгилар асарнинг на модернистик, на постмодернистик услубда битилганлигини кўрсатади. Бизнингча, романда илғор жаҳон адабиёт ва санъати турли оқимларига хос унсурлар миллий-адабий анъаналар негизида синтезлашган. Шубҳасиз, бу жараёнда доминантлик ролини Шарқ адабиёти анъаналари асосида тобора кенгайиб бораётган ўзбекона поэтик тафаккур микёслари ўтамоқда.

Кўринадики, ёзувчи модернистик ва постмодернистик адабиётнинг бир қатор оқимларига хос хусусиятларни мужассамлаштирган авангардизм вакиллари каби кескин, радикализмга йўл қўймайди. Бошқачароқ айтганда, бадиий адабиётнинг реаллик билан алоқасини инкор этмайди. Уни ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлайди. Анъанавийлик негизида бадиий шаклда муайян янгиликлар яратишга уринади. Кузатилаётган романда урушга, жаҳон урушини келтириб чиқарган муҳитга қарши исён мужассам. Адиб мавжуд тартиботларни қисман маънисиз (*абсурд*) сифатида инкор қилади. Бадиий ижодда иррационализмни ёқлайди. Бундай ўринларда унинг услубида *футуризм, дадаизм, сюрреализм, экспрессионизм* таъсири кўзга ташланади.

Аммо, А.Дилмурод адабий-маданий анъаналарни инкор қилмайди. У тезлашган ҳаёт ритми таъсирида дунёқараш, ахлоқ ва турмуш тарзи ўзгараётганини билади. Маънавий-ахлоқий таназзул сабаблари, хусусан шахснинг емирилиши ва оломонлашуви, ҳолат ва

таассуротларнинг кескин ўзгариши каби жиҳатларни зинҳор мутлақлаштирмайди. Зотан, адиб ғоявий-ҳиссий инкори муаммонинг ўнгланишига бўлган умидворликка асосланади.

Бинобарин, унинг қарашлари В.Хлебников, И.М.Северянин, Б.Постернак, Н.Асеевлар ижодида кузатилган футуризмдан кескин ажралади. Ёзувчи Ғарб адабиётининг: “одам одамга бўри”, “кучли одам ҳамиша ҳақ” қабилидаги ақидаларини тасдиқламайди. У келажакни санъат воситасида идрок этишга уринар экан, гуманистик асослардан узоқлашмайди. Эскилик муқаррар тугашига ишонади. Поэтик ижод инсон руҳиятини покловчи янги дунё яратишига шубҳа қилмайди. Жумладан, Комрон Вали устозлари ва ўз асарларидан бошқа “ўткинчи” ижодкорларни ҳақир ва тубан кимсалар сифатида инкор этади. Уларни “замона кемаси”дан улоқтириш ҳақидаги ўз бадий ҳукмини чиқаради.

Сўнгги йиллар миллий романчилигимизда назарий асоси Ж.Беркли, И.Кант, Ф.Ницше, З.Фрейд таълимотларига туташувчи сюрреализм авангардистик йўналиши таъсири ҳам кузатилмоқда. Унга кўра тажрибага асосланувчи рационализм ва позитивизмга қурилган реализм инкор этилади. Чунки, инсон жонли сезимларини ҳамиша ҳам мантикий далиллаб, ақлга мувофиқлигига кўра таҳлил этиб бўлмайди. Илло, бадий билиш тахайюл эркинлигига таянади. Бадий реалликда инсон онгининг чуқур қатламлари тасвирланади. Шунинг учун у биз ўрганган маънодаги объектив воқеликдан юксак туради.

Кузатишлар шуни тасдиқлайдики, мустақиллик даври ўзбек романапислари одам боласининг фикр оқимини ақл назорати ва маънавий андишалардан холироқ тарзда ўқиш ва ўқишга уринишмоқда. Бу типдаги романларда ижодкор холис позицияда туради. Бироқ, энди у оламни қалби орқали кечинувчи, яъни объектнинг бир қисмига айланади. Тил эса, субъект мақомини олади. Шу орқали китобхон онгости қатламларига таъсир ўтказилади. Яъни ўзига хос бадий мулоқот юзага келади.

Сюрреалистик образда тасвирланаётган нарсалар эркин ассоциативлик асосида бирлашиб, ўзи ҳақида ирреал таассурот ҳосил қилдиради. Нарсанинг шакл-шамойили аслидагига ўхшамайди. Чунки, у фикр ва ассоциация - бир-бирига мантиқан қўшила олмайдиган нарсалар бирлашувига асосланади. Бинобарин, бу ўринда биз кўниккан сабаб-натижага асосланувчи ўзаро боғлиқлик йўқолади. Унинг ўрнини

тасодиф, ғайриоддий - ғаройиблик, кутилмаганликка хос гўзаллик эгаллайди. Моддий мавжудлик сифатида тасаввур қилинган асар эстетик объект бўлмай қолади. Унинг эстетик таъсири ҳам жисм, ҳам рухга қаратилади. Воқелик киноявий, юмористик, сатирик идрок этилади. Бундай асарлар воқеликка муносабатига кўра абсурдга яқин туради.

А.Дилмурод яқин ўтмишни бадиий таҳлил этиб, унинг инсонийликка зид моҳиятини очиб беришга уринган. Бу жиҳатдан О.Балзак, Ф.Достоевский, Л.Толстойлар сингари воқеликка танқидий муносабатда бўлган. Уни қисман ғоявий-ҳиссий инкор этган. Таҳлилга тортилаётган романда кузатилувчи инкор қаламга олинган давр ижтимоий-сиёсий томонига қаратилган мазмун қатламида намоён бўлади. Чунки, адиб талқини негизида боқий ва умуминсоний қадриятларни тасдиқлаш ётади. Англашиладики, бу роман моҳиятини инкор руҳи тўла белгилай олмайди.

## **6. *Бадиий тафаккур типи***

Бизнингча, Асад Дилмурод романда ҳаётни бадиий акс эттириш принциплари жиҳатидан реализм бадиий тафаккур типига амал қилган. Тўғри, роман бадиий воқелиги ҳамиша ҳам реал воқеликка мувофиқ эмас. Аммо, замонавий романчиликда кузатилганидек, адиб реализми бағрида иррационал ассоциациялар кенг ўрин тутди. Зотан, Комрон Вали оламу одамни, айни пайтда, ўзини ҳам идрок этаётган ижодкор. У ҳаётни бутун мураккабликлари билан кенг кўламда акс эттиришга интилади. Ҳар қанча муҳитдан қочишга уринмасин, унинг тақдири ва феъл-атвори ижтимоий-тарихий шароит таъсиридан мутлақо холи эмас.

Албатта, А.Дилмурод инсон тақдири, орзу-интилиш ва амалларини илоҳий асосга эга деб билади. Бироқ, айни масалаларни изоҳлашда тақдир фалсафаси билан бир қаторда, ижтимоий-психологик таҳлилларга ҳам кенг ўрин берган. Илло, чинакам реализм адабиёти инсонни ҳеч қачон ижтимоий шароитга боғлаб қўймаган. Ҳамиша унинг ирода кучини шарт-шароитлардан юксак санаган. Ҳазрати инсонни шароитга қарши тура олувчи буюк куч соҳиби сифатида идрок этиб, мураккаб ижтимоий муносабатлар тизимида тасвирлаб келган.

Англашиладики, А.Дилмурод яқин ўтмишнинг инсон ва жамиятни таназзулга етакловчи тенденцияларини танқидий идрок қилиш орқали қаламга олинган давр жорий ҳолатини кенг кўламда тасвирлаган. Воқеликнинг муайян давр ва муҳит учун характерли бўлган жиҳатларини типиклаштирган. Ижтимоий типларга ҳаёт бағишлаган, яъни воқеликни ижодий қайта яратган. Ёзувчи бадиий ҳукми шуни кўрсатадики, романда адабиёт концептуал функцияси амалга ошган. Адиб бадиий шартланган рамзий образлар, ривоятлар ва бошқаларни роман матнига олиб киришда реалистик тасвир принципларидан чекинманган. Илғор жаҳон адабиётига хос адабий йўналиш ва оқимлар, шаклий-услубий изланиш ҳамда тасвир принципларини қўллашда ўз поэтик имкониятларини синаб кўрган. Илло, реализм доирасида нафақат турлича дунёқараш, балки ранг-баранг бадиий-эстетик ҳодисалар ҳам ифода этилиши мумкин. Илло, релизм догма эмас. Ўзбек романчилигининг айна босқичи амалиётини кузатиш мисолида бемалол айтиш мумкинки, реализм сифат жиҳатидан ўзгариб, такомиллашиб, тасвир ва ифода имкониятларини муттасил бойитиб бормокда.

Сир эмаски, *“Ранг ва меҳвар”* да мавжуд ижтимоий вазият-ҳолатдан норози бўлган ижодкор қалбининг ўзига хос исёни ҳам акс этган. Шунинг учун ҳам асарда ўткир ижтимоий-танқидий пафос устуворлиги кузатилади. А.Дилмурод инсониятга беадад кулфатлар келтирган иккинчи жаҳон урушига, шахсни топтаб, эркини поймол этган ижтимоий адолатсизликка, Комрон Валини ёлғизлатиб қўйган муҳитга, кучайиб бораётган маънавий инқирозга қарши.

Адиб экспрессионизм модернистик йўналишига таянар экан, муаммога маърифий асосда муносабат билдирган. У образлар талқини ва ифода йўсинида драмага хос айрим хусусиятлардан фойдаланган. Масалан, аксарият образларни драматик зиддиятлар фонида чизган. Энг катта муҳораба эса, Комрон Вали қалбида кечади. Қаҳрамон қалб нидоси орқали дунёни ўзгартириш зарурлиги эътироф этилади. Шунинг учун ҳам, романда муаллиф қалби, ички *“мен”*и устувор мавқеда туради. Аксарият ўринларда ифода тасвирдан, интуиция мантиқдан устун келади. Воқелик тўлақонли тасвирланмайди, унинг субъектив талқини берилади. Ижодкор қалби ифодаланганлиги боис Комрон ҳамиша ҳам конкрет тасаввур қилинмайди.

Ёзувчи маънавий-ахлоқий тушунча ва ғоялар ўрнини абстракцияларга бўшатиб юберар экан, бадиий концепция ифодаси негизига конкрет инсондан кўра, ижодкор зиёли умумлашма образини қўяди. Бизнинг назаримизда, роман бадиий воқелиги марказида бешафкат дунё зиддиятларидан садпора бўлган “қалб” туради. Чунки, роман бадиий воқелиги реал воқеликнинг шаклан ўзгарган (*деформацияланган*) ва ғоят кучли эмоционалликка йўғрилган аксидир. Шунинг учун ҳам, ижодкор қалби ижтимоий шарт-шароитларнинг қули бўлиб қолган нафс бандалари, кенг маънода инсон фожиасидан норозилигини баралла изҳор этиш орқали бизни жамият эртасидан огоҳ этади.

Бундай ҳол жаҳон адабиётининг Ф.Кафка, И.Бехер, Г.Гессе каби улкан намояндалари ижодида ёрқин намоён бўлган эди. Маълумки, австриялик ёзувчи Ф.Кафканинг “*Жараён*” (1915), “*Қўрғон*” (1922) романларида воқеалар муболағали ва рамзий тасвирлари орқали инсоннинг нодонлик ва жаҳолат қаршисидаги фожиавий ожизлиги акс эттирилган. Адиб қонун ва инсон, нур ва зулматни мавҳумлик ҳолатида берар экан, мавжуд вазиятдан қутулиш иложини тополмайди. Агар ёзувчининг “*Жараён*”, “*Отамга хат*”, “*Эврилиш*”, “*Очлик санъати*” битиклари ўзбек тилига ўгирилганлиги назарда тутилса, А.Дилмурод ундан ижодий ўргангани эҳтимолдан йироқ эмаслиги ойдинлашади. Немис ёзувчиси Иоганнес Роберт Бехернинг “*Ҳаммага*” (1919), “*Доимий қўзғолонда*” (1920), “*Худо номи билан*” (1921) сингари асарларида адолатсизликка қарши кураш, инсонга хос яратувчилик ғоялари улуғланган. “*Люзит*” романида эса, фашизмнинг босқинчилик моҳияти кескин қораланган.

Таъкидлаш ўринлики, юқоридаги сингари усул ва воситалар миллий романчилигимизда ижодий ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол экспрессионизм ўзбек романий тафаккурига сингиб, уни муайян даражада бойитаётганини кўрсатади. Умуман, “*Ранг ва меҳвар*”да кузатиувчи шартлилик ва гротеск муаллиф учун муҳим бўлган ғоя - ҳаёт мураккабликлари, муаммо ва зиддиятларидан келинган таассурот, изтироб ва аламларни ифодалаш воситаси.

Бироқ, назаримизда, муаммонинг бошқа жиҳатлари ҳам мавжуд. Кузатишларимиз шунини кўрсатадики, сўнгги йиллар ўзбек романнавислари инсон билиши фақат ақл орқали кечмаслигини идрок этишмоқда. Зотан, истиқлол даври эркин фикри билишнинг онгсизлик

ёки аксинча, ақлдан юксак турувчи (*супраментал онг*) босқичлари ҳам борлигини англаб етди. Чунки, инсон рухий фаолияти ҳамиша ақлдан ташқарига чиқади. Масалан, одам боласи ирода ва интуицияси, онгсизлик ҳоллари нораціонал табиатга эга. Аслида, иррационализм ўз табиатига кўра жуда қадимийдир. Унда мистика, тасаввуф, йога, буддизм, интуизм, психоанализ кабилар бирлашади. Жумладан, ҳақиқат олий реалликка сингиш, у билан уйғунлашиш эканлиги ҳақидаги ғоялар мумтоз адабиётимизнинг асосини ташкил қилади. Тасаввуф таълимотида илгари сурилувчи. “*сингиш*”, яъни онгнинг ёришуви (*ишироқ - Тангри васлига етишиши*) экани бунинг ёрқин далилидир. Шарқ адабиёти инсон табиатини тақдир фалсафасига боғлаб изоҳлаб келган. Ҳаётни инсон интеллекти иродасига бўйсунмайдиган даражада бекиёс ва мураккаб, чексиз яширин имкониятларга бой деб англаган. Демак иррационалликнинг теран миллий илдизлари мавжуд бўлиб, романчилигимиз ўша сарчашмалардан озикланиш эвазига ўз тараққиётини таъминлашга уринмоқда.

А.Дилмурод тарихий қиссалари, хусусан “*Шердор*” ва “*Тириҳ*”даёқ ислимий нақшлар услубига хос бўёқлар уйғунлигини муайян даражада ўзлаштирган эди. “*Ранг ва меҳвар*” да манзара асар рухий олами муҳим унсурига айланган. Чунки, реал ва ирреал воқеалар кўпинча рамзий-мажозий тарзда ифодаланган. Романдаги манзаралар гўзал табиат жилвакорлиги тасвирларигина эмас. Зотан, Комрон Вали унга муайян ҳис-туйғу ва ғоявий мазмун сингдирган. Ўзи ва устозлари табиатга бўлган муносабатини акс эттирган. Безакларга хос ритмни топишга уринган. Бу ҳол шуни кўрсатадики, А.Дилмурод ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва табиий ҳодисаларнинг ишонарли ва таъсирчан бирлигига эришган. Инсонни ўша манзараларнинг таркибий қисмига айлантира олган. Демак манзара романда доимий тарзда янгиланиб турувчи табиат ва олам қонунининг умумлашмаси даражасига кўтарилган.

Романнинг айрим ўринларида тасвирий санъатнинг ҳайкалтарошлик турига ҳам мурожаат қилинади. Носир Охун ва Тарғил тасвирларида борлиқ ҳажмли шаклларга кўчирилади. Романдаги ҳайкалларнинг тасвир объекти инсону ҳайвонлардир. А.Дилмурод қаламга олган анималистик (*ҳайвон*) қаҳрамонлар кўтаринки руҳда тасвирланган. Бу сохта кўтаринки пафосни танқид остига олиш



имкониини берган. Адиб мазкур асарлар ёрқин истиснод маҳсули эмаслигидан озорда. Чунки, ҳаққоний мазмундан маҳрум яратиклар табиат, муҳит ва меморий иншоотлар билан ўзаро уйғунлашмаган. Воқелик бутун борлиғи билан акс этмаган. Инсон руҳиятидаги нозик ўзгаришлар илганмаган. Унинг ички кайфият-кечинмалари холис очиб берилмаган. Ҳаракат ва ҳолатлар тўғри танланмаган. Нурсоя ўйини орқали асар таъсир кучини ошириш (*куннинг турли қисмида нур тушишига кўра ҳар хил товланиб, жилвакор жозоба ва файз бағишлаши*) га эришилмаган. Мақсад ноаниқлиги етмагандек, асарга муаллиф ҳиссиёт-кечинмалари ҳам юктирилмаган. Образларга хос рамзийлик таъминланмаган. Уларда инсон мураккаб кечинмалари, маънавий гўзаллиги ва камолоти етакчи ўрин тутмайди. Тасвирда ҳаққонийлик таъминланмайди. Дунёвий гоё ҳамда ҳаётга муҳаббат руҳи акс этмайди. Бинобарин, ғариб тасаввур билан бунёд этилган бундай “асар”лар нафосат, чинакам улуғворлик ва таъсирчанликдан маҳрум. Комрон киноя-инкори аслида, А.Дилмуроднинг монументал ҳайкалтарошлик мисолида тарихий воқеа-ҳодиса ва шахсларга бўлган салбий муносабатини ифодалайди. Бинобарин, айти ўринларда ёзувчи адабий-эстетик концепцияси илгари сурилган.

Романда А.Дилмурод руҳни дунё хиёбони ғубору тўзонларидан омон олиб ўтмоқ ва эгасига илинмоқ учун хушёр бўлмоқ лозимлигини уқтиради. Ҳаёт гўзал ва боқий. Умр эса ғанимат. Қалбда умид муқим яшар экан, инсон барча тўсиқларни енгиб ўта олади. Илло, ёлғоннинг умри қисқа. Шундай экан, ҳар бир сонияни эъзозлаш ва ардоқлаш жон хотиржамлигини таъминлаш лозим, деб ҳисоблайди. Демак боқийлик ва нафосатни эгизак деб билган адиб ўз эстетик концепциясида: жон омонат, кадр-қимматини англаган инсон умрини ўткинчи ҳою ҳавасларга соғуриши гуноҳдир, деган қадим Шарқнинг мағзи тўқ ҳикматини тасдиқлайди.

## 7. Нуқтаи назар: М.Пруст ва А.Дилмурод

А.Дилмурод XX аср француз адабиёти “онг оқими” романи асосчиси Марсель Пруст (1871-1922) нинг “Йўқотилган вақтни ахтариб”<sup>11</sup> романлар туркумидаги сингари олам қиёфаси маънавий ўзгаришини ёқлайди. Чунки, Комрон ҳаёт орқали ўз-ўзини англашга интилади. Аммо, “Ранг ва меҳвар” да дунё ғоявий-мафкуравий қиёфасига кучли эътибор қаратилган. Бироқ, мазкур жараёнда адиб интуитив билим билан бирга ақл-идрок иштирокини ёқлайди. Яъни, ақл-идрок ва интуиция бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар деб билади. Маънавий покланиш ақлдан ташқарида кечмайди. Моҳият нафақат ҳис қилиниши, балки англономоғи лозим. Алоҳида олинган одам жавҳарида илоҳий нур тажаллийси мавжуд. Шундай экан, унинг ижодий имкониятлари фаол ҳаракатгагина боғлиқ эмас. Субъект идроки чекланган. Шундай бўлса-да, у сабр-бардош билан олға интилиши лозим. Кўринадики, ёзувчи ҳодиса меҳварини аниқ тасаввур қила олади. Аммо, ирода манбаини реал дунё билан бир қаторда йўқлик оламига ҳам боғлаб тушунтиради.

А.Дилмурод характерга хос қарама-қаршиликлар курашини ақл-идрок ва кўнгил муносабатларини келиштира олмасликда кўради. Унинг учун санъат асари гўзаллик мушоҳадаси. Бироқ бу гўзаллик асл жавҳар ва унинг барча узвларида намоён. Ўзбек адиби бадиий мушоҳада орқали ягона борлик мавжудлиги “мен”лик йўқолишга маҳкумлигини англатишни кўзлайди.

Бинобарин, у объектни дунё оқимидан ажратиб эмас, балки уйғунликда мушоҳада этади. Шубҳасиз, у ҳам ҳодисаларни билишдан ғояларни англаш сари боради. Ёзувчи дунёни инсон тасаввурлари эмас, балки илоҳий ирода маҳсули сифатида англайди. Санъат асари иррационал моҳиятини инкор қилмайди. Турли тасаввур ва мушоҳадаларга кенг ўрин ажратади. Эътиқоддан маҳрум кимсалар символик образи ўзига хос туркумини яратади. Дарҳақиқат, романда

---

<sup>11</sup> М.Прустнинг “Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркуми еттига асар: (“Сван томон сари”, “Гуллаган қизлар соясида”, “Германтлар томонида”, “Содом ва Гоммора”, “Асира”, “Қочоқ қиз”, “Топилган вақт”) дан иборат. Адиб ҳаёти ва ижодий услуби К.Мориак, Э.Анрио, А.Моруа, Р.Барт, А.Жермен, Ш.Брюнон, В.В.Набоков, С.Г.Бочаров, М.К.Мамардашвили, М.В.Толмачёв каби ёзувчи ва адабиётшунослар томонидан муайян даражада ўрганилган. Айрим ўзбек адабиётшунослари ҳам бу мавзуга қўл уришган. Бу ҳақда қаранг: Холбеков М. Марсель Пруст прозаси. “Шарқ юлдузи”. Тошкент., 2012 йил, 2-сон, - Б. 118-131. (Китобни ёзиш асносида биз М.Холбековнинг М.Пруст романлари ҳақидаги фикр-қарашларига таяндик ва уларни муайян даражада ривожлантиришга уриндик.И.Ё.)

нафс бандалари тимсоли маҳорат билан чизилган. Оддий халқ маънавий даражаси, ижодкорлик сифати психологик таҳлил этилган. *“Йўқотилган вақтни ахтариб”* асари каби *“Ранг ва меҳвар”* ҳам - интеллектуал роман. Чунки, ҳар иккала роман образлар талқинида фалсафий мушоҳадаларга кенг ўрин берилган.

Демак А.Дилмурод ижодий индивидуаллиги Шарқ маънавияти негизларига асосланади. Комрон хотираларининг туркумга айланишида эпик баён муаллиф шахси билан узвий туташади. Аммо афсуски, беғубор болалик ва бўз йигитлик катта ҳаётий тажрибали инсон руҳий-психологик кечинмалари призмасидан кузатилади. Сван ва Жильберта каби Комрон ва Нафиса муҳаббати ҳам кутилмаганда тугайди. Аммо, айрилиқ йигитни оғир изтироблар қучоғига ташлайди. Носир ва Тўра Охунлар қайбир жиҳатларига кўра герцог Германтский, барон Шарлюс, княгина Пармскаяларга менгзайди. Чунки, бу асарларда инсоний ҳис-туйғу шаффоф тасвирланган. Вақт тушунчасининг индивидуал онг, ҳиссий мушоҳадага боғлиқ мазмунига диққат қаратилган. Ҳар иккала роман хотира-хаёл-туш-реаллик ўзаро қўшилиб-чатишиб кетиши жиҳатидан ҳам ўзаро яқин туради. Уларда ташқи дунё кетма-кетлик асосида, маконий ва замоний чамбарчас боғланмаган хотира-хаёл-туш-реаллик синтезида тасвирланади. Туркумнинг ҳар бир картинасини чизиш асносида Комрон бир неча бора маънавий жиҳатдан қайта туғилади. Унинг ҳар бир таваллуди психологик покланиш, яъни ўзига хос *“мен”*ликдир.

А.Дилмурод инсон маънавиятини нозик қалб билан узвий боғлайди. Унинг етакчи қаҳрамони фикрий ва руҳий-ҳиссий идрок этган беғараз ҳамда бениҳоя нафис туйғулар реал дунёга мутаносиб эмас. Аммо адиб талқинича, Комрон насл-насаби тоза экани боис ўз қалбини юксалтира олган. Ғарб адабиётида бундай жиҳат кузатилмайди. Жумладан, М.Пруст романларида инсоннинг жамиятдаги мавқеи, мартаба-унвонлари ва генетик илдизлари кескин инкор этилади. Тўғри, А.Дилмурод ҳам бугуннинг ғам-ташвишлари билангина яшовчи қавмни кескин қоралайди. Манфаат илинжидаги заминий эврилишлар кишини сохтакорлик, қабихлик, фисқ-фужур, бағритошлик, ахлоқий бузуқлик, қалб нодонлиги ва тубанлашув – жаҳолат сари етаклашини тасдиқлайди. Комрон ўз излаганини муҳитдан топмаган, топиш имконсизлигини англаган қаҳрамон. Бироқ унинг эртадан умидворлиги, ишончи сўнмаган. Демокчимизки, ўзбек

романида айнан ўша - инсоннинг мутлақо умидсизланиш туйғуси йўқ. Чунки, ўзбек адиби инсонни жамиятдаги мавқеига кўра эмас, балки маънавий-руҳий дунёси нечоғлик бутун эканига кўра фарқлайди. М.Пруст эса, ўз қаҳрамонлари Шарлюс, Вердюрен, Одетта, Албертиналар муҳитини буткул рад этади.

М.Пруст насри поэтикаси, дунёқарашига хос модернизм тамойиллари, ижодида кузатилувчи модерн услуби муайян назарий асосларга таяниб шаклланган. Жумладан, вақтни мутлақ абадий эмас, балки тасаввурлар оламига мансуб деб билган адиб олам яратилгани ва унинг Яратувчисини инкор этади. Чунки, у фақат оламий ироданигина тан олиб, илоҳий иродани рад қилади. Шунинг учун ҳам ёзувчининг айрим асарларида тушкунлик руҳи яққол намоён бўлади.

Иддаомиз қуруқ бўлмаслиги учун айрим фактларга мурожаат қилсак. Масалан, М.Пруст дунёқарашига интуитивизм ва ҳаёт фалсафаси (*интуитив метафизика*) намоёндаси Шарқ таълимотларини Юнон фалсафаси билан бириктиришга интилган Анри Бергсон (1859-1941) асосий ғоялари кучли таъсир этган. Бу: *онгнинг психик ҳаётда узлуксиз ўзгариши* ҳақидаги қарашдир. Ёзувчи фикрича, материя, вақт, ҳаракат “*давомий*” лиги бизнинг тасаввуримизда ифодаланади. Уни фақат интуиция (*ғайришуурийлик*) орқали билиш мумкин. Шунинг учун ҳам у: инсон табиатан ижодкор зот, лекин ижод қилиш иқтидори хослар аъмолидир, деб билди. Ўз асарларида инсон ақл-идроки орқали англаб олинадиган ассоциация (*тасаввур*) ва хотира (*мушоҳада*) нинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратди.

Таъкидлаш ўринлики, Ги де Мопассан ва Оскар Уайльд сингари улуғ ижодкорлар билан самимий суҳбатлар ҳам Пруст ҳаёти ва ижодида муҳим из қолдирди. Маълумки, француз ёзувчиси Ги де Мопассан ўз қаҳрамонларини табиий феъл-хусусият ва ҳис-туйғулари орқали ёритишга интилди. Маънавий қашшоқ, мунофиқ кимсалар образининг бутун бир силсиласини яратди. Адиб асарларида маиший турмуш ва мол-дунёга хуруж қўйган мансабпарастлар, шунингдек ўзлигини йўқотган аёллар тимсоли маҳорат билан чизилди. Маънавий юксак оддий кишилар алоҳида қадрланди. Мопассан “*Ўлимдек кучли*”, “*Бизнинг қалб*”, “*Ҳаёт*”, “*Азизим*” сингари психологик руҳи кучли асарларида ватанпарвар ва жасоратли инсонларни улуғлади, умумбашарий мавзуларни қаламга олди. Инглиз ёзувчиси ва мунаққиди

Оскар Уайльднинг *“Дориан Грей портрети”* асари интеллектуал романнинг гўзал намунаси эканлигини ҳам яхши биламиз.

М.Пруст ирода фалсафаси йирик намояндаси А.Шопенгауэрнинг *“Дунё бу менинг тасаввуримдир”*, деган ғоясидан қаттиқ таъсирланди. Шу боисдан дунёни уни қабул қилувчи субъектга боғлаб талқин этди. Ҳаёт фалсафаси асосчиларидан бири Ф.Ницшенинг ҳаётий реаллик иррационал моҳияти, яни оламни бадий-эстетик интуиция орқали ўзлаштириш мумкинлиги ҳақидаги қарашларини ўзлаштирди.

Адибнинг *“Кўнгил хушлиги ва кунлар”* новеллалар тўпламига муқаддима битган Анатоль Франс унинг ижодида кузатилувчи ғам-андух символик ифодасига алоҳида эътибор қаратганди. Бу мутлақо тасодикий бўлмай, ҳар иккала адиб ижодига хос руҳий яқинлик нишонаси эди. Агар, Анатоль Франс қаламига мансуб *“Жаноб Жером Куаньярнинг мулоҳазалари”* синчиклаб кузатилса, донишманд ва дайди аббат Куаньяр ва бошқа образлар талқинида, сюжет ва воқеа эмас, фалсафий мушоҳадалар муҳим мавқега эгаллигининг гувоҳи бўламиз. Бундай ҳол *“Гул тагидаги суҳбатлар”* асарида ҳам кузатилади. *“Пингвинлар ороли”*, *“Худолар хоҳиши”*, *“Фаришталар исёни”* романларида эса пессимистик руҳ ёрқин кўзга ташланади. Бинобарин, Шарқ ва Ғарб маънавиятининг бир-биридан кескин фарқланувчи жиҳатлари ҳам талайгина.

А.Дилмурод ва М.Пруст романлари конфликт психологик жараён ҳамда реал воқелик тўқнашуви асосида юзага келиши жиҳатидан ўзаро яқин. Зотан, ҳар иккала адиб ҳам муҳаббат, вафо, садоқат, самимият, меҳр, оқибат каби юксак инсоний туйғулар заволи сабабларини излашади. Аммо ўша сабабни бири жамият, иккинчиси эса иймон-этиқод орқали изоҳлашга майл билдиришади. Қизиғи шундаки, бу адиблар ҳазил-мутойиба, киноя-истеҳзо ва аччиқ заҳархандаси оломон учун табиий кўникмага айланган ҳаёт тарзига қаратилган. Улар тор дунёқараш, кўпол муомала, бемаъни ғурур, ўринсиз иззатталаблик, олифтагарчилик, заиф нафсоният, нодонлик ва худбинликка бўлган нафратини яширишмайди. Чунки, табиий нафосатни ёқлашади. А.Дилмурод учун Тўра ва Носир Охун, уларнинг атрофини қуршаган одамлар шунчаки ижтимоий табақа эмас. У б е г о н а ликни мутлақо бошқа манба, яъни шайтоний нафсга қулликдан излайди.

Эътироф этмоқ жоизки, М.Пруст заҳматкаш, ҳуқуқсиз ва итоаткор халқнинг жўн турмуш тарзи, орзу-интилишларини теран англамайди. У

халқ дунёқараши, оламу одамни тушуниш, хис этиш йўсинини яқиндан билмайди. Бундай маънавий-руҳий б е г о н а лик эса, адибга уларнинг эркка ташна олижаноб қалби, метиндай мустаҳкам иродасини тўла кашф этиш, юксак кадрлаш - психологик портретини чизиш имконини бермайди. Унинг ғариб назарича, дунёни бир томондан серхашам ҳаёт, дабдабаю асъаса, айш-ишрат ва хирс; иккинчи томондан мутъеларча итоаткорлик чулғаган. Шубҳасиз, бундай сохта ва нурсиз муҳитда яшалган умр беҳуда елга совурилган, соғлом тафаккур б е г о н а лашган, вақт йўқотилган бўлади. Маънавий қашшоқлик эса, жамиятни заволга етаклайди.

А.Дилмурод ҳам айни ҳолатлардан б е г о н а лик туяди. Бироқ, унинг ранг ва оҳанглар дунёси бирқадар сержило. Негаки, ёзувчи нуқтаи назари жамиятга эмас, инсон қалбидаги жавҳар ва унинг ижодкорига қаратилган. Шунинг учун ўзбек адиби барча орзу-умидлар саробга айланишига ишонмайди. Комрон чизган суратларига хос ранг ва оҳангларга пессимистик руҳ бағишлолмайди. М.Пруст эса, умидсизлик, тушкунлик, бепарволик кайфиятига берилади.

Тўғри, *“Йўқотилган вақтни ахтариб”* романлар туркумида ёзувчининг инсоний қусурларни туғма инстинкт ва феъл-атвор зиддиятлари билан боғлаб изоҳлашга уриниш, эзгулик ва разолат меъзони тизгинини қўлдан чиқариш ҳоллари ҳам кузатилади. Хусусан, унинг ахлоқсиз, бадбин ва бебурд Морель, шунингдек қабих ва аблах Шарлюсдан буткул нафратланмаслик, уларни сунъий идеаллаштириш – ахлоқсизлик ва ёвузликни инсоният ибтидоси билан боғлашга уринишдек совуққон нигоҳи билан истаганча муҳокама-мунозарага киришиш мумкин. Зотан:

*Биринчидан*, маънавий-ахлоқий қадриятларга эътиборсизлик замиридан гуманизмга зид ғоялар силқиб туради.

*Иккинчидан*, инсоний жозоба ва тароват рашк, ёлғон, ўзаро ишончсизлик ҳамда шафқатсизлик билан алмашинуви китобхонда ноҳуш таассуротлар уйғотади.

*Учинчидан*, биз туркумнинг илк романларида беғубор ҳис-туйғулар, олижаноблик ва мурувват, чин инсонийликни ёқлаб, унинг антиподларига қарши курашган М.Прустни сўнгги романларда таний олмай қоламиз.

*Тўртинчидан*, ёзувчи соғлом ақлни тинимсиз излаб, шахвоний мавзуларга ҳарқанча эътибор қаратмасин, *“Асира”*, *“Қочоқ қиз”*,

айниқса “*Топилган вақт*” романида унинг назари табиат ва самовотга хос тиниқлик ва шаффофлик томон йўналади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам, “*Йўқотилган вақт*”ни таъқиб этаётган адиб бетиним оқиб бораётган вақт моҳиятини санъат ва ижодий жараёндан топади.

Демак Пруст учун санъат ва ижод, А.Дилмурод учун бунга қўшимча тарзда покиза иймон эътиқод ҳам ягона қадрият. Агар “*Йўқотилган вақтни ахтариб*” романлар туркуми негизида турувчи бош мавзу адабиёт ва санъат бўлса, “*Ранг ва меҳвар*”да ўзлик саҳросида адашмасликдир. Албатта, ҳар иккала адиб ҳам ҳаёт маъносини ижодий фаолият билан чамбарчас боғлашади. Аммо, Комрон Вали учун ижод Яратувчи олдидаги масъуллик. У инъом этган истеъдодга бўлган эҳтиром. Қавмдошлари хотираси олдидаги бурч. Бинобарин Мерган, Вали баҳши ва Комрон М.Пруст романларидаги: мусаввир Эльстир, бастакор Вентейл, ёзувчи Бергот сингири санъатдан ташқарида ўзини тасаввур қилолмайдиган муҳибларгина эмас.

Шубҳасиз, ҳар иккала адиб яратган ушбу тимсоллар анча ёрқин тасвирланган. Таъкидламоқчи бўлганимиз шуки, ана шу ижодкор қаҳрамонлар ва улар яратган асарларга муносабат асносида М.Пруст ва А.Дилмурод бадиий-эстетик концепциясининг ўзаро яқин ва фарқланувчи жиҳатлар ҳам намоён бўлади. Зотан, ҳаётий тасаввурлар моҳияти, йўқотилган ҳис-туйғу ва кечинмалар айнан бадиий ижодда қайта жонланади. Бадиий ижод доирасида инсон муайян лаҳзаларда объектив борлиқ, замон ва макондан юксалади. Гўзал таассуротларни қайта кечиниш лаззатидан мислсиз завқланади. Бинобарин, бадиий ижод лаҳзани абадиятга муҳрлар экан, ҳиссий ассоциация ва ҳаётий таассурот ўзига хос руҳий эквивалентини интуитив англашни юзага чиқаради.

Бизнингча, М.Пруст ва А.Дилмурод “*субъектив*” эстетик назариясида санъат тор ва кенг маъноларда тушунтирилади.

Тор маънода: М.Пруст учун санъат на ижтимоий ҳаёт, на объектив воқелик - макон ва замонга боғлиқ эмас. Чунки у субъектив ҳиссиётлар дунёси. Ёзувчи учун ижодий жараёнда қайта тикланган ҳаётни тасвирлаш эмас, балки интуитив англаш муҳим. А.Дилмурод субъектив англами эса Яратувчи иродаси, меҳр-марҳаматидан ташқарида эмас. У ҳиссиётлар дунёсини мантиқ тарозусига қўйиб, хотирада қайта тикланган ҳаётни санъатга қўчиришдан руҳий сокинлик излайди.

Кенг маънода: М.Прустда санъат реал ҳаётга боғланмайди, аксинча ундан ажралади. Чунки унинг эстетик дастури биз кўниккан: *“Санъат объектив дунёни билиш ва акс эттиришининг ўзига хос шакли”*, деган ақидага мувофиқ эмас. А.Дилмурод ўша қарашни мазмунан бирқадар кенгайтиради. Яъни санъатни инсон ботини ва жамият бирлиги негизида тушунади.

Ҳар иккала адиб ижодида кузатилувчи *“онг оқими”* да ҳам муштараклик ва тафовутлар мавжуд: Масалан, улар учун *“онг оқими”* биринчидан, тасвир объекти. *Иккинчидан*, реал воқелик образларини ўзига хос талқин этиш усули. Зотан, ёзувчилар XX аср манфаатпарастлиги, маънавий қашшоқлиги ва дағаллигини қабул қилолишолмайди. М.Пруст моддий-маънавий қимматлар негизига шахсни қўяди. У француз интеллегенцияси маънавий-руҳий ёлғизлигини психологик таҳлил этади. Бундан фарқли ўлароқ, А.Дилмурод иймон-эътиқод бутлиги шахс барқарорлиги омили эканини тасдиқлайди.

## **8. Ранг ва оҳанглар меҳвари**

Гирмон картинаси: *“Ранг ва меҳвар”* романи қаҳрамони устоз рассом Мерган баттол ёв билан савашиб қайтгач, ўзганинг этагини тутиб кетган бевафо аёли, гирмон балоси ва ундан-да қаттол шўро малайларини тиз чўктиришга қасдланиб, эзгин хотиралари, орзу-хўрсиникларини мўйқаламга юкинади. Фронтда дажжол ҳамласига ем бўлган рус мусаввири кўнглиги юктирган дард уни ҳамиша ҳақиқат юзига тик қарашга ундайди. Масалан, Мерганнинг ***“Гирмон”*** картинасида тасвирланган бақбақадор тўнғизга нигоҳ ташлайлик. *Ёввойи чўчқанинг япалоқ пешонасида кўзойнак йилтиллайди. Узун тумшуғи ўз луқмаси сари чўзилган. Луқма эса, қилтириқ тимсоҳ боласи. Тўнғизнинг думига милтиқ қўндоғи боғланган. У ўзини балчиққа урган. Ботқоқ эса, дунё харитасига менгзайди.* Харитадаги балчиқ ва ботқоқ нимани англатишини тушуниш учун образларга диққат қаратиш лозим. Тўнғиз - бақбақадор, думига боғланган матоҳ – милтиқ қўндоғи, қобон тумшуғи – узун, у чўзилган луқма – қилтириқ, устига-устак – тимсоҳ боласи, унинг макони – балчиқ, балчиқ – дунё харитаси.



Маълумки, яшил дарахтларидан жудо бўлган ўрмон, сув остида қолган ўтлоқ ёхуд саёзлашган сув ҳавзаси ботқоқликка эврилади. Бунинг учун сув ва ҳаво режими ўзгариб, замин шўрланиши, узоқ вақт нам ва зах бўлиб ётиши, ўсимликлар ривожлана олмай нобуд бўлиб, ярим чирик ҳолига келиши, лозим. Демак ботқоқлик - табиий меъёр ва мувозанат бузилиши ҳосиласи. Аммо, А.Дилмурод уни ижтимоий мазмун ташишга йўналтиради. Жумладан, тиш тирноғигача қуролланган “семиз” гўдаклигига ҳам парво қилмай, “ориқ”қа беомон қирон келтиради. Бақбақасини осилтиради, яъни ўз қилмишларидан заррача ор қилмайди. Шунинг учун адиб, бундай ёвузни “тўнғиз” деб атайди. Бундай талқин Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Барча жониворлар покдур, магар тўнғизким нажасул айндуру”<sup>12</sup>, деган қарашларига тўғри келади. Қолаверса, “тимсоҳ” гирмон балоси гўдаклигидаёқ янчиб ташлашга аҳдланган коммунизм вабоси, “балчиқ” эса ўша тузум маъносида келади. Шунинг учун, тимсоҳ ориқлигида фуқаро оч-юпун ҳолига ишора мавжуд.

Кенгрок мазмунда олиб қаралса, ёвузнинг тумшуғи балчиққача етиб борибдими, демак у ўзга манзилларни ғорат қилиб бўлган. Мерган учун бутун дунё ботқоғу балчиқ, ёвузлар тўнғизу тимсоҳ бўлиб туюлиши бежиз эмас. Ахир, одам боласи қайси замон ва қайси маконда тўнғизу тимсоҳни хушлаган дейсиз. Англашиладики, рассом бани одам болалари нафс илинжида бир-бирига қирон келтираётган, буқаламундай эшилиб-эврилаётган даврни тасвирламоқда. Назаримизда, бу тасвир моҳият эътибори билан макон ва замон чегараларини ҳам ёриб ўтади. Инсоният тарихининг ҳаёт табиий оқими меъёр ва мувозанатида бузилиш кузатилган барча даврларини қамраб олади. Олажуз қавми тақдири мисолида умуман одамзот тийнатидаги барча ноқисликларга урғу берилади. Илло, роман қаҳрамони донишманд Вали бахшининг соддагина “гирмон” атамасидаёқ нафақат фашизм, балки ёвузлик ва жаҳолатнинг ҳар қандай кўриниши қамраб олинганди. Кўринадикки, роман услубида киноя, истехзо ва захарханда оҳанги учқунланиб туради.

Мерганнинг шогирди Комрон Вали Зарбанд тоғ тизмалари этагида ястанган кичик бир шаҳарчанинг дўппидек тор: бир ярим газлик ходалар билан ўралган, ҳам ётоғу ҳам устахона вазифасини

---

<sup>12</sup> Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. (Рух ҳақиқати) Тошкент, “Адолат”, 2005.- Б. 144.

ўтайдиган ҳовлисида яшайди. Хонадоннинг кўзга кўринарли жиҳози эски, омонат маймоқ дивандан иборат.

Нафс тимсоли бўлмиш Санам Комрон Вали кўнгли тубидан муқим жой олиб, тасаввурларини банд этган. Бутун хужайраларига ўрнашиб олган бу меҳмон гоҳ ошкор, гоҳида эса пинҳон тарзда ўз мезбонини маҳв этиш пайида. Фитнакор Санам ғамзалари, эшилиб эврилишлари жисм эмас, балки жон талабида. Бироқ, ўз “*дарди*” га санъат ҳомийси бўлмиш Олимп худоси - соҳибкаромат Апаллондан шифо истаган қаҳрамонимиз моддий дунё неъматларига маҳлиё бўлмоқчи, яъни Санамга осонгина енгилиб, қалби қабул қилмайдиган димикқан муҳитга мослашмоқчи эмас. Чунки унинг мужоҳадаси дил лашкарини танимоқ, сўнгра риёзатини камолига етказиш орқали руҳ ҳақиқатини англашдан иборат. Риёзат шартларини имкон қадар бажариб, маърифат ҳосил қилишдан мурод эса ҳидоятга иймон келтирмоқдир. Илло, дил ҳақиқатинини таниган кимса ўзини танигай. Таъкидлаш ўринлики, романда гўзал ва барно, нозанин аёл қиёфасида келувчи Санамга исм танлашда адиб инсон қиёфасида зеб-зийнатларга бурканган бут (Санам) ни ҳам назарда тутган. Чунки, исломда сиғиниш объектини моддийлаштириш қораланади. Унга сажда қилиш эса, ақл ва кўнглил чалғишини англатади. Бинобарин, санамга сиғинмоқ - тўғри йўлдан адашмоқ.

## 9. *Илк чизги-тарҳ*

Комроннинг илк чизги-тарҳларида акс этган тасвирлар реал ҳаётга мутлақо зид. Жумладан, “*кунда*” - қуруқ ёғоч эмас. Аксинча, у “*ним пушти гуллайди*”. “*Дарахт*” - илдизлари билан эмас, балки “*шоҳлари билан ерга санчилади*”. Илдизлари эса, ҳавода муаллақ туради. “*Афсунгар*” - оғзидан “*илон*” тортиб чиқаради. Демакки, барча илонлар унинг ичида. Тил забонли қуш - “*тўти*”нинг “*тумшуги елимқоғоз билан боғланган*”. “*Болакай*” - ҳеч тап тортмай, беозор “*мусича қанотларини қирқади*”. “*Паҳлавон*” - кураш майдонида эмас. У тикан уюми ичида чалқанча ётибди. “*Яланғоч баданини девпечак ўраган*”.

Кўринадикки, бош қаҳрамон Комрон Вали амаллари зоҳиран бир қадар телбавор туюлади. Муҳими шундаки, у мўйқалам раъйини синдирмайди. Бошқачароқ айтганда, кўнглини ғуборлардан пок сақлай

олади. У даҳшатлар кўламини тўла қамраб, сезимларимизни мувозанатдан чиқара олдимикин? Келинг, яхшиси рассом чизган “Тошқин” туркумига кирувчи манзаралар, аниқроғи уларда ифодаланган ранглар жилосига назар ташлаб, оҳанглар кўнғироғига кулоқ тутайлик. Кези келганда таъкидлаш ўринлики, ушбу туркум ўн учта картинадан таркиб топган. Улар: “Жилга”, “Кўзичоқ”, “Калхат”, “Оғуш”, “Ошиқ ва Маъшуқ”, “Дўлана”, “Чиганоқ”, “Ғунча”, “Хулкар”, “Чумоли”, “Ҳомила”, “Кўкантой”, “Карвон” қабилда рамзий-мажозий номлар билан аталади. Қуйида биз уларнинг ҳар бирини алоҳида ва яхлитликда тутган ўрнига кўра кўриб чиқамиз.

## 10. Беором туйғулар

**Жилга картинаси:** Сурмаранг чўққилар тоқида фалак бўйлаб сокин сузаётган тўлин ой. Замин белида қалашиқ гадир-будир тошлар ва патталаган томирларни ювиб оқаётган зилол сув. Манзарани кўргач, кўз ўнгимизда тоғу-тош, ер, илдиз, ой, сув образлари намоён бўлади. Ҳисларимизда бўёқлар тиниклашади. Улар ажиб бир тусда жимирлай бошлайди. Гўёки жонланиб шовуллаётган олам манзаралари тасаввуримизни банд этади. Шаффоф осмон гумбази паноҳидаги замин осуда, юрт хотиржам. Азалу абад меъмори олажуз қавмига атаб бунёд этган Зарбанд тоғ тизмалари фалакни болиш қилиб мудрайди. Долқоя дараси эса хаёлни йироқларга судрайди. Шунинг учун ҳам, идрокимиз қатларида муаззам борлиқ ва инсон ҳақидаги фикрлар ғужғон ўйнайди. Хаёлимиз эса, беғубор ва бокира болалик сарҳадлари сари ошиқади, талпинади. Роман қаҳрамони ҳам ана шундай ўй-кечинмалардан бегона эмас. У фақир - дили куйган, кўкси увалган инсон.

Шу тариқа адиб бизни мўйлаби сабзалаб, овози шира торта бошлаган чайиргина Комроннинг бўз йигитлик даври билан таништиради. Унинг кўнгли орзу-умид, қайғу-ҳасрат, алам-армон каби қоришиқ туйғулардан ўртанади. Булар ижтимоий ва индивидуал характерга эга. Нафс илинжида эврилган зўравонлик тимсоли бўлмиш Тўра ва Носирлар иккинчи жаҳон уруши йиллари олажуз қавми бошига кўз кўриб, кулоқ эшитмаган кулфатлар солишган. Ўшанда не-не азаматлар умрига завол бўлган машъум уруш даҳшатларидан кўра,

банданинг дилида маддалаган ёвузлик хавфи ортиқроқ бўлган. Оддий халқни қийнаган ҳар иккала жаҳолат турланиб, тусланиб табиатга кўчади.

Юзага келган тошқин мислсиз андуҳ ва надоматлар комида қолган Комрон Вали иродасини бука олмади. Аммо, ўзи ва қавмдошлари тақдирида мудҳиш из қолдирган ўша фалокатли йиллар даҳшати хотирасига муҳрланиб қолди. Албатта, йигит дўлу жала шиддатли ва тажовузкор тошқинга эврилиб сокин қишлоқни кўмганида, дафъатан бу мудҳиш ҳодиса асл моҳиятини англай олмади. Бироқ, унинг ақл-заковат ва иқтидор-салоҳияти отаси Вали баҳши ва устози Дамин полвон (Мерган) кўмагида камол топди. Ҳис-туйғулари ингичкалаша борди. Она замин ва юртдошлар юрагини ўпириб кетган офат элга ўтказилган жабру ситамлар ҳосиласи эканини туйди. Унинг ибтидоси банданинг кўнгилидаги гуноҳ амаллардан бошланиб, интиҳоси Тангри жазоси билан якун топажагини англади. Ҳа, кўнгил иқлимига сиғмаган андуҳ исёнга дўнажак. Ҳаддан ошишлар эса, ҳамиша жазога мустаҳиқ. Илло, савоб қадри ва гуноҳ захри беиз кетмагай.

Комроннинг некбин орзу-ҳавас ва инжа нозик кечинмаларга бой навқиронлик фасли поймол этилди. Рассом ўша олис хотираларни тарихга зарблаш тилагида. Жувонмарг кетган қавмдошлари руҳини шод этишни мақсад қилган. Ният эзгу, тузилган ижодий режа аниқ. Унинг рўёби ҳақидаги ширин хаёллар Комрон қалбига сурур ва шижоат, юрагига қувват ва илҳом бағишламоқда. У пўртана ҳайбатини қайта-қайта туяди. Яратилажак туркум ғами ва қувончидан масрур бўлади. Кўринадикки, Комрон Вали бўйнидаги масъулият юки чакана эмас.

Турмуш аравасини аранг ториб келаётган, куни ивитилган қоқ нонга қолган фақир бу вазифани уддалай олармикин. Силласи куриб, толиқиб қолмасмикин. Ахир, атрофда гоҳ Тўра Охун, гоҳ Носир Охунга (*“охун”лик романда ўқимишли, илмли киши исмига қўшиладиган сўз эмас, аксинча, унинг зиддини англатувчи лақаб маъносида қўлланган. И.Ё.*) ялтоқилик қилиб, *“Садаф чорбоғи”* дан оёғи узилмайдиган кимсалар камми. Эзма рассом Шодмон Чўтирий, маҳмадона журналист Аливой Салим мудом баланд дорга осилишни хуш кўрадиган, ғийбатчилик бобида устаси фаранг - худбин, истеъдодсиз ва фирибгар рассом Азлар Ниёз ўшалардан эмасми. Қомати ғундалак, юмалоқ қорин, шокаладни хуш кўрадиган Мулла

Ширин (*Тарвуз домла*) чи. Уларнинг бари вазиятга қараб турланувчи буқаламунлар эмасми. Ҳа, нафс лашкари измидаги бу андишасизлар мансабини бой берган кимса номини тепкилаш, янгисини илиқ сўзларга буркашдан заррача ор қилишмайди. Яъни, “*Қирол ўлди, яшасин қирол*”, қабилида иш тутишади. Эвазига бир-бири кўзини ўйиб ейиш, пайт пойлаб чалиб йиқитишга тайёр, қаттол ва омонсиз рақиб - эмиқдош бойваччалар уларнинг кўни-кўнжини совға-саломга тўлдиришади.

Нега Комрон Вали ўшандай тарзда – мудом дамига зоғора пишгувчи кимсаларга маъқул келадиган лофлар урмайди. Соясига салом бермайди. Йўлига поёндоз мисол тўшалмайди. Таҳсинга лойиқ, “*баркамол асар*” лар яратмайди. Ўз “*кўлмаги*”дан чиқмайди, чиқолмайди. Бу ҳолдан эса “*дўст*” лари ичида ўнлаб “*кирти ағанайди.*” Улар кўксига олов қаланиб, ичини мушук тирнайди. Чунки Комрон зуваласи ҳалоллик ва покликдан қорилган. Эл дардини куйлаган Вали бахши ва Мерган хумдонида пиширилган. Онаси Роҳила отин маҳзун нолалари, суюклиси Нафиса армонлари дийдасига нақшланган. Тошқин унинг ўсмирлигини ғорат айлаб, бағрини доғладигина эмас, айти пайтда турмуш сандонида тоблади ҳам. Шу боис, Камрон ўз мантиқ ва йўриғига эга. Чунки ўша нидолар унинг дилида айрича бир туғён кўзғайди, акс садо беради. Бинобарин, у кўзлаган мақсади-ла бахтиёрлиги боис - Комрон. Вали бахши зурриёди экани учунгина эмас, балки, валоёти (*авлиё сифатлиги*) туфайлидан – Вали(й).

Шунинг учун ҳам унинг қалб кўки ложувард эмас. Кўнгил самосида мудом момақалдироқ гулдирайди. Кўксига қабоҳат найзаси санчилган. У сим-сим ўртанади. Юраги аймағи арз-додио синиқ хўрсиниқлари: аёллар нола-афғонига жўр титрайди. Куйган дилларга сиғмай сочилган ҳадсиз аламлар дил сарҳадларига дўл аралаш жала бўлиб қуйилади. Улар кўпириб-тошиб, рассом руҳини тутдек тўқади. Хиёл карахт жисми руҳини чулғаган мавжларда чўкиб-чўкмай оқиб боради. Ишвакор сузилганича, эшилиб-эврилиб қаҳқаҳа ураётган Санам малоҳатида пинҳон жоду Комронни масту масрур этолмайди. Аксинча, истиғнолари асабларини қақшатади. Адоқсиз ўйлар лахта-лахта қон бўлиб бўғзига тикилади. Кўксида ҳайбатли пўртаналар пишқиради. Муттасил жўшаётган ўрамаю ўпқонлар наъраси бутун борлигини қамраб олади. Бу шиддат ўзанга сиғмайди. Сезимларини

остун-устун қилиб юборади. Юрак гумуришлари зарби, шуур қатларида туғилиб ўсган рўё ранглар қиёфасида матога кўчади. Англашиладики, романда Комрон зиммасига юклатилган вазифа, кенг маънода эса, Асад Дилмурод бутун вужуди, хуш-хаёли ва ақл-заковатини банд қилиб, оромини ўғирлаган туйғулар: чин ижодкор самимияти, бурчга муносабати, ҳалоллиги, масъуллиги, Ҳақ ва ҳақиқатга садоқати масалаларидир.

## **11. Аллегория ифодалаган моҳият**

**Кўзичоқ картинаси:** Адир. Майсалар гиламдек поёндоз. Муқаррар хавф-хатарни сезган кўзичоқ нолон маърайди. Бақувват панжалари билан озгингина малла мушукчани эзгилаб, мағрур боқаётган, мағлайида бир жуфт мугизли шалпангқулоқ тарғил тусли ит.

Образларга эътибор берайлик. Кўзичоқ – табиатан беозор яратик. У ёш ва навқирон. Унинг наздида олам - ям-яшил майсазор. Борлиқ - гўзал, ҳаёт – ширин. Ташвиш йўқ. Туйқус, бечоранинг қалби яқинлашаётган хавфни туйди. Астойдил бақирди, ўқирди – имдод истади. Аммо, бу нолон ҳайқириқ кенг майсазор бағрига сингиб кетди. Фалокат эса аримади. Кўзичоққа хавф солган ким. Муаллиф уни ҳеч тап тортмай ИТ дейди. Ахир, элнинг азамат ўғлонлари (*Мерган*) қаттол фашизм вабоси билан жон олиб, жон бераётган паллада ранги зафарон оналар (“*озгингина малла мушукча*”) ҳимоясиз сингиллар (“*кўзичоқ*”) бошида паноҳ бўлиши лозим бўлган кайвони - одам қиёфасидаги очофат махлуқ (*олчоқ Тўра ва Носир*) бокира бир қиз (*Нафиса*) номусини тупроққа қорса, мислсиз тарзда худбинлашса, уни ўзгача аташ мумкинми? Йўқ, албатта. *Ит* - соғлом мантиққа кўра, кўзичоқни қўриқлаши лозим. Ажабо, нега у йиртқич? Боз устига, пешонасидан шох ўсиб чиққан? Мугузли махлуқ ўз қавмдошларига менгзамайди. Ранги ҳам тарғил. Бунақа ранг азалдан бузоққа муносиб кўрилмасмиди? У қайси “*аммамнинг бузоғи*” бўлдийкин?! Англашиладики, манзара кўникилган мантиққа зид. Миллий маданият контекстида одам боласи “*кўзичоқ*” лиги беозорлик, “*ит*” лиги эса ғайриинсоний сифатларни ифодаловчи маънолар ташийди.

Демак Қўзичоқ, Ит ва Мушук - аллегорик образлар. Улар маълум тоифадаги кишиларни англатади. Шунинг учун ҳам, уларнинг тасвир плани билан мазмун плани ўзаро мутаносиб келмаслиги табиий. Зотан, бу типдаги образлар ўзини эмас, балки муаллиф кўзда тутган маънони ифодалайди. Демак асл моҳият аллегорияда. Илло, адиб романда мавҳум тушунча ва ҳодисани конкрет нарсага кўчирган.

## 12. Қароқлар қаъридаги бўз

**Калхат картинаси:** Комрон чизган расмларнинг ҳар бир ифодаси қаҳру ғазаб аралаш ҳажв ўтидан иборат. Масалан, у Носир Охун ва Санамни “*кўршапалак қиёфасидаги алвасти*”га менгзатиб чизади. Мукофотиға уни калтак билан сийлаб, Долқоя дарасига улоқтиришади. Ўшанда ўлим билан олишаётган Камрон тепасида Калхат чарх урган, кўзлари ёки юрагини ўйиб ейишга шайланган. Бироқ иттифоқо фикри айниб, самода учаётган турналар карвонини тўзғитган ва бирига човут солиб нафсини қондирган эди.

Биламизки, калхат – йиртқич, турна – беозор кўчманчи қуш. Турнанинг мавсумий миграцияси фасллар алманишуви даврига тўғри келади. Уларнинг кўчиб келиши баҳордан, қишлоқ учун кетиши эса куздан мужда беради. Айтайлик, карвони тўзғиган турна муайян манзилни кўзлаб йўлга чиққан. Аммо, улардан қайбиридир ўз жуфти ёки насли давомчисидан жудо бўлди. Аллақайсилари эса яраланди. Арғамчи солиб учаётган паллада турналар қанчалар бахтиёр, ногоҳоний ҳамладан сўнг эса, аҳил саф тўзғиган. Ярадор турналар аранг қанот қоқади. Улар баданидан сизаётган лахта-лахта қон алвон дарё янглиғ товланади. Бирпасда мофий уфқ бўйлаб ёйилади. Жадал тарзда кенгайиб, сукутга чўмган қир-адир, чангалзор-ййловлар оша олажуз қавми бошпанаси бўлган қишлоқни буткул қамраб олади. Заррадан то япроққа қадар лов-лов қизариб ёнади. Ҳовуч-ховуч кул бўлиб сочилади. Демак “*Калхат*”да турналар йиғисига монанд бўзлов оҳанги мужассам.

Бироқ, биз эътиборимизни картинадаги Калхатга қаратмоғимиз керак. Ҳайратланарли манзара. У кўкда салобат тўкиб юзмокда. Тану жонида шижоат ва қудрат мужассам. Қанотли махлуқ кўзларига қаранг.

Уларда мағлубият эмас, айнан ғалаба қучишга бўлган иштиёқ гавҳардай ярқирайди. Йиртқич замин у коинот дахлсиз сарҳадларини бемалол бузиб, тит-пит қилишга қодир ҳужумкор қароқчига менгзайди. Энди биз қирғийнинг хиёл кўтарилган бақувват чанғалига нигоҳ ташлаймиз. Диққатимиз нолон бўзлаётган тумшуғи узун турнада тўхтайди. Бечоранинг кўзларини бир олам қайғу ва ҳасрат қоплаганини туйамиз. Кузатишда давом этамиз. Биз турнанинг катта очилган оғзи ва тўзғиган патлари ортига боқамиз. Ҳа, жароҳатдан силқиётган қон. Энди мовий бўшлиққа хос сокин жимирлашлар йитиб, тасаввуримида бутун уфқ қон рангига чулғанади.

Картинанинг сал қуйроқ тарафига боксак сўлим дастурхон ёнида, нафис қадах тутган ака-укаларга кўзимиз тушади. Қадахлардаги нафислик, Тўрабой ва Носирбойлар нигоҳидаги мамнуният, юзларидаги завқу шавққа чалғимаслигимиз лозим. Санамнинг бўлиқ сочлари, дуркун кўкси ва Тарвуз домла ирғишлаб шодон қичқиришларига ҳам андармон бўлмаймиз. Думалоқ қоя панасида писиб олган шалпанг қулоқли озғин йигитчани кузатамиз. Чунки у Комронга ўхшайди. Аммо, ҳозир гап бу ҳақда эмас. Бутун сир ўша йигит кўнглига қил сиғмас даражада хомуш эканида. Ахир, унинг юқорига михланган кўзлари жовдираган, улардан тирқираган ёш ёқасини ҳўллаган. Нега ҳамма шоду хандон. Фақат шу “зумраша” гина дили хуну бағри бирён. Манзара бир хил, кайфият эса икки турли. Демак моҳият ўша мудҳиш манзарага муносабат орқали очилади. Калхат ҳайбати ва боқишига фавқулодда шиддатли тус берган виқор ва қатъият ногоҳ бағримизга тигдек санчилганини туйамиз. Демак лавҳада зоҳиран осмон ойнаси акслангандек туюлса ҳам, унинг меҳварида мушфиқ заминда кечган воқелик ўз ифодасини топган. Бинобарин, “Калхат” картинаси “Тошқин” туркумининг ажралмас шахобчаси. “Тошқин” олажуз қавми гермону шўро фарқига бормай гарангсиб қолган машъум давр фожиасидан сўзлайди. Унинг асл моҳиятида хуну бийрон бўла-бўла охири лим-лим тўлган бегуноҳ юраклар ноласи, ўн саккиз минг олам қадар чексиз ҳасрат-надомати акс этган. Уларнинг бари ўша ҳорғин ва маъюс кўзлар тубига жамланган.

Илло, тошқин айнан шу қароқлардан дўлу жалага эврилиб сочилди. Топталган покиза муҳаббат, аччиқ надоматга дўнган фироқ тошқин шахтини кучайтирди. Жилғаю ариқ, булоғу дарё сувини оширди. Гарду хазонни лойқага қориб ғзабини тоширди. Ҳатто, қояларни мумдай



эритиб асов пўртанага кўшиб юборди. Бутун қишлоқ эмас, балки борлиқни ҳам ғарқу ғорат айлади. Ҳа, муҳаббат кўксига урилган ханжар, норасидага етказилган озор, ғариб бўғзида қотган нола, надомат чоғида чекилган оҳ, мадад илинжида тилга кўчган илтижо ҳар қандай зулм илкини кесгай. Зулмкор етти пуштини куйдиргай.

Дарҳақиқат, дил яраларидаги вужудни сиркиратгулик оғрик, алам ва армон, чорасизликда изланган сўнгги чора ранглари ҳаракатга келтиради. Ўша ҳаракат ритми эса, кўнгилларга маънос бир оҳанг бўлиб оқиб киради. Жароҳатларга малҳам бўлиб босилади.

*Калхат*да реаллик ва номаълум сирли ўлчамлар ўзаро узвий туташади. Чунки картинага астойдил тикилар эканмиз, йироқ бир сарҳаддан эшилиб нола чекаётган дўмбира овозлари ва ранглари оҳиста ингроғини тинглаймиз. Калхат жонли чизилгани боис у нигоҳ илғамас тубсизлик қаъридан ваҳимали потирлаб учгандек туюлади. Шубҳасиз, у ўлжа илинжида. Йиртқич жияксиз митти кўзларининг яшимтир ёнаётгани, нохуш қийқириғи буни ошкор этмоқда. Асар тилсими унда ҳар бир чизик ўзаро уйғунлигида. Шунинг учун ҳам бўёқ ва оҳанг бирлашиб наъра тортиб, муқаррар хавфдан огоҳ этади. Демак биз ранглари жилвасинигина кўрмаймиз, балки бир маромда баралла таралаётган нолиш оҳангини ҳам тинглаймиз. Англаймизки, Комрон Вали расмлари ботини ва зухурига: *“Дарё ва денгиз тошса қирғоқ, аммо ўксиган ва куйган кўнгил тошса бутун олам чўқади”*, деган мазмун сингдирилган экан. Бинобарин, бутун туркум мағзи, рассом изланишлари меҳварида ўша мазмун мужассам. Айтиш мумкинки, бу Комрон эзгу муддао - ижодий концепиясини белгиловчи бош шиордир.

Дунё кенг. Аммо, у турфа жумбоқлар ичра мудрайди. Энг катта жумбоқ - шарафланган мартабасига нолойиқ тарзда алмойи-алжойи қилғилиқларга майл билдирган ва ҳануз ўзлигини топмаган, тополмаётган инсон. Рассомни қамраган иштиёқ ўша мудроқ дилни уйғотмоқ дарди. Зотан, рангин бўёқлардан Нафиса ёноқлари латофати, соф чинни жарангидек тиниқ кулгуси, Мерган мулоҳазакор ғудранишлари, Вали бахши бўғзидан оққан хиёл зўриққан мунг, дўмбира ноласида аксланмиш Ғўрўғлию Алпомишлар ғаму қувончи, ўспирин Комроннинг андак дўриллаб бошлаган довуши шалоладай тўкилади. Биз яшилу фируза, пуштю сарғиш ва яна юзлаб ранглари воситасида виқорли чўққилар сукути, бир-бирини қувлашиб учаётган тўда-тўда қушлар сайроғи, адирларни қоплаган ям-яшил майсалар

мудроғи, тонгги шабнам титроғи, шохлардан банди узилиб тўкилаётган барглар шитирини тинглаймиз. Муҳаббат у вафо, самимияту садоқат, эрк ва истикбол бўстони поймол этиш тилагида Зарбанд тоғ тизмалари этаги ва Долқоя дараси бўйлаб изғиётган мудҳиш шарпа ниятидан воқиф бўлиб, таҳликага тушган бу оҳанглар аввало дилбар ва хуш. Сўнгра эса, эзгин ва исёнкор, салобатли ва вазмин. Шу боис ҳам бизни мафтуну маҳлиё этишга қодир.

Ҳа, роман чин меҳвари расмлар сирли оламига кўчирилган. Бироқ, биз сувратлар бағрида ниҳон ранглар жилоси нафосатидан энтикаммиз. Чунки, улар бетакрор мусикий жаранг, ғамгину жўшқинлик қоришиқ ўзгача бир рух таратишга мойил. Турфа тароналар сеҳрини туярканмиз, қийноқ ва яйраш гашти ҳаёлимизни сеҳрлаб, руҳимизни ажиб сурурга чулғаб, биз шу пайтгача туймаган манзил-маъволарга юксалтирганига шоҳид бўламиз.

Кўринадики, Вали бахши, Мерган ва Комронлар шўро малайлари бўлмиш бетамизлар каби кундалик ташвишлар билан яшашмайди. Уларнинг ҳаёти ва ижод қийноқларида вазиятга қараб турфа ниқоблар қийишга ҳозир у нозир кимсалардан узоқлашиш, замондан юксалмоқ умиди мужассам. Зотан, тоғораси тешиқ кўҳна дунёда ўз ботинидаги маккор махлуқ - нафс ҳоврини босиш тилагида туядек лўккиловчилар камми? Рўё хизматига камарбаста суллоҳлар - тирноқ остидан кир қидирувчи танқайган бурунларини мушт билан уриб манқа қилмоқ имконсиз. Аммо уларнинг фуқаро дилида не-не алам ва армонлар уйғотишига бефарқ қараб ҳам бўлмас. Ахир, сабр косаси тўлгач, улар дўлу жала бўлиб сочилиши, сўнгра ёввойи мавжларга эврилиши муқаррар эмасми?!

Демак “Тошқин” туркуми тарикдек тирқираб сочилган безовта ҳислар, ботиний ўкинчлардан жамланган. Ундаги ранглар баҳорий кўркамлиқ, саратон жазирамаси ҳовури, сокин куз маҳзунлиги ва қаҳратон қиш нидосидан сўзлайди. Моҳият эътибори билан, инсоният Тўра ва Носирлар тиклаган алдов эҳроми харобалари остида қолмаслиги учун фаол тарзда қалб ислоҳоти ўтказмоғи лозим. Билакс, оқу қорани фарқлаб бўлмагай, деган концептуал фикр тасдиғига хизмат қилади.

### 13. Чингиз ога таваллоси

“Ранг ва меҳвар” ни ўқир эканмиз, беихтиёр тарзда ҳаёлимизда Ч.Айтматовнинг “Ўтар қуш ноласи” ҳикояси жонланади. Чунки ҳикояда адиб жўнгина “нола” ҳақида эмас, балки ўтар қуш ноласи ҳақида сўзлаган эди. Ёзувчи този итга ҳам “Учар” деб ном беради. Бу билан учкур иту қушлар сингари дунё ҳам ўткинчи демокчи бўлади. Унинг ўз қахрамони ўсмир йигитга Эломон деб исм бериши ҳам тасодифий ҳол эмас. Чунки, ёзувчи Толчуй водийсида босқинчи жунғорлар билан бўлган жанг бутун бир халқ тақдирига дахлдорлигини теран англаган, эл-юрт тинчу омонлиги ҳақида қайғурганди. Халқ орномуси, уруғ шаън-шавкати ҳимояси учун қирғин-барот муҳорабага отланган жангчи исми Қўйчиманки, бу исм ҳам чорвадор элнинг тўкин-сочинлик, қўй-қўзилар сурувини кўпайтириш, осойишта турмуш ҳақидаги орзуларини ифода этади. Эътибор берилса, юксакликда чоппар уриб, ўз шодон қийқириқлари-ла осмонни бошига кўтараётган эркин қушлар ҳам Қўйчиман сингари олис ва хатарли сафарга отланишган. Демак ҳар қандай айрилик, айниқса уруш - ўлим, умуман инсон боласининг ғурбати. Оғир дамларда унинг кулфатларига шериклик эса қондошлик бурчидир.

Эҳтимол шунинг учун ҳам, Кертўлға она қарилигига қарамай, қалби беҳад тўлғовли, яъни безовта. Боз устига, у мушкул вазиятда кўкрак кериб ўртага чиқишга қодир. Заифа қадамларида ўзгача салобат ва тантанаворлик мужассам. Чунки, у дунёга илоҳ қудрат-жамолини акслантирувчи зоҳирий кенглик деб қарайди. Ўйноқи сув ва қорли чўққиларда Яратувчи қудрат-ҳикматини кўради. Демак онаизорнинг ҳамиша самодан кўз узмайдиган Иссиқкўлга мурожаати аслида, олти аймоқли қирғиз халқи тақдири, умуман инсон қисмати ҳақида Тангрига муножот. Ўзга нажоткор йўқлигига имон келтирган кишининг орзу-ҳаваслари рўёбига қушойиш, дард-аламларига малҳам тилаш илинжидаги таваллоси. Бинобарин, ибодатдан мурод эртадан умидворликдир.

Муҳими, Кертўлға она инсон жисму жони билан узвий чирмашиб кетган азалий Сўз қудрати барча тўлғовларни аجدодлардан авлодларга олиб ўтажасига комил ишонч билан қарайди. Шунинг учун ҳам кенжатои Эломонга Сўзни (бу ўринда “Манас” эпоси назарда тутилган И.Ё.) асраб-авайловчи куч-қудрат ато этишни Тангридан

илтижо этади, ташвишли хитоб қилади. Ажабо, вақти келиб илтижолари ижобат бўлиши, кенжатойи гулдирак овозида янграган “Манас” элдошлари қалбига нолакор мунг ва тизгинсиз ифтихор уруғини экажагини Яратганнинг ўзи унинг қалбига солган эмасмикин? Ҳар ҳолда, Кертўлга она илтижоларида таскин ва енгилмас халқ руҳининг улуғвор нафаси баралла уфуриб туради. Зотан, Эломон онасининг ўша дуоси билан бошлайдиган, югурик вақт ва замон довуллари менсимайдиган буюк Сўзда халқ умрбоқийлиги, оламу одам гўзаллиги тараннум этилади.

Сўзда поёнсизликдаги чегара, йўқликдаги мавжудият мужассам. Унда инсон қисқа умрини мангу хотира қаърига жо эта олмоқ, фикр ва туйғуни абадиятга муҳрламоқ қудрати намоён. Бинобарин, она сайёрамиз қиёфаси эврилиши муқаррар, аммо Сўз абадийдир. Илло, сўз сўзни туғади, фикр фикрга қўшилади, қўшиқ қўшиққа уланиб, эртак чўпчакка дўнади. Холоскор эл фарзандлари ҳақидаги муборақ Сўз шу тахлит яшашда давом этаверади. Сўз орқали биз ота-боболаримизнинг овозини эшитамиз. Тангри марҳамати бўлмиш буюк Сўз воситасида ботирларга ҳамду сано айтамыз, тирикларни шарафлаймиз, хоинларга эса нафрат изҳор этамыз. Илло, ҳақ сўз - ҳаёт-мамот жарчиси.

Дарҳақиқат, Сўз - инсонни абадиятга боғловчи ришта. Сўз – қалб ва шуур маърифатини алқаб, жаҳолатни қабрга тикишга бел боғлаган баҳодир. Сўз – душман қиличи чополмайдиган қўл. Сўз – нафс ботқоғидан руҳ осмонига элтувчи қудрат. Сўз – самога талпинган юрак парвози. Сўз – бепоён ватан. Сўз – ўтли мухорабага отланган лашкар. Сўз – халққа бўлган кўнгил ардоғи. Сўз – учқур ҳаёл. Сўз – эзгу амаллар ибтидоси. Сўз – кўнгилга ибодат ҳиссини ўйгувчи наққош. Сўз – меҳр ва шавқат. Сўз – ўзлик. Сўз – нажот. Сўз – юпанч.

Демак, ижод аҳли ўз ички кечинмаларини фақат фусункор СЎЗгагина юкуниши мумкин. Рангин дунё, олис ва яқин тарих, нурли истиқбол, сиз ва мен ҳақимдаги орзулар сўз сеҳри-ла шахсийлик сарҳадларини ёриб ўтажак. Шунинг учун ҳам сўз қадри ва сеҳри, ҳарорати ҳамда тафтини теран ҳис этган элимиз азал-азалдан алласию ялласи, орзусию армонини шеърга солган, қалбини муסיқий оҳанглар жилвасига ишониб топширган. Бу гўзал анъаналар ҳамон давом этиб, нафосатли калом замондошларимиз кўнглига йўл топаётгани ғоятда қувончлидир. Шубҳасиз, сўз - турли ракурсдаги талқинларга имкон

бергувчи фаришта. Мавриди келганида айтиш ўринлики, бизнинг камтарона сўзимиз ҳам шулардан бири бўла олар деган умиддамиз.

Келинг, Эломоннинг Толчуй водийси йўналишига бурилган кушларга қарата: “- *Бизнинг отамиз ўлди! Қўйчиман акамга айтинглар - отамиз вафот этди! Отамиз ўлди, ўлди!...*”, деган нолакор қичқириғига диққат қилайлик. (382 б.) Шубҳасиз, унинг нақадар юксакларни соғиниши, довлар ошишга иштиёқмандлиги, акаси қошига қушдай учиб боришга ҳозирлигини англаймиз.

Минг афсуски, Толчуй водийси ва Чуй дарёси мислсиз қонга беланган. Сўз қудрати-ла, қулоқларимиз остида отлар дупури, ботирлар ҳайқириғи янграйди. Еру осмонни қоплаган чанг-тўзон аро учар қуш нигоҳлари билан водийга боқарканмиз: қирғинбарот жанг садолари, ваҳшиёна наъралар, бўқиришу ўқириклар; чинқириш ва аламон ингроқлар, от кишнашларию пишқиришларини эшитамиз. Омонсиз қирон ва қон халқобларини кўрамыз.

Наҳот, бир-бирини бўғизлаётган йиртқич қашқирлар эмас, балки одам болалари. Наҳот, муаззам дарё сувини тўсган шунчаки жўн матоҳ эмас, балки мурдалар. Наҳот, унинг тиниқ рангини қирмизи тусга буркаган алвон лолалар эмас, балки қон. Бу мудҳиш манзарадан юраклар орқага тортиб кетиши, саросимага тушиб, гангиб қолишимиз тайин. Машъум маскандаги бахтсизлик беадок, бандаси бетадбир бўлса илож қанча.

Ўлаксахўр қушғунлар базмини бошлаб берган олис мозийдаги оломон қилмиш-қидирмиши эмас, балки эндиликда бўлажак ваҳшийликлар учун ҳам самовий қушлардан кечирим сўраб илтижо қилаётган Ч.Айтматов: “*Қушлар, кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узоқ-узоқларга учиб кетинг*”, дея ҳайқиради. (384 б.) Демак сизу бизга: Бани одам ҳаёти нима учун шундай. Нега она заминда шунча ўлдирилганлар ва ҳануз ўлдирилаётганлар мавжуд, деган ўртагувчи саволлар билан мурожаат этади.

Ёзувчи бизга қарата: Коинот чексиз. Вақт тинимсиз ҳаракатда. Аммо, инсон тириклиги моҳияти узлуксизликдами? Тўғри, нарсалар табиатида ўзгармаслик кузатилади. Бироқ, инсон табиатида-чи? Ахир, беқарор курраи заминга фароғат бағишлаш айнан унинг зиммасида эмасми? Сайёрамизни ёвузликлар макони эмас, яхшиликлар масканига айлантириш ақлга мувофиқ-ку!, демоқчи бўлади. Умуман, одамзод қилмишларидан ранжиб, мусаффо кенгликлар соғинган адиб ўзини

парвоз қилаётган турналар сафида сезар экан, умр бевафолигини яхши англайди. Шунинг учун ҳам, беихтиёр тарзда учар қуш бўлиб “қур-қур”лайди: “Ёвузликка эрк бермаслик керак, ўтинаман, кадохудолар, сўзамоллар, ижодкорлар!” (385 б.) Кўринадики, ўша беозор қуш қийқириғи ҳақиқатан ҳам ўртагувчи ўтинч – ноладир.

## **14. Ит - Одам**

**Оғуш картинаси:** Эмин-эркин ўтлаётган қўй-қўзи ва эчки-улоқларга оч нигоҳларини тиккан гала-гала қузғун. Санам қучогидаги ит. Негадир, унинг бўйнига Носир Охун узунчоқ хумга монанд боши пайвандланган. Яъни, одам бошли ИТ. Унинг тишлари сўйлоқ ва сарғиш, думи эса гадир-будир. Махлуқ Санамнинг юмшоқ ва иссиқ қучогида хотиржам жон сақлаяпти.

Суратни холисона кузатиб, тафтиш қилишга уриниб кўрайлик. Олдин кенгликларга хос осудаликка эътибор қаратганимиз маъқул. Зотан, сердарахт ўтлоқ яшил ва мовий тусланади. Уни карч-карч чўкқилар ўраб турибди. Тоғ, дарахтзор ва ўтлоқ қуёш ёғдусига ғарқ. Қўнғир дўнгликлар бир маромда нафас олиб мудрайди. Чумолидек майда кўринса ҳам, шувокзор оғушида ўз ризқ-насибасини тераётган жониворлар эмин-эркинлигини англаш қийин эмас. Демак илк маъно, осуда борлиқ ва унинг барча узвларига хос сокинлик нафосатида намоён бўлади.

Қузғунлар кулранг булутларга ёндашиб парвоз этишмоқда. Аммо, улар зоҳиран ҳар қанча олис ва безарар кўринишмасин, қуйига қадалган очкўз нигоҳлари асл истак-ниятларини фош этиб қўймоқда. Эҳтимол, бу гал жангари қушларнинг тилаклари анча жиддий, ваҳшати минг чандон ортиқдир. Чунки, улар гала-гала бўлиб олишган. Бу аҳил-иноқлик кўзланган мақсад-муддао ягоналигига ишора. Қизиғи шундаки, ўша йиртқичлар ажриққа ағанаган ғалати махлуққа ётсираб қарашмоқда. ИТ - ОДАМ нинг бўртиқ кўзлари бакрайган. Кўзларини чақчайтириб тикилишида эса, ҳайрат эмас, балки ғазаб алангаси ошкор. Чунки у ҳеч нарсани назар-писанд қилмайди. Ўзини, гўё кўҳна дунёни лаҳзада пойига тиз чўктиришга қодирдай сезади.

Кўринадик, *Оғуш*да нафс этагини маҳкам тутгани боис халқи ва юртига хиёнат қилишдан ҳам чўчимайдиган Носир Охунга асосий зарба берилган. Агар биз: энди унинг бели майишиб кетади, деб ўйласак, хато қиламиз. У гирмону барча ножинс махлуқотдан чарчаган фуқародан узр сўрамайди, ўзлигини ҳам англамайди. Шунинг учун биз масрурлик онлари шукуҳини нишонлашга шошилмаганимиз маъқул. Зотан, ҳозирча Носирбой имонини сотган кимсалар орқали “*Оғуш*”дан хабар топиб, уни бурдалаб сойларга оқизишга қодир. Биз яхшиси, карикатура увол бўлгач, омадсизлик қаршисида Комрон ниҳолдек букилиб қолмаслиги ташвишини қилганимиз маъқул.

Қузғунлар галаси хумбош хизматида. Демак роман қамраган бадий замон доирасида, у ёлғиз эмас. Сўйлоқ тишлари иршайган ликилловчи думлар иссиқ оғушни тарк этиши, ўз хузур-ҳаловатидан воз кечиши анчайин жўн юмуш эмас. Эҳтимол, бунинг учун ўша саргайган тишларни поклаш, думдаги ғадир-будурларни текислаш, атрофини шумғиялардан тозалаш лозим бўлар. Танишганимиздай, романнинг ботиний мазмуни ғоятда теран. Зотан, ранглар тили ўз хожасининг: дил қушини қафасга гирифтор этиб, завқ-сафо гаштини сураётган нокаслар хас-хашагини очиб ташлашга интиқ қалби, шу орзу ижобати учун шайланган ғайрат-шижоатидан дарак беради. Умуман, халққа ҳамдарду ҳамнафас рассом кетаётган сўқмоқ беҳад узун ва нотекис. Шубҳасиз, ният йириклиги боис, азият ҳам мўл бўлажак. Аммо, у энди қадамлар мардона ташланиш зарурлиги, манзилга кўнгил гўшаси орқали ўтилишини англаса бас. Албатта, кенг ва равон йўлга чиқиб олгай.

Бўёқлар аниқ мақсад йўналиши бўйлаб фаол сафарбар этилаётгани, фикр ва туйғу уйғунлашиб қоғозга зарбланаётганига қараганда ташвишимиз ўринсиз кўринадик. Илло, қаршимиздаги картинада шакл ва мазмун мутаносиб экан, ташвишга не ҳожат. Фақат.. Мусаввир девоналик саҳросида адашиб қолмасин-да, ишқилиб.

## **15. Нафс ва қурбон**

**Ошиқ ва Маъшук картинаси :** Қорни қозондек тарвайган кимса - Носир Охун. Унинг елкалари - тор. Қуриб-қақшаган ёғоч тахлит улаб қўйилган қўллар - эгри-бугри. Боз устига, жун босган, сертомир ва

*йўгон. Бўйни - ғозникидек ингичка ва узун. Унга уланган калладан ўсган ғовлаган матоҳ - соч эмас. Ақсинча, ғумай ва шўра аралаш чақир тикан. Пешона - тор ва ботиқ. Жияклари ним қизил, бўртиқ ва сарғиш кўзлар бўзариб Санам томон интиқ боқади. Санам эса, майсазорда товусдай товлниб, саллона-саллона қадам ташлайди. Ажабки, у тўқ сиёҳи ва напармон тусли майин патларга кўмилган. Рафтори - гул баргидек нафис. Малак нигоҳи ажиб назокат билан чўғланиб порлайди. Уларда пинҳоний оғу қудрати ошкор.*

Расмдаги Носир Охун очик гўрдан қочган арвоҳ каби кўрқинчли ва кулгили. Санам эса ёвуз. Чунки, бу ҳажвий картина – карикатура. Амалдаги талабларга кўра ўхшатма кулгили ва беўхшов бўлмоғи лозим. Нега, найрангбоз ҳамтовоқлар Ошиқ ва Маъшук аталган. Буни англаш учун инграниб ёнаётган ифодалар жозибасига алоҳида эътибор бериш лозим. Мавлоно Муқимий ҳам: *“Ош есалар ўртада сарсон илик, Хўжа чироқ ёғи Ҳакимжон пилик”*<sup>13</sup>, дея шу қавм вакиллари кўксига ҳажв ништарини санчган эди. Демак биз оғиз-бурун ўпишаётганлар бири - нафс, иккинчиси - қурбон эканини унутмаслигимиз керак. Ахир, сувратдаги кўли эгри, боши ғовлаган мешқорин нафс қурбони бўлмай яна ким бўлсин.

Йўқ, ҳали рассомни олқишу қутловлар хирманига кўмишга эрта. Чунки, бу валломат зафар туғини баланд кўтариш гаштини суролмади. Картина ғижимланиб оловга улоқтирилгач, навбатдаги мағлубият Комрон бағрида нишлаётган умид ва илинжни ҳам гуриллатиб ёқиб юбормадимикин. Мерганнинг *“нияти бузуқ, қилиғи совуқ”* шогирди кимлар устига *“мағзава”* ағдармоқчи бўляпти ўзи. *“Маза-матрасиз чўпчаклар”* тўқиш ва Ошиқ Маъшуклар чилдирмасига ўйнамаслик барча тилакларига қирон, жисмига зиён етказишидан чўчимадимикин. Саркашлик кечирилмаслигидан беҳабар шекилли. Худо қўлламаса, улар бичган тўнни кийишга маҳкум. Ахир, ориятли, иззат-нафси баланд Комрон бирдан бўйин эгиб, дил ойнасини чил-чил синдирадиганлар тоифасидан эмас. Бинобарин, у шафқатга зор, лутфу марҳаматга интизор эмас.

Шунинг учун ҳам, Комрон майна бўлиб бурни қонаган, пок номи балчиққа беланган, яъни пешонасига *“бузуқбош”*лик тамғаси урилган бўлса ҳам, изғиринлар шаштига бардош беради. Ўз эзгу ниятлари, армону ҳасратлари билан видолашмайди. Такдир кўкида қора булутлар

---

<sup>13</sup> Муқимийнинг “Танобчилар” сатираси назарда тутилмоқда (И.Я.)



қуюқлашиб сузган нохуш кунларида ҳам тасаввур ойнаси хиралашмайди. Чунки, Вали бахши қалбидаги ғалаён, Роҳила отин чеккан мунг ва андух, қирқ кокилига жамалак таққан Нафиса дийдорига интиқлик, айниқса устози Мерган дилига солган умид ва шижоат унга қудрат бағишлайди. Сезимларига қувват, қарахт вужудига куч индиради. Унинг қаттиқ тугилган қўллари, дадил ҳаракат ва чўғланган ўткир нигоҳлари қаршисида турқи совуқ ношудлар ҳар мақомга билтанглашдан ўзга чора тополмай ўртанишади. Ҳатто, Санамнинг гул баргидек нафис рафтори, назокат-ла чўғланиб порлагувчи қаттол кўзлари ҳам ўз қаърида оғу пинҳон эканини яширолмай қолади.

Кўринадики, ранглар воситасида тирилтирилган ҳар бир ҳолат Комрон хотираларининг бир бўлаги. Шунинг учун ҳам, романда гоҳ маҳзун, гоҳ қувноқ ранглар қўшиғи янграйди. Муҳими, мазкур оҳанглар оҳорли ва залворли. Оҳангларки, унинг зоҳир нигоҳимиздан пинҳон титранишлари кўнглимизга хуш ёқади. Чунки, ошкору пинҳон ҳар неки омил борки, беғубор оҳанглар жўрлигида куйланади. Бизни умид ва қатъият туйғуларини мустаҳкамлаш сари ундайди. Зотан, рангу оҳанглар меҳвари ижодкор дил тубига кўрғошин янглиғ чўккан азиз хотиралар, соғинч изтироблар – сизу бизга ишониб топширилган қалб дунёсини ошкор этади.

## ***16. Микродунёда кечган муҳораба***

**Дўлана картинаси:** Роман услубида нозик ишоравийлик мажассам. Масалан, Комрон йўлсизликдан қийналиб, урина-сурина тентираб бораркан, инграб арз қилаётган кундалардан бирига тўқишиб йиқилади. Қараса, Долқоя дараси зийнати саналувчи ёппасига куртаклай бошлаган дўланазор сидирғасига ер тишлатилган экан. Маълумки, раънодошлар оиласига мансуб дўлана гуллайди, шифобах мева тугади, гўзал манзара ҳосил қилади. Қизик, тоғли туманда ўсувчи шу ёввойи дарахтларга қирон солиш қайси ғофил касга зарил бўлиб қолди экан.

Келинг, яхшиси ерда бежону бенаво чўзилиб ётган дарахт - мурдаларга нигоҳ ташлайлик. Ўз гули, чиройи ва танасидан ажралган кунданинг инграб арз қилиши табиий. Бироқ, манзарадан таъсирланган

Комрон нигоҳи орқали дўланалар аччиқ кўз ёшларини кўриб, дил нидоларига кулоқ тутарканмиз, бу ҳол бизда мунг ва хўрсиниқ уйғотади. Поэтик тасвир моҳиятидаги ишорага диққат қилсак, ўша дўланалар шўрлик Мерган ва Комронлар каби ўз эртасидан умидвор яратиклар эканини англаймиз. Зотан, дўланалар – тошу харсанглар бағрини ёриб кўкка ўрлайди. Шохлари тобора қалин ва чайир бўла боради. Меваси тирамоҳ (сентябрь ойи охирлари) да етилиб пишади. Дўлана нордон ва тотли маҳсулотини кенглик ва баландлик ошуфтаси бўлмиш қушлару одамзодга беминнат илинади. Бунинг бари кони савоб-ку, дейсизми. Бироқ, Носир Охундай кибрга берилган кимсага эркка талпиниб, тобора чайирлашиб борётган, ўзидан ҳам баланд туриши мумкин бўлган бирор гиёҳ маъқул бўлармиди. Зотан, бу ҳол унинг дилига шодлик эмас, балки ваҳм туйғусини солади. Шунда, у ҳамлага ташланган қоплондек безовталанади. Айни камолга етаётган *“офат”* пайини қирқиш эса, унга лаззат бағишлайди.

Тасодифни қарангки, биттагина дўлана арраю болталар дастидан омон қолган. Айрисига ёпишиб олиб дағ-дағ титраётган бўз йигит жонига ора кирган бу бақувват ва навқирон дарахт ниманинг рамзи бўлдийкин? Ҳар ҳолда, ўша азамат мардоналиги дилимизда айрича эҳтиром ва ҳавас уйғотади. Шунда англаймизки, ёлғиз дўлана бу - қатъият рамзи экан. Чунки А.Дилмурод ўз қаҳрамони иродасини тоблашга алоҳида диққат қаратади.

Эътибор берсак, Комронни бир томондан Санам, иккинчи ёқдан эса Мерган таъқиб қилишади. Ғойибдан эшитилаётган Санам овозлари нафс экани, ғофилик олами сари судрашини яхши биламиз. Шундан келиб чиқилса, Мерган даъватлари ижод оламида қолишга бўлган ички масъуллик ўз эрк-ихтиёри жиловини қўлга олиш, фикран чалғимасликни англатади. Илло, хаёл бош мақсад ижросидан андак чалғиши ҳам мумкин эмас. Чунки аҳд унутилса, кўнгил туркумдан олислашади. Бинобарин, ўзга оламларга ҳар қанча сайр этмасин, рассом ўз оламида яшайди. Фақат, унинг олами Аливой Салим, Шодмон Чўтирий, Тарвуз домлаларники сингари дағал эмас.

Бошқачароқ айтганда, инсон қалби – микродунё. У ўзига бутун макроолам - борлиқни бемалол сиғдира олади. Бу оламда дард ҳам, унингловчи ҳам, дармон ҳам мужассам. Мир Алишер ҳазратлари ҳам: *“Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас, Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас”*, деганларида ўша қобик

(микроолам) да туриб моддий дунё рутубатидан ёзғирган эдилар. Навоий “*устаган ёр*” дангина умидвор. Чунки исталган нарса - нажоткор ҳабиб. Ўзига ҳакамлик қилган кишигина нотавонлардан кўнгил узиб, ҳар бир онда Яратган назарида эканини ҳис қилади. Бундай кезларда унинг дили “*дўстлар*” давраси эмас, балки сайри боғ тилайди. Чунки, дашту далалар кенглиги ғаму қувончни сиғдириши, тоғу адирлар салобати кўнгилга таскин бериши мусаффо ҳаволар дилдаги ғубор ва рутубатни аритиши мумкин.

Жисман шаҳар ҳудудидан узилмаган, фикран олис-олисларга талпинган кезларда Комрон вақт ва ҳаракат ихтиёридан ташқарида қандайдир номаълум манзил-маконда қолгандек туюлади. Кези келганда таъкидлаш лозимки, О.Мухтор романларида ҳам қаҳрамон ўз-ўзи билан ёлғиз қолган онлардаги вазият-ҳолатлар сирли кўл, мўъжаз оролча, хароба уй, жажжи тешикдангина ўтиш мумкин бўлган ғаройиб манзилларда тасвирланади.

Одатда, бунақа пайтларда муносабат билдирилаётган ҳодисанинг конкрет замони мавжуд эмаслигига урғу берилади. Масалан, бемаъни кибр ва ғурур. Оломон табиатига хос лоқайдлик ва жоҳиллик. Одамзотнинг моддият ва маънавият мувозанатини таъминлай олмай неча минг йиллардан буён изтироб чекиши ва б. Кўз ўнгимиздан липиллаб ўтаётган узук-юлуқ хроникал тасвирлардаги одамлар бизга мутлақо бегона ҳам, у қадар кадрдон ҳам эмас. Бироқ, биз уларга муайян муносабат билдира оламиз. Аниқроғи, издиҳомга хос мудроқ кайфият бизда ачиниш, ғазаб ва ҳатто нафрат ҳиссини уйғотади. Унинг сархушлиги эса бу ҳис-туйғуни янада кучайтиради. Шу тарзда биз А.Дилмурод эзгу мақсадига яқинлаша борамиз. Зотан, адиб ушбу жараёнлар зоҳиридаги фусункорлик алдамчи эканини дилимизга солмоқ тилагида.

Демак оломондан б е г о н а лик туйғуси китобхон руҳий оламига кўчса, бадий асардан кўзланган мақсад рўёбга чиқади. Яъни роман бадий ҳақиқати энди амалга кўчади. Зотан, Шарқ адабиёти азал-азалдан бандани гумроҳликдан халос этишни бош вазифа деб билган. Фузулий ва Румийлар: Дунё бозор, борар манзилинг мозор. Сен аввал: кўксингда қабр қазигин деб уқтиришган. Нафсни тийишга чорлашдан чарчашмаган.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, роман қаҳрамонлари ўз-ўзи билан курашаётган пайтда тобора муросасиз бўла боришади. Ички

олишув асносида масофа у қадар муҳим аҳамият касб этмайди. Чунки, Жалолиддин Румий айтганидай, инсоннинг тан кемаси руҳ денгизи кенгликларида кезади. Демак кенглик инсон кўнглига беҳад улуғ сурур ва ҳикмат бўлиб қуйилиши бежиз эмас. Кенгликда эрк ва мағрурлик мужассам. Бордию Нух тўфони эсланганида ҳам, уни кенгликлар сиғдиргани ва метин қоялар тўсганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Яна дарахтга қайтайлик. Юқорида таъкидланганидай, дўлананинг танаси чайирлик нишонаси. Назаримизда, бу ҳолат ҳар бир ижодкор қалбига туташ. Агар, дахлсиз кўрғон (кўнгил) даги шу қатъият бўлмаганида, адабиёт неча минг йиллар оша макр болтаси ва ҳийла аррасини писанд қилмай, инсон кўргуликлари, алам ва армонларига қалқон бўлолмасди. Нафосат ва шиддатнинг боқий жарчисига айланмасди. Демак Комрон жунуний илҳоми самарасида Носир Охун ва Санам майл-истакларининг инкори ётади. Бинобарин, унинг зухури ва ботинида инқилобий кайфият яширинган. Дўлана - кўнгил сари интилароқ турфа ранглар оғушида ўзи ҳам рангга айланган, ақлу идрок ўзанида туйғу бўлиб оққан мусаввир. Унда офат ва ирода ўртасида кечган муросасиз тўқнашувга ишора бор. Мусаввир изланиш ва дадил ҳаракатлари излари мужассам. Кинояга мойил бўёқларда руҳий мувозанатни бир меъёردа сақлай олган, ҳар бир ифодага заргарона сайқал беролган киши завқ-шавқи муҳрланган. Ҳажвий руҳ шарҳи нафс туғёнларидан баланд тура олган инсон шижоатидан сўзлайди. Рассом қалби думи гажак чаёнлар (Носир ва Тўра Охун) феъл-атвориға хос беқарорлик ва сурликни фош этиб наъра тортади. Картина тўқислиги унинг китобхонни дунё пасту баландликлари хусусида чуқур ўйга толдиришида намоён бўлади.

Кўринадики, ранглар қатидаги Комрон ўйчан хаёллари шууримизга, руҳий туғёнлари эса сезимларимизга чўғ ташлайди. Чунки, у оқсоч дунёнинг араваси инсон кўнгил иқлими бўйлаб ўтиши, бу йўл нафақат ўнқир-чўнқир, балки поёнсиз соғинч водийси орқали кечишидан огоҳ этади. Натижада, еру осмон чегараси само гумбази сарҳадларида эмас, балки бизнинг орзиққан кўнглимиз ҳайрат кенгликларида туташади. Энди вақт ҳам ўз аҳамиятини қисман йўқотади. Чунки учқур хаёл лаҳзада неча юз ва минг йилликларни қиличдай кесиб ўтиб, курраи арзга етади. Шунда, Комрон туйган баҳорий кўркамлиқ қароқларимизга кўчади, руҳимизни тиниқлаштиради. Чунки, нафақат жабр-жафо ва кин-адоват, балки ноз-

фироқ ва шод-хуррамлик ҳам соғинч ҳиссидан буюк эмаслигини англаймиз. Зотан, бир кун келиб кўрку камол ва ҳусну жамол ҳам йитади. Илло, “Мен”лик барҳам топади. Аммо, “кампир” - кўҳна чархнинг араваси бетўхтов илгарилайверади.

Умуман, дўланасидан жудо бўлган Долқоя дараси дарди бу - аламангиз нидо. Унда ўз суюклисидан айрилган, барча орзу-армонлари поймол этилган, истеъдодли фарзандлари сургун ва қатли ом қилинган, хўрланган халқ дарди мужассам. А.Дилмурод қатъияти ва маҳорати шундаки, у ишоравий мазмун замирига ичидаги ғараз ва риё тафтини босолмай, эл-улус устига гирмон янглиғ лашкар тортган мунофиқлар додини берувчи рангу оҳанглари жойлай олган. Демак муаллиф ифодалар ортига интиқом тўғрисида маҳкум сиймоларни яширган. Бизнингча, ўзига хос бу карикатуранинг юзага келиши осон кечмаган. Чунки адиб бўёқларни ўзаро қовуштириш учун улкан ҳаёлий муҳораба майдонини кечиб ўтган.

## ***17. Ижод қийноғи ва кўнгил ардоғи***

**Чиғаноқ картинаси:** Чиғаноқ - умуртқасиз жондор, шиллик қурт (молюскалар, бўғимоёқлилар ва елкаоёқлилар) косаси. Ҳайвонлар бу зирх танага зич ёпишиб турмаса-да, чиғаноқ уларни қоплаб, ҳимоя функциясини бажаради. Қадим-қадимдан чиғаноқ ичидаги садафли қаватдан зийнат буюмлари тайёрлаш ўзлаштирилган. Шунинг учун ҳам, одатда бадиий адабиётда чиғаноқ маржон маскани саналиб келинади. Масалан, Муҳаммад Али “Улуғ салтанат” романида Севинч бика (Хонзодабегим) руҳиятини кенгроқ планда очиш учун жониворнинг айнан шу сифатидан баракали фойдаланган.

А.Дилмурод романида тасвирланган улкан сарғимтир чиғаноқ эса, ўзига хос ғаройиб хилқат. Унинг вақт довуллари чандиқ солиб буриштирган қобиғи қуёш нурларида сокин товланади. Чиғаноқ жисми (яъни, организм қисман ташқарига чиқиши мумкин бўлган табиий тешик) гўё ўткир тиғ билан қоқ иккига айрилган. Унинг қобиғи ҳар қанча чандиқларга бой ва буришиқ бўлмасин, ичидаги жондор вақт довулларида ҳам асл моҳиятини йўқотмай чувалчанглигича қолган. Пайдо бўлиши лозим бўлган маржон ҳамон шиллик қуртлигича қолсаю

унинг баданида қони бор-йўқлиги ҳам белгисиз туюлса, ажабланамиз албатта.

Демак чиғаноқ сокинлигида макон ва замонга нисбатан беписандлик руҳи мужассам. Алалхусус, Носир Охун ва Санам чиғаноқ ичидан илжайиб, аранг сирғалиб чиқаётган шуллик (чувалчанг) дан андоза олган бўлса, биз нени илғаймиз? Даставвал, чиғаноқ ялтирашидаги совуқ нафасдан сесканамиз. У инсон тийнатидаги кибру ҳаво яшовчанлигидан дарак бериб туради. Сийрак соқоли гирдига маржон тизган Носир Охун ва бўйнига нафис кўшалок тилла кўнғироқча осган Ит ҳолатида ўзаро яқинлик мавжуд. Тилла итга нечоғлик нокерак бўлса, маржон ҳам соқолга шунчалик номутаносиб. Ҳар иккаласи афту ангоридаги талтайиш, улар айна ҳолатни англамаганини кўрсатади.

Умуман, картинадаги таъвия табиатан Носир охунга қондош. Демакасарда кибрга берилган Носиру Тўра Охун ва нафсига ўт тушиб суяк ғажиш илинжида улар атрофида мўлтировчи Тарвуз домла сингари кимсалар психологияси ва генеологияси фош этилган. Бундай каслар гўзалликка дахл қилолмаслигидан бонг урилган. Зотан, фақат гўзаллик ва нафосатгина мунофиқ кимсалар хохиш-иродасидан ташқарида, мустақил умргузаронлик қилишга қодир. Шундай экан, Носир тўралар башарасидан қони қочмоғи, кулгиси илжайиш, кўшиғи аламонк бўғилиш, югуриши иложсиз судралишга дўнмоғи тайин.

Бинобарин, *Чиганоқ* ҳамқишлоқларининг паймол бўлган орзумид, ихлос ва имонини шарҳ этишга мутаносиб ранглар излаётган Комрон ҳасрат китобининг янги саҳифаси. Илло, у бекордан-бекорга зарра-зарра сочилиб жисми бошқа дунёда-ю ўзи бошқа оламда кезинмайди. Бизнигча, бу ҳол қаҳрамон кўнгил хурлиги сари ҳарқанча талпинса ҳам, кўнглига эгалик қилолмаган кезлар (экстрем вазият-ҳолат) дагина бўй кўрсатади. Зотан, шакл-шамойили йўқ шарпага эврилган Санам бутун борлиғи ва руҳини чирмашга қасдланиб, таманно билан сузилиб киприк қоққан кезларда у иложсиз қолади. Шунда тушовланган тойдек бир жойда депсинмаслик учун диққинафас шаҳардан тоғу даралар сари бош олиб кетмоғи тайин.

Ахир афт-ангорини Носир Охун қош-қовоғига қараб эвириш: хожа қаҳр-марҳаматига мутаносиб шаклга кириш ва ўз садоқатини кўз-кўз қилиш эрк-ихтиёр кабутарини қўлдан учуриш эмасми? Баски, Комрон ихлос карвони гумроҳликни тиламас экан, у елка қисиб яшай олмагай.

Илло, ўз истеъдодини найрангбоз Носир Охун оёқлари остида пайхон қилиш, илоҳий марҳаматга хиёнат билан баробар.

Риёкор ғаламислар эзгулик тантанаси учун ёлғиз ўзи қилич яланғочлаган, яъни хаёлни алғов-далғов қилиб юбуровчи расмлар чизаётган бу саркашга хусумат ва ҳасад назари билан боқишади. Чунки, улар ичида ғазаб ва ҳасад мадда бойлаган. Демаксабр-бардош-ла чидашлари даргумон. Теран мантиқ қудратига дош беролмай ёрилишлари муқаррар. Бинобарин, нобакор кўллар “*Чизаноқ*” ни бурдалаб ташласа, олов ёхуд дарёга улоқтирса зинҳор ажабланмаслик керак. Зотан, бандаси дидлари турфа хил экан, уларнинг таскину тасалли топмоқ, осуда гўшаларга интилмоқ йўсини ҳам шунга уйғун тарзда кечади. Афсуски, ижод қийноғи ва кўнгил ардоғи ёдгорининг машъум тақдири Комрон дилини муздек рутубат ва ҳасрат билан тўлғазди. Чунки, нолакор картина арзимас латта эмасди. Бу мукаммал асар қиммати шундаки, унда мафтункор гўзаллик ҳажв билан бирикиб эзгуликка ундовчи ҳикматга айланганди. Илло, санъат оламидаги арзимас йўқотиш ҳам кўтариш маҳол бўлган оғир мусибат. Шундай экан, энди ғаму надоматлар юкидан кўкси пора-пора бўлиб ингранаётган Комрон Вали шамол қайирган ниҳол янглиғ эгилмасмикин.

Демак сиз ўз-ўзига четдан назар солибгина қолмай, ичдан тафтиш этувчи Комрон ва худбинун ховлиқма Носирлар ўртасида ҳатто ақл-идрок ишғол этиши маҳол чегарасиз масофа ётишини англадингиз. Бизнингча, муаммо асл моҳияти улардан бири қалб ва жон риштасини нафсга пайвандлагани, иккинчиси эса эзгулик хизматига сафарбар этганида намоён бўлади.

Англашиладики, яратилажак асарлар жозибаси кўнгилга қадалган ният уруғи қанақа эканига боғлиқ. Шундай экан, биз туркумни кўздан кечириш асносида ёруғ дунё дарду қувончлари қандай идрок этилганига диққат қаратишимиз лозим. Чунки, “*Тошқин*” шунчаки томошабоп картиналар йиғиндиси эмас. Унга термулиш ўзига хос мароқли машғулот. Машғулотки, биз изланиш жараёнида Комрон Вали қалбида туйилган кечинмалар оламида яшаб, дилимизни ғуборлардан поклаймиз. Кўнглимизга яқин мазмун руҳиятимизда чироқ ёқади.

Аёнки, ифода сохта ва ранглар номутаносиб бўлса, кўнгил гулшанимиз ёришмайди. Чунки, файзу тароватдан бегона тасвирдан ҳафсаламиз пир бўлади. Унга ҳасрат аралаш киноя билан кўз учида

қараймиз. Қошларимизни чимириб қараймиз. Аҳдланган амалимиз соғлом мантиққа мутлақо зид бўлса-да, қиёмига етмаган, томошабин дилини ларзага солишга ноқобил картинага ҳаёлий ислоҳлар киритишга уринамиз. Чунки, тил-забондан маҳрум ушбу дағал бўёқ ва бесўнақай чизгиларда укувсизлик ошкорлигини биламиз. Шу боис, биз уларни ардоқли арзандамиз бўлишга муносиб кўрмаймиз. Демак Носир Охун коллекциясининг Комронга беҳад кўрксиз, мазмунсиз туюлиши бежиз эмас.

Кўринадики, оғир изланишлар беиз кетмаган, улар Комрон фазлу камолига хизмат қилиб, санъаткорлик нигоҳи ва дидини ингичкалаштирган. Бошқачароқ айтганда, роман қаҳрамони динамик ўсиш ва ривожланиш жараёнида тасвирланган. Билакс, асар персонажларидан бири Аливой Салим айтганидай, Комрон *“Ёруғ дунёни надомат чоҳига маҳкум этиб янада руҳланаётган гумроҳу каззобларни боплаб тузлаш”* (63 б.) нинг уддасидан чиқолмас эди. Демак роман бизни фикрлашга мажбур этади.

Комроннинг бир мавзуда турли вариантда яратган расмлари шакл ва мазмунида жиддий ўзгаришлар кузатилади. Улар теран ижтимоий-ахлоқий, маънавий-руҳий пўртаналар ҳосиласи ўлароқ юзага келган. Масалан, Комрон барча бедодликлар йўлини тўсишга имкон излайди. Воситали таъсир остида бўлса ҳам англаб етадики, унинг илкида ягона имкон бор экан. Бу туркумдаги кемтик ўринларни тўлдиришга некбин ишонч билан киришиш - руҳан букилмаслик.

Тўғри, ижодкор инсон бир дардни қайта-айта туймоғи - дўзахий қийноқ. Бироқ, ўша қийноқ жисму жонни армон тоғи остида эзиб, маломат исканжасида яшашдан минг чандон гаштли. Қолаверса, бу мўйқалам ва бўёқ сеҳрига ошуфта қалб даъвати. Агар мулоҳаза қилиб кўрилса, англашиладики, рассомнинг *“Чиганоқ”*ни қайта яратиш аҳдида холислик устувор. Ахир, у бундай қатъий тўхташга келиш учун даставвал ўз ўй-фикрларини обдон пиштириб олди. Яратилажак картина ҳар бир ифодасини ҳаёлан мулоҳаза-муҳокама чиғирғидан ўтказди. Қалб оғриқларини зарбловчи ритмик маром топди. Асосий эътиборини Санамга қаратгани боис уни тасвир марказига олиб чиқди. Рамзий образ қалбида уялаган макр ва риёни миқёсли тасвирлаш учун уни моддийлаштирди. Ҳақиқатан ҳам, илк қарашда Санам фариштадай туюлади. Афсуски, ўша алдамчи ташқи чирой ботинида мушфик заминни ғорат қилишга қасдланган Иблис яшайди.



Кўринадик, қалб кўри сингдирилгани, муаллиф таъбири билан айтганда, “Қудратли Аппалон амрига интизор гўзал фаришталар Чизаноқни меҳру муҳаббат чойшабига йўргаклаб олишгани” учун ҳам янги асар олис кечмиш ҳақида тўлиқиб айтилган розга айланди. Розки, унда барча қавмдошлари дарду ҳасратлари, Ватан ҳар бир узвидан туйилган ҳайрат, ўша яратиклар ноласи мужассам. Муҳими, тасвир асносида Комрон хаёлан ўспиринлик даврига қайтади. Бўз йигит нигоҳи эса, картинада туйғу бокира, кечинма пок, муносабат ғубордан холи бўлишини таъминлайди. Унинг чизиклари нафис нур таратади. Аммо, рассом сония ичра сония бўлиб яшаган лаҳзалари туйган ингрокларини ўша нафис ифодалар бағрига майин тарзда қовуштира олган. Шунинг учун ҳам бўёқлар қатида исёнкор руҳ мавжуд. Демак картинага бир одамнинг олис хотирага айланган ўтмиши деб қарамаслик керак. Чунки, Комрон хотиралари томирлари олис мозийга туташ макон қувончи, ифтихори ва ғамидан сизиб чиққан.

## 18. Холоскор куч

**Гўнча картинаси:** Бу суврат Комроннинг тошқинда нобуд бўлган укаси ҳақида. Тасвирда ўз кафтида *думи гажак чаён* ушлаган чақалоқ тасвирланган. Гўдак нурга чайилгандек маъсум нигоҳларида беғубор жозиба. Айни пайтда, унинг қароқларида ажабсиниш, селу довул ваҳми ҳам зоҳир. Соғинчу армон бағринг ўртаган кезларда дилни не-не ҳаёллар чулғамайди дейсиз. Масалан, баъзан: мангу осудалик ҳукмрон охират макони шу норасида билан тўйиб қолдимикин, деган андак шаккокона ҳаёллар ҳам кўнгилга меҳмон бўлади. Шубҳасиз, ўшандай кезларда Комрон қаттол чарх нотанти қилиқларидан сеҳргар бўёқларга юкунишдан ўзга чора тополмай қолади. Зотан, у тақдири тақдирига туташ ўшал бахти қаро ўғлон билан фақат ижод онларидагина ғойибона юзлаша олмай.

Ўшанда ёлдор тўлқинлар ҳамласи шунчаки бешикни эмас, балки Роҳила отин умидлари, бахту тахтини ҳам ўз ихтиёрига олганди. Ахир, онаизор бешикка беланган маъсум гўдак ортидан талпиниб, қутурган пўртана қаърига абадий шўнғиганди. Демак Вали бахши дўмбираси бекорга бўзламайди. У бағри фироқ тиғида тилинган соҳибининг дил розларини ошкор этади. Демак хотира қаъридаги волидаи меҳрибон

аччиқ қайғуга ботган лаҳзаларни рангларга ишониб топширмак, онаизорни қайта тирилтирмакдир. Бунинг учун рассом ўз кўнглида мавжланиб пишқираётган тошқин билан мурасасиз курашиб офат чангалида онаизор туйган туйғулар оғушида яшаши, у чеккан кечинмалар шаклини расмга кўчириши керак. Аммо, бунга эришиш осон эмас. Минг ўлиб, минг тирилиш қанча-қанча номаълум ўлчамлар сарҳадидан руҳни омон олиб ўтиш - ўзликдан адашмаслик лозим. Яъни тақдир чоррахасида ақлу идрок ва кўнгил бирлиги таназзулга юз тутмаслиги керак. Вақт занжири парчаланиб, масофа кенгликлари забт этилсагина кўнгил ва шуур қутби яхлитлигидан пайдо бўлган улкан доира нигоҳ илғамас олис нуқтаси бағрида мудраётган ибтидо ва интиҳо сиру савдолари уйғонади. Зулмат комига йўл солганини англамай, ўзича куймаланиб умргузаронлик қилаётган ғофил қавм заволот йўли тўсилади. Демак картина ўшандай холоскор куч мавжудлигига ишонч маҳсули.

## 19. *Ҳидоят*

Ҳаёт оқими тезкор. Уни ҳар бир махлуқот ўзича тушунади. Масалан, романда келтирилган Сичқон, Чигиртка, Мушук, Тулки, Бўри, Қоплон образлари билан боғлиқ ғалати зарбулмасални олайлик. Чигиртка илинжида хандаққа сакраб қорнини бутлаган Сичқон ундан чиқишни эплотмай ёввойи Мушук чангалига тушади. Аммо, қорни тўйган Бароқ ҳам ортга қайтишга йўл тополмай талваса ва афсус оғушида қолади. Чуқурдан чиқишни ўйламай мушукка нафсини қондирган Тулки мусибати бундан ҳам ўтиб тушади. У Бўри емишига айланади. Арзимас лукма эвазига қўланса чуқурда қолган Бўри эса, Қоплон чангалида жон таслим қилади. Аммо, у ҳам чуқурни таслим қилолмай тинчиб қолади. Ажабо, ўша Хандақ ҳам вақт тўфонларига дош беролмай кўмилиб кетади. Унинг ўрнида қабрга ўхшаш мўъжазгина Тепалик қад ростлайди. Қабр ўртасидан уч берган ниҳол тез улғайиб муаззам олма дарахтига айланади. Дархт эса, юзлаб ботмон қиз ёноғидек лўппи-лўппи нақшин олмалар беради.

Диққат қилинса, ўша жондорларнинг ҳаммаси ҳам ўз эртасидан умидвор. Уларнинг фожиасини бирлаштириб турувчи жиҳат фикр-ўйдан бегоналик. Халқимизнинг Сичқонга қарата: “*Ўзи сизмас унига,*

*ғалвир боғлар думига”*, деган нақли ҳам бежиз айтилмаган. Ёки Чигирткани олайлик, митти холига ботирлик даъво қилувчи бу зараркунанда ҳар бир офат ўз кушандаси билан яратилганини англамайди. Чунки ҳашорат қорин ташвишида. Сичқонни ямламай ютган Мушук қорни тўйгачгина ортга йўл излайди. Омади чопганига ишонган Тулкивой апил-тапил нафсини қондириш пайида. Ҳар қанча айёр бўлмасин, у нажот истаганида имкон қўлдан чиққан эди. Бўри ўз ғалабасини қисқагина уйқу билан нишонлаган бўлса ҳам, унинг қувончи узоққа чўзилмайди. Ёруғ дунёнинг хўжайиниман деб ўйлаган Қоплон эса арзимас бир чуқурни бўйсундира олмайди.

Кўринадики, ўра шунчаки моддий нарса эмас. У макон ва замон танламайдиган нафс ўпқони. Дарҳақиқат, чархнинг азалий ўйинлари қошида Сичқону Чигиртка гўллиги, Мушук ёввойилиги, Тулки айёрлиги, Бўри йиртқичлиги, Қоплон киборлиги абасдир. Шунинг учун ҳам Сичқон думи, Чигиртка жажжи қаноти, мушук тийрак кўзи, Тулки гўзал териси, Қоплон ғайрат-қудрати ва дов чангали қисмат ҳукми қошида ҳеч нарсага арзимамайди. Уларнинг хасу хашак, қуму тупроқ, тошу кесакчалик ҳам қадри йўқ. Илло, айнан шулар хандакни кўмиб юборишди. Унинг ўрнида мунғайган тепалик қолди холос. Такдир шамоллари эса зоҳиран Сичқон чий-чийи ва Мушук миёвлаши каби бемажол кўринса ҳам, ўз ботинида Бўри увлашию Қоплон наърасини яшириб тинимсиз эсаверди. Ахир, ғофиллар шамолнинг тепалик остидаги мунгли ингроқ ва ғазабли ўкирикларни олиб кенг дашту далалар бағрини саросар кезаётганини қайдан билсин?!

Аммо, Комрон Вали бошқа масала. Юқоридаги масалда у диққат қилиши лозим бўлган муҳим жиҳатлар бор. Масалан, дарахтнинг жадал улғайиши ёруғ дунё сурури ҳамда саодатига ташна жондорлар шираси ва сахий қуёш шуъласини эмганидан эканлиги. Аслида, бу ҳам унчалик муҳим эмас. Чунки, ҳамма гап ўша дарахтдан узилаётган қизили тарам-тарам нақшин олмаларда. Ахир, улар Комрон Вали пешонаси аралаш қаншарига кескин тарсиллаб урилмоқда. Бинобарин, олма ўзига хос ноёб қотишма. Рассом руҳан хотиржам бўлиши учун эса, худди юнон механиги ва математиги Архимед сингари “*эврика*” деб юбориши лозим. Бошқачароқ айтганда, ўша қотишма таркиби мўъжаз қабрга кўмилган нафсдан иборатлигини билиши - ўзлигини англаб, унга қўл силташи лозим. “*(Эй инсонлар, У) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ - яхшироқ амал қилгувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш*

учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир”. (Мулк сураси) Танишганимиздай, масал фалакнинг сиру савдосидан хабар беради. Кўҳна чарх алмисокдан қолган бино экани, бандаларига инъом қилинган тўғри йўлдан адашиш залолатга кетиш ва муқаррар ғазабга дучор бўлиш эканига ишора қилади. Демак солиҳ ва солиҳаларни ҳидоятга чорлайди.

Кўринадики, роман таркибига сингдирилган бу зарбулмасал сайёр сюжет асосида яратилмаган. А.Дилмурод рамзли ҳикоялар хулосасини матал сифатида келтирмайди. Чунки у ошкора насихатбозлик йўлидан бормайди. Аммо, мазкур қистирма эпизод мажозий маъно, киноя ва рамз етакчи бадиий восита экани, кўпқатламлилиги жиҳатидан қадимий масал ва маталларга яқин туради. Бизнингча, романда ўз жанрлик хусусиятини йўқотиб, бадиий восита мақомида қатнашган масаллар асар ғоявий мазмунини қиёсий йўсинда тўлдирувчи параллел сюжет линиясини ташкил этади. Демак улар ёзувчи ахлоқий-фалсафий концепциясини ифодалаш воситасидир. Умуман, сўнгги давр романчилигида рамзли ҳикоя (*притча*) ларга мурожаат қилиш ўзига хос анъанага айланиб бормокда.

## **20. Тақдир ва тадбир**

Романда қистирма эпизод сифатида келтирилган “*Турналар*” ҳақидаги ривоят ҳам характерлидир. Маълумки, П.Қодиров Лочин образи орқали Гавҳаршодбегим ўртанишлари ишончлилигини таъминлаган эди. Лочинни Турна деб олган А.Дилмурод эса, бу эпизодни бир қадар кенгайтиради. Яъни Турна бошпанаси қоя тепасида - фалак тоқига яқин жойда ўрнашган. Таассуфки, ўша мўъжазгина уяда ҳам ўзига яраша қувонч ва ташвиш ҳукм суради.

Бир-бирига суяниб қолган нар ва мода турналар тухумидан чиққан илон тақдирга тадбир йўқлигини тасдиқлашга хизмат қилади. Бироқ, улғайиб кавакда яшаётган бу турки совуқ барибир ўз аслига тортади. У дастлаб сигир эмчагига тиш ботириб, қон аралаш ним қизил сут эмади. Сўнг саватсимон уяга тирмашиб, палапонларни авраб тинчитади. Мода Турна бўлса, шип-шийдам уясида кулча бўлиб ётган лаънати ғанимини бурдалаб, жиғилдонига жойлайди. Аммо олишув пайтида заҳарлангани боис у ҳам жон таслим қилади. Жигарбандлари ва жуфтидан айрилган,

барча умидлари чил-чил синган, ёлғизликка мубтало нар Турна қабр тепасида қийиллаб чарх урган, ярадор бўлиб тупроққа бош қўйган ҳолат билангина ривоят якунланмайди.

Турна қабридан бир ниҳол униб чиқади. У жадал ўсиб, тим сарик атиргулга эврилади. Дастлаб ғунча, сўнгра эса гул бўлиб, ўз нафосати билан атрофга файз бағишлай бошлайди. Жайронлар унга ошифта бўлиб сакрайдилар. Аммо, Носирбой гулни шартта узиб сой бўйида сочларини ўраётган Нафисага тутади. Алданганини кеч англаган оғир юкли қизалоқ бадномликка дош беролмай, жисмидаги икки жонни жарга улоқтиради. Ёруғ дунёга тўймагани учун унинг надомат ичра қоврилган руҳи мудом безовта.

Энди образларни кузатайлик. Илон - қавакда яшайдиган турки совуқ махлуққина эмас. У ваҳший газанда нафақат кенг яйлов, балки ўзганинг мулки - қуш уясида ҳам ўзини эмин-эркин тутади. Беозор Сигир ва ҳимоясиз Палапонларга зинҳор шафқат назари билан боқмайди. Аксинча, маҳв этади. Пировардида ўзи ҳам муносиб жазосини олади. Ҳайратланарли жиҳати шундаки, у ҳатто ўлаётиб ҳам беозор бир жон умрига зомин бўлади.

Мўъжазгина қабрдан униб чиққан Атиргул рангига эътибор берайлик. У тим сарик тусда. Чунки сарик гул биринчидан, мусибат меваси - айрилиқ тимсоли. Иккинчидан, кўҳна олам (азал ва абад) бири кам эканидан огоҳ этувчи рамз даражасига кўтарилган. Сои - асов ҳаёт. Ўрилган соч – боғловчи ришта. Афсуски, у Жайрон – ошиқ йигитга эмас, илон – Носирбойга боғланади. Аммо, Илон образига юклатилган маъно шу билан тугамайди. Агар биз унинг оғзи сут аралаш қон эканига диққат қилсак, мазкур тимсол ботинида нафақат қўли қонга булғанган Носирбой, балки фашизмга ҳам кучли ишора мавжудлигини англаймиз. Зотан, тошқинни шу икки манба келтириб чиқарган. Демак Сигир, Палапон ва Турналар - икки ўт орасида ўртанган ваҳшийлик ва жаҳолат қурбонлари умумлашма образи. Оғзи қарракдек очилган Жарлик - ажал рамзи.

Аён бўладики, ривоят роман лейтмотиви, ижодкор эстетик концепцияси билан чамбарчас боғланган. Муаллиф ривоятни “*Ғунча*” нинг сурурий кайфият уйғотувчи драматик таранглигини таъминлашга хизмат қилдира олган. Чунки туш воситасида берилган ўша қистирма эпизод Комрон Валига асл моҳиятни ўз дилида пишитиш учун туртки

беради. Демак А.Дилмурод ундан кучли бадий эффе́кт чиқаришга муваффақ бўлган.

Ифода етилган сари, мўйқалам ҳам равон юра бошлайди. Қалбада мавж ураётган ажиб кечинмалар турфа рангларга эврилиб, мато бўйлаб ёйилади. Таралаётган оҳанг созлари ва ранг розлари рамзий ўзанда туташади. Биз ифоданинг буюк кудрати боис сувратдаги безовтаҳол шивирлар, қаҳру ғазабли нидолар, чақалоқ йиғиси ва онаизор оху фарёди кўрқинчли шовуллашга кўшилиб янграётганини тинглаймиз. Комрон Вали чеккан тоғдай залворли дард, мўйқалам ва бўёқ билан сирлашиб тиним билмаган беором кун-тунлар самараси. Зотан, у ижод лаҳзаларида тўлқин кифтида лопиллаб сузаётган бешик ва титраб-қақшаб унга талпинаётган Роҳила отин қадду бастини бемалол кўрмаса, ифода бу қадар етилмас, мўқалам ҳам эмин-эркин ҳаракат қилмасди.

Роман қаҳрамони Комрон: *“Ёлгон соясида соялаб семиргандан кўра, гараздан холи рост чангалида бўғилиб ўлган афзал”*, дея таъкидлайди. Дарҳақиқат, рассомлик аввало, сарвари олам ато этмиш улуғ сарват. Қолаверса, янги асар бу мунофиқлар даврасида ўтириш ва улар ялоғидаги ювинди татиш азобидан қочиб, холи масканда чекилган рухий зўриқиш, теран идрок ҳамда ходиса кўламини аниқ-тиник ҳис этиш ҳосиласи. Илло, адашмай нишонга урмоқ жўн юмуш эмас. Юқоридаги омиллар ўзаро уйғунлашсагина сўнгсиз дилгирлик ва оғриқларни ягона нуқтага жамлаш ва нозик ифодалар билан майин қовуштириш мумкин. Ахир, энди ёввойи тошқин пишқириғини олис ўлчамлардан ранглар зоҳири ва ботинига кўчириш керак. Шундай ифода лозимки, у нафақат асов тошқин янглиғ кўнглимизда тўполон кўзғасин. Балки, дўмбира ноласи ва тоғу тош наъраси билан узвий бирикиб, маҳзун илтижо бўлиб янграсин. Бинобарин, рассом шунчаки ранг танламайди. Ширин уйқу баҳридан ўтилган ижод ва илҳом лаҳзаларида у ҳовуч-ҳовуч дардга эврилади. Одатда, бундай кезларда унинг ихтиёри ўз назоратидан чиқади. Эҳтимол, адабиёт ва санъат аҳли табиатида кузатилувчи андак савдойи феъллик ҳам жунун йўргагидир. Демак ижод ширин орзиқишгина эмас, айна пайтда ифода жозибаси билан куч ва ирода бирикувидир.

Дарҳақиқат, ижод аталмиш гўзал маъвода буюклик чўққисига оддийлик сўқмоғи орқалигина юксалиш мумкин. Бу сўқмоқ шавкат ва дабдаба ҳиди анқийдиган манзиллардан йироқ, холоскор гўзаллик ифорлари бўйлаб ўтади. Безовта қалб ёққан шамчироқ рухни нурафшон

этиб, кечинмаларга ҳарорат бахш этади. Агар, асл мақсад ўзингни кўрсатиш истаги, таъма ва хушомад тамойиллари эмас, балки ҳақ ва ростга йўғрилган, китобхон (томошабин) да завқ-шавқ уйғотишга қодир бўлмаса, ифода асносида хом-хатала атала юзага чиқади. Ранглар ҳароратдан маҳрум, ҳақ ва ҳақиқатдан йироқ, нафосат туйғуси уйғотишдан мосуво бўлса, маҳсулот ҳам пуфакдан фарқ қилмайди. Чунки, соқов оҳанг ва совуқ ранглар ўз сўқир ижодкори маънавий оламини ошкор этади.

Шубҳасиз, ижод ҳам маҳсулот. Бироқ, асл санъат асари зинҳор бозорбоп бўлмагай. Чунки, у неча бор ўзида ўлиб тирилган ва бунини ҳаёт чорлови деб англаган мискин соҳиббининг бор-бисоти. Илло, у хос харидор тилайди. Харидорки, нафақат тошқин ва унинг жабрдийдаси, балки мусаввир ҳол-руҳиясига ҳам эврила олсин. Айниқса, “*Тошқин*” бир-бири билан ўзаро чатишган, ягона тизимга бирлашган бадиий изчил картина. Агар, ундаги ўша мувозанат бузилса, парокандалик юзага келади.

## 21. *Имдод*

Кажрафтор чарх ўйинлари алмисокдан қолган. Масалан, дон-дун бозори ёхуд кушхонани олайлик. Бу ерлар савдо-сотик билан оввора оломон билан тиғиз. Каппону саллоқхонадаги шанғиллашлардан қулоқ қоматга келади. А.Дилмурод мазкур майдондаги иккита манзарага диққатимизни жалб этади. Улардан бирида кимдир *занг босган пичоқ тигини така бўғзига зўр бериб ишқалаётгани*, иккинчисида эса аллаким *хуш-хандон қўшиқ хиргойи қилиб дудама нўлат ханжар чархлаётгани* акс этган.

Агар син солиб қарасак, темиртак пичоқни кулликланган така бўғзига сермаётган кўса қассоб унинг бўғилиб маърашларига мутлақо бепарво. Биз чархланаётган ханжар бежирим сопига эмас, балки юпка ва кескир дамию чархловчининг укки кўзларига қарайлик. Ажабо, ханжарлардан бирини занг босган бўлса, иккинчиси яп-янги. Эгаларидан бири кўса бўлса, иккинчиси уккикўз. Кўса жон олишга зўр бераётган бўлса, уккикўз бу юмушга обдон ҳозирлик кўрмоқда. Бинобарин, унинг чархи ҳам алмисокдан қолган. Буларнинг асл мақсади хосиятсизлик, айёрлик ва алдамчилик белгиси бўлмиш

кўсалик ва йиртқичлик рамзини билдирувчи чакчайган кўзларга ишора қилиш орқали ифодаланган.

Энди диққатимизни ўша манзара-ҳолатдаги яна икки нуқтага қаратайлик. Биринчиси, бўғизланаётган таканинг пешонаси. У қора ҳам, оқ ҳам эмас, балки ола-була. Яъни така толеи кулган ҳам, пешонаси шўр ҳам эмас. Чунки, адиб ҳаётни фақат оқу қора рангларда кўрмайди. Аслига мутаносиб бўлмаган бундай нигоҳ унга ғоятда жўн туюлади. Зотан, ҳаёт ғоят мураккаб, инсон хатти-ҳаракатларини ҳамиша ҳам тушунтириш ва изоҳлаш мушкул.

Иккинчиси, чархланаётган пичокдан пориллаб учаётган нарсаси. Бу одатдагидай қизғиш учқунлар эмас, балки нўхотдек кўм-кўк муз парчалари бўлиб, савдо-сотик билан овора халойиқ пойига сочилмоқда. Қизиқ, барчаси ноодатий ҳоллар. Бироқ, ҳамма гап ўша муз ботинидан уфураётган изғирин ғоят лоқайд ва бепарво қаршиланаётганида. Ахир, оломон бепарво экан, пичоғини қайраётганлар хуш-хандон кўшиқ хиргойи қилмай нетсин. Демак шовқину шанғиллашлар бари кундалик ташвишлар, узоқни кўра олмаслик аломати. Бинобарин, бозорга ҳам Санам оралаган. Шундай экан, унинг тупроғи тиззадан келмай, йўллари текис ва равон бўлсинми.

Комроннинг нигоҳи беихтиёр кунботарга оғади. Зотан, Ғарба пастқам панжарали чайлалар тизилган. Уларнинг бари силлиқланган ёғочу тахтадан ясалган. Ўтибор беринг, харқанча силлиқ бўлмасин, ёғоч-тахта у қадар мустаҳкам хомашё эмас. Нега шу қадар кўп омонат чайлалар пастқам қилиб қурилгану барчаси панжарали. Шубҳасиз, бунини англаш учун ичкарига нигоҳ ташлаш керак. У ерда биз қийғир, қузғун, туяқуш, қурбақа, ёнарқурт, кўршапалак каби жондорларни учратамиз.

Қийғиру қузғунлар ғоятда безовта. Улар ҳатто бир-бирини патлашга ҳам ҳозир. Кўкрагида тожи бўлмаса-да, кекса туяқуш ҳаволанади. Ўзи ҳеч қачон учишни эпполмаган, боз устига бир пайтлар бақувват бўлган оёқларидан мадор кетган бўлса ҳам, жондорларга парвоз фанидан сабоқ бериб чуғурлайди. Ола-бужир бақа қуриллаши бировга хуш ёқмаслиги аён. Бироқ у кучаниб вақилламоқда. Эҳтимол, ўзи яшаётган сассиқ кўлмак ёхуд тановул қиладиган ҳашоратлари таъмини алқайётган бўлса керак. Жимжилок тахлит жондор бўлмиш ёнарқурт қурсоқ ташвиши ҳам оламча бор. Қолаверса, у кадрдон санаётган ўша кўршапалакнинг на ҳашорат, на қушлиги тайини йўқ.



Боз устига, ёруғ дунёни ҳеч қачон тўқис кўролмай, эшитганини рост билиб кетаверади. Мусаффо тонг ва нурли кунни эмас, балки шому туннигина севади. Макони ҳам қандайдир ташландиқ ковак ва пана-пастқам жойлар. Ажабо, ёнарқурт нега ва қандай лукма илинжида кўршапалак билан суйканишмоқда экан.

Биз қирғий ва кузғунлар қанотидаги мис ва кумуш ўйинчоқлар, туяқуш тўшига қадалган тўғнағич ва маржонга эътибор берамиз. Шунда бақа ниманинг илинжида эканлигини англаймиз. Демак ёнарқурт ва кўршапалак мўлтираган нигоҳлари ҳам шаффоф баргли нилуфарга тикилгани шубҳасиз. Энди биз безовта потирлаб сакраш, бемаъни ғурур ҳамда тизза букиш, кучаниб қуриллаш ва чуриллаш, суйканишу мўлтирашларнинг бари нафс илинжида эканини биламиз. Таъмагирлик макону масофа билмаслигини яхши англаймиз.

Демак А.Дилмурод кунботардаги омонатлик, сирти ялтироғу ичи қалтироқликдан шунчаки сўз очмаган. У китобхон нигоҳини Шарқнинг дунёни ёруғ рангларда кўрувчи юксак фикри, мусаффо тонг ва нурли кунларга талпинган жўшқин кўнглига қаратишни тилаган. Бинобарин, адиб қалби ер тубига чўккан ўпқонлар гувиллаши ва самовий бухронлар оҳанрабосини аниқ-тиниқ ҳис этади. Заминга осудалик, инсонга далда беришга шошади. Фалакнинг ҳеч буржига сариқ атиргуллар бодрокдай ёғилмаслиги, яъни хушомадгўйлик, ваҳшийлик ва жаҳолат урчимаслиги учун камарбасталик масъулиятини туйгани боис, имдодни манъавий-руҳий қадриятларимиз булоқларидан топади. Нафосатнинг муқаддас булоғу анҳорлари шарқираб оқиб туриши ва ташна диллар чанқоғини қондиришини истайди. Китобхонни ҳақ ва ўзликни танишга азалу абад яхшию ёмонига кўнгил кўзи билан қарашга даъват этади. Шунинг учун, ғофил сафсатабоз (демагог) ларга бўлган нафратини ҳам яширмайди. Бундай кезларда у Румий, Навоий, Машраб каби классик шоирлар ижодидан айрим байтлар келтириб ўз фикрларини тасдиқлайди. Масалан, Бобораҳим Машрабнинг ушбу байтига кулоқ тутайлик:

*Қилди бу чархи фалак расвои даврон оқибат,  
Бор-йўқим бўлди охир ерга яксон оқибат.*

Чарху даврондан шикоят қилинган ушбу поэтик гўзал байтда тирикликдан кўзланган асл мақсад: ҳақ ва ҳақиқатни топмоқ - ўзликни

таниш эканлиги ғояси илгари сурилган. Шунинг учун ёзувчи унинг таърифидан сўз очганида: *“Заргар сандигида авайлаб асралган мўъжаз ёмбидек гўзал, баҳорий абри найсонлар шиддатига тўйган шалола каби жўшқин ва равон байт... руҳни поклагига хизмат қилувчи сара ва жонли сўзларда, фақат теран мазмун эмас, нафис товланувчан бўёқлар ҳам жамлиги айниқса ҳайратга молик”*, деб ёзади.

Кўринадики, Комрон Вали мумтоз ғазал бўстонида интиқ назар солиб, унинг сеҳрию меҳридан мутаассир бўлган. Нафақат ғазал, балки азиз алла, лазиз термаю дostonларимиз табиатига хос рангу оҳанглардан баракали фойдаланиб *“Тошқин”* туркуми кўркини оширишга интилан. Чунки, тошқин биринчи навбатда Яратувчи қудратининг нишонаси. Демак маданий меросимиздан баҳрамандлик зулму жаҳолат пичоғини қайраётган кимсаларга улуғ қудрат ичра пинҳон қаҳру ғазаб нақадар қаттол эканини англатиш, улар устидан ҳукм чиқаришда жуда кўл келган. Рассом руҳини тиниқлаштирган, тафаккурига қанот берган, кўнглига ҳовуч-ҳовуч ойдин шуълалар тўкиб, мўйқаламига куч бағишлаган.

А.Дилмурод б е г о н а лашувни инсоннинг ўз аклию кўнгли ўртасида довдираб яшашида кўради. Шунинг учун, туркум ёлқини ғўр оломонни теран мулоҳазакорлик, ақл ва кўнгилни уйғунлаштиришга даъват этади. Адибнинг ошкора панд-насихатдан холи танбеҳу таъналари ҳар қанча аччиқ бўлмасин, китобхонни ранжитмайди. Аксинча, бениҳоя ўз ўрнида қўлланган, самимий хайрихоҳлик руҳи билан йўғрилган сўзлар шивири қулоғимизга аниқ-тиниқ чалиниб, бизга руҳий далда, илиқ маънавий мадад беради.

## 22. Тугён

**Хулкар картинаси:** Мерган феъл-атворини чуқур шарҳ этувчи улуғвор картина. Бу манзара-лавҳада тошқин етаклаб келган қабоҳат даҳшати бор бўй-басти билан намоён бўлган. Дўмбира маҳзун оҳангларига чулганган *асар марказида поёнсиз кенглик ичра алоҳида кенглик бўлган Хулкар - Дамин полвон тулпори тасвирланган. У ложувард осмон гумбази ва муаззам замин оралигида. От ёллари майин ва бўлиқ.* Бир пайтлар мағрур чопган кезларида улар худди қиз

сочларидек хилпирарди. Илло, Ҳулкар пойга ва улоқда доим ғолиб чиқиб, хожасига чексиз ғурур бағишлаган.

Бўёқлар туёғидан ўт чакнаган бедов кулликланиб, бўғзига пичок тортилишига хос ғусса ва ҳасратни ифода этиб ҳаракатга келади. Улар саман хирқирашидан кўксини чоклаб юм-юм кўз ёш тўкаётган Мерган ноласи ва ақиқ лабларини сирли табассуму ажиб қониқиш беаган Санам ҳамда Носир Охун мамнун шивирларини жонлантиради.

Дарҳақиқат, Комрон дилини чулғаган туғёнда турфа овозлар жўрлашиб янграйди. Энг баланд пардалардаги бўзлов - суюкли тулпоридан айрилган Мерган ноласи. Бинобарин, картинада улкан рамз мужассам. Зотан, Ҳулкарнинг ўлими - эл умид боғлаган барча бахту тахт кулаши нишонаси. Ҳа, фашизм вабоси ва ака-укалар жоҳиллиги - нажот тилаб инграётган не-не умидларни бўғизлаганди.

## 23. Сезимлардаги тебранишлар

**Чўмоли картинаси:** Киндик қони томган кадрдон қишлоғини бир умрга тарк этароқ, қалби нотинч шоири аъзам Машраб: “*Булбул эрдим қилди ғам охир гулистондин жудо*”, дея мардона ва моҳирона лутф этганди. Бу ҳикмат сўлим бўстонини офат сурони маҳв этган Комрон руҳиятидаги мусибату туғёнларга эш. Рассом яратилажак асар ботинига бутун вужуди билан сингар экан: “*Оҳима маҳшаринг била ҳам етти дўзахинг куяр*” сатрларидаги машрабона изтироб ва ғамни теран ҳис этади. Неча аср муқаддам туғилган сатрларда гирмон ғавғосига эргашиб келган тошқин туфайли бутун олажуз қавми ва унинг бир халқаси бўлган Комрон оиласи қисматида рўй берган ўпирилишу чўкишлар моҳиятига нозик ишоралар мужассамдек эди. Уларни қалбига нақшлаган рассом бағрида сирқирайдиган эски яраларга малҳам, тилимланган юрагидаги ачишишлардан халос бўлишга далда, ўзгача меҳр ва малҳам туяди. Машраб сетори фиғони ва Вали бахши дўмбираси нолишлари ўзаро қўшилиб рассом сезимларида қовушади. У ҳар бир сонияда вужудини чулғаган эҳтирос ва қийноқлар зарбини туйиб нафас олади. Комрон алам ва армон ўтида тобланган ижодкор қалб улкан кашфиётлар қилишга қодир эканига имон келтиради. Сўздаги ботиний рангларни кўнгил кўзи билан кўрган, оламу одам қисмати бўёқлар меҳварида барқарор эканини англаб, ҳайратини

яширолмай қолган кезларда мардона наъра тортади. Жафокаш дунё ҳамдарди бўлолган ғазал ва мусиқа сеҳрига хос бўёқлар Роҳила отин қисмати ни моҳирона чизишга камарбаста бўлади.

Онгли зўриқиш шундай кечадики, Комрон хаёлини олис кечмишдан узмаган ҳолда, жонини сетору дўмбира нолаларига жўр онаизор қалби ўртасига тикиб мотамсаро дамларга хос хўрсиниқ ва санчиқларни ягона фокусга жамлайди. Тўлиққан руҳ ғуссакаш ифодаларни безовтаҳол ҳаракатга келтиради. *Елкасига бесўнақай қоя ортмоқлаб, олисдан-олис манзилни кўзлаб бораётган жимитдай Туячумоли тасвири* пайдо бўлади. Дарҳақиқат, чумоли имконсиздай туюлган юмушни бемалол уддалашга қодир бардошли, сабр-қаноатли заҳматкаш жонивор. Бинобарин, у нафақат чидам, қатъият, ғайрат-шижоат, балки самимият ва қаноат тимсоли бўлишга ҳам лойиқ. Шубҳасиз, сувратдаги укпар булутлар бағрини ёриб ўтаётган нур толалари ғоятда нозик. Бироқ, айнан ўша нафис нур рассом назарда тутган муддао мантиғини теран ёритиб юборган. Демак шуурий зийраклик руҳий тўлғовларга мунтазамлик мақомини бериб, туғёнлар бутун бўй-басти билан матога кўчган. Натижада, тошқин ҳақидаги марсия - туркумга доир “*Чумоли*” картинаси юзага келганди.

Чиндан ҳам, Румий ҳазратлари айтганидай, кўнглида адашмай ижод дардини чекаётган инсон руҳи - чакмоғу гулдираклар ваҳима солиб бош кўтарган уммон, жисми - ногаҳоний ҳолдан руҳланиб олға интилаётган кема. Демак Румий маснавийлари ва Машраб ғазалларида пинҳон маъно ва латиф оҳанг рассом дилини мафтун қилади. Шунинг учун ҳам у бутун кўз нури ва юрак кўрини битиклар оҳанрабосини нафис бўёқларга жо этишга сафарбар эта олади. Ранг ва бедор оҳанглар уйғунлашувидан сайқал топган картина гўё ягона мусикий куйга эврилади.

Не-не энтиқишлардан сўнг, тириклик уйи ва кўнгил иқлимини сабру қаноат офтоби ёритади. Албатта, марокли лаззат онларидан сўнг жунун шашти сусайиб, рассом осуда тортиб қолади. Бироқ, рангу оҳанг бўлиб матога кўчган сўз ва маъно қолади. Демак инсон руҳи илҳом қучоғида мовий осмон кенглиги, тоғлар салобати, боғу роғлар яшиллигига хос ажиб мусаффолашган дамда олис кечмиш аро поёнсиз йўл очилади. Бу йўл кўнгил иқлими қоқ ўртасидан, аммо аччиқ оғриқ, оғир қийноқ, ажиб титранишлар билан ўтади. Ҳа, охиратга армон тоғини орқалаб кетган онаизор паришон чехраси ва мунгли нигоҳлари

билан бир зум дийдорлашиш учун ранглар дахлсиз чегарасини бузиб ўтиш, ифодаларга жон бағишлаш лозим. Бироқ, токи изтироблар зарби туйилиб, ифодага кўшиб юборилмас экан, у зинҳор жонланмайди. Шарҳ тўқис бўлиши жўн юмуш эмас. Астойдил интилаётган одамга маънавий мадад лозим. Комрон учун Худонинг кўллови, мозийдан келажакка назар ташлаган Машраб сингари боболар руҳи ана шундай имдод вазифасини ўтайди.

Дарҳақиқат, юрак кўри тўкилган суврат рассомнинг соғинчдан орзикиб тўлиққан дилига юпанч. Аммо, бу тасалли галдаги чегарасиз кийноқлар дебочаси ҳам. Чунки, туркум тўла якунланмас экан, Комрон сезимларидаги тебранишлар тиним билмайди.

## ***24. Картина алёри ва ранглар рақси***

**Ҳомила картинаси:** Бу картина орқали тошқин руҳида жам барча оғриқлар залвори қайта туйилади ва у мантиқ тарозисида тортилади. Жар қирғоғидан аламзада лочин мисол қулаган ва мўлтираб жони узилаётган Нафиса. Гулдек сўлиётган дамларда унинг рухсорини қуршаган соя тасвири. Бу шўрликни мудҳиш ният сари ундаги изтироблар, бағрини ўйган дард-алам сабабчилари ҳийла-найранглари ифодаси. Севгилиси қалб туғёнлари, ўша пайтда унинг дилида акс садо берган беҳол ингроклару аламли нидолар жаранги. Хуллас, ифодалар қатига инсон қадр-қиммати ва ор-номуси билан унинг кушандаси бўлган ёлғону кибр ўртасидаги омонсиз кураш тушунчаси сингдирилган.

Тошқин билан боғлиқ оғриқларни кўплар аллақачон унутишган. Аммо, ўша дамлар имон-ихлоси сарбаланд, ғайрат-шижоат, сабр-бардош билан тер тўкаётган Комрон хотираларида ҳамон тирик. Уни бўғзигача ташвиш ва ғурбатга кўмган, сал бўлмаса суягини сил қилаёзган дардлар эса, асл дардкаш фаросат тарозусида тортилиб, фаҳм нигоҳи билан кўрилади. Шундагина куйиб-ёниб ўй сурган, туркум тизимининг ҳар бир муҳим халқаси ёруғ дунё билан юзлашганида терисига сиғмай қувонган рассом ҳоллари олайна-ошкор бўй кўрсатади. Ботин қулоғимизда марҳумлар дилида кечган ва бутун борликни қамраган нидою видо, беҳол ингрок, оғир хўрсиниқлар

жаранги акс садо беради. Ичкари кулоғи кар Аливой Салим, Семизвой сингари гумроҳлар эса, расмлар алёрини тинглашга ожиз. Демакки, уларга: ранглар сеҳрига ипсиз боғланган мўйқалам соҳиби чеккан дарду ситамлар, юрак ютишлар ҳам, боқий ҳаёт зийнат-жозибаси замирида халоскор қудрат завқи мужассам экани ҳам б е г о н а. Ахир, улар олам меҳвари нафосатдан иборатлиги, ҳаёт гўзаллик туфайли боқий ва мукаррам эканини қаердан билишсин?

Дарҳақиқат, бўёқлар - дунёни маърифатга ундаб, қалбни адолат куёшига ошно этувчи қудратли омил. Изтиробли сўзга кўчган бўёқлар эзгулик ғалабаси ва жаҳолат мағлубияти мукаррар экани ниҳолини китобхон қалбига қадашга қодир. Чунки унинг ҳар бир чизгисига орзиқиш жозобаю ҳайрати, жасорату соддалик, қувонч ва эҳтирос чимдим-чимдим сингдирилган.

Комрон Вали чор атрофда хол-хол сочилиб ётган турфа ранглар билан тиллашади. Чунки, ўша ранглар одам боласи табиатида мужассам барча нафосату дағаллик, ғаму қувонч, эзгулигу разолатдан ийманиб роз айтади. Ранглар дарду дунёсидан эса, оҳанглар ситилиб чиқади.

Бизнингча, Санам қувноқ қаҳ-қаҳаси ва Комрон мунгли нидоси азал ва абад ҳикматидан сўзлайди. Масалан, биз қисқа масофа (*макон*) ва бир инсон умри (*замон*) ни олиб кўрайлик. Одам боласи умри ўша вақт ва қисматга тобе эмасми? Келинг, энди вақт ва масофани узайтириб кўрайлик. Энди шу икки тушунча қаршисида нафақат кенгликлар ситилиб ёрилгани ва тоғлар чўккани, балки юксакларни бодрокдай қоплаган ёритқичлар ҳам бетўхтов суратда бир-бирини маҳв этишига шоҳид бўламиз. Ҳа, чиндан ҳам ҳайратланарли. Агар, ўзимиз ҳам ана шу ғаройиб олам ичра бир сурат эканимизни англасак, ҳайратимиз чандон ортиши шубҳасиз.

Шошманг. Аслида, биз қай манзилда муқим эдик. Наҳотки, сарғая бошлаган ўт-ўлан ва тиканак қоплаган сайхонлик сари инган бўлсак. Ёки калхатлар гўшасига бош олиб кетдикмикин? Эҳтимол, шундайдир. Ахир, ҳозиргина йиртқич жон ҳолатда қичқирганини эшитдик-ку. Ана, у қирралари оч пушти, ҳошиядор баҳайбат қанотларини силкитмоқда. Қанотлар бир дам куёшни елпиғич янглиғ тўсиб ўтди. Йўқ, сиз ҳаво ҳам хиёл тебранганини илғадингизми?

Андак ошиқдик шекилли. Ахир, калхатлар диёрида издиҳом не қилсин? Аммо, у безовта чайқалаётгани аниқ кўриниб турибди-ку.

Манави дуркун ва барно қиз ким бўлди экан? Унинг тонгги шабнам чайган гул баргидек беғубор чехрасига бир қур эътибор бердингизми? Мунча интиқланиб тикилмасангиз. Юрагингиз темирчи босқонидай гупиллагани нимаси. Сиз олудек қирмизи ғунча лабларга маҳлиё бўлманг. Сал зингил солиб қаранг. Ақлу хушдан айрилишга эрта. Ахир, бу дилдор нега издиҳомга қўшилмаяпти. Боз устига, мунғайганича хаёл сурмоқда. Унинг гўзал кўзлари меҳварига чўккан не бўлди. Наҳот, беканор алам ва армон бўлса. Унда биз айрилиқ жабру жафосида ўртанган ҳижронзада ошиқлар диёрига келган эканмиз-да. Шошманг, йигит лабларидан учган шивир зарбига оғир титранган не бўлди. Ажабланманг. Ахир, ошиқ нидоси маъшуқа кўнглини орзиқтирган ва қароқларида ўт чарақлаган онда бутун борлиқ титрамасми.

Манзаралар айқаш-уйқаш бўлиб кетди дейсизми. Йўқ, азизим. Сизнинг қаршингизда турфа бўёқлар юзмоқда. Ниҳоят, муқим турган манзилимизга қайтайлик. Ахир биз туркум лавҳа-манзаралар қаршисидамизку. Сал фурсат олдин эса, маконий чегарани кесиб ўтиб, таассуротлар оламига киргандик холос. Шубҳасиз, биз дунё айвонидаги ранглар рақсини томоша қилиб қайтдик. Танишдикки, у масканда мувозанат бузилмаган. Зотан, ҳар бир чизги аниқ кайфият-ҳолат ифодасига камарбаста. Штрихлар меҳваридан эса, маҳзун куй таралмоқда. Англаган бўлсангиз, чирпиниб тер тўкаётганлардан бир қисми бепоён кўк сарҳадлари, иккинчи бирлари метиндай қаттиқ замин қаъри сари йўл солган сойирлар эди. Биз учинчи тоифа одамни ҳам кўрдик. У ёлғиз турар, атрофга гоҳ қизиқсиниб, гоҳ пешонасини тириштириб боқарди. Асаб торлари таранглашган бўлишига қарамай, бўёқлар дийдасидан таралиб, авж пардаларига кўтарилаётган ҳол қўшиғини тингларди. Алёр эса, кўҳна дунё азалу абад ранжу маломат маскани экани ҳақида эди. Бу одам дала- даштда не юмуш билан банд. Нега у безовта бўлиб илжаяди дейсизми. Асло парво қилманг. Бу ҳам сойир. Фақат, у кўнглида ястанган сароб водийсида адашган. Демак дарага хаёл оғушида кириб қолган.

Илло, у кутилмаган ғаройиб ҳолатларни кечиниши ҳам, баъзан ҳушини ўнглаб олиши ҳам табиий. Ўзингиз ўйланг. Банданинг жисму жони бор бўй-басти билан оламга тегишли эмасми. Орий рост. Аммо, қанчалар муаззам бўлмасин, борлиқ ўша жисму жон ҳар бир ҳужайрасида муқим яшаши ҳам айни ҳақиқат. Тасаввур қилайлик, юқорида эслатилган сароб водийси кўнгил иқлимидан жой олган. Ўша

маконда кўрган-кечирганларимиз моддий ва руҳоний дунёмизга бирдай тегишли. Бинобарин, улар азалий ҳамда абадий мўъжизалар силсиласига ҳамнафас. Унда Комрон ҳуду беҳудлигида ҳеч қандай қовушмайдиган жиҳат йўқ. Бошқачароқ айтганда, Комрон турли рангларга хос сеҳру жозиба бутунлигидагина мавжуд бўла олади. Демак айни бир қаҳрамонда ўтмиш, бугун ва келажак (хотира, реаллик ва эҳтимол тутилган реаллик); туш, хаёл ва ҳақиқат қоришиб кетиши табиий жараён. Бинобарин, инсон муракаб яратик ўлароқ, ўз дунёсига турфа оламларни сиғдира олади.

Тўра Охуннинг қишлоқ зийнати бўлмиш қандак ўрикларнинг асалдек ширин мевасидан татиганда қорни оғриб, уларга кучаниб тошотиши, илдиз-пилдизи билан қўпориб ёқиш ва кулини кўкка совуришга фармойиш беришида илмоқли сўз ва иборалар мужассам. Зотан, Вали бахши эккан бу ўриклар бекорга қишлоқ файзи эмас. Қолаверса, уларнинг мевасини татиганда Тўра Охун қорни қулдирашию Санам хавотирланиши бежиз эмас. Чунки, бу ўринда гап шунчаки мева ҳақида эмас, балки Вали бахши халқ дилига эккан туғён дарахти хусусида кетмоқда. Муаллиф ўша исёнкор куч қаршисида ҳар қандай нокас довдираши муқаррарлиги ҳақида сўзламоқда. Қизиғи шундаки, Комрон фожиа тасвирини эмас, балки томошабин (китобхон) да ғашлик кайфиятини уйғотувчи, ғуссали можарога мойил карикатура чизади. Ҳазиломуз қитмирлик билан душманларни бепичоқ сўйиш - хатарли йўл, албатта. Бироқ, дилини ўртаётган аламу армон ўтининг тафтини босишни тилаган рассом ака-укаларни кемирувчи сичқон қиёфасида чизишдан тийиолмайди. У ўзаро қовушган, ўйчан ва истехзоли ранглар марсияси меҳварига умиду тасалли уйғотувчи ғуссаю армонларини жойлайди. Демак рассом жисму жонига хотиржамлик бағишлаган “*Ҳомила*” картинасида зиддиятли кечинмалар акс этган. Унинг ҳар бир чизгисида ўзига хос теран мантиқ, беҳудуд кенглик мужассам.

Назаримизда, юқоридаги ҳолни тушунмоқ учун ёзувчининг “*Фано даштидаги қуш*” романидаги Бўзтой билан “*Ранг ва меҳвар*” даги бўзбола Комрон бир-бирига икки томчи сувдай ўхшашига диққат қаратиш лозим. Чиндан-да, улар ҳақ йўлдан адаштирилгани, ноҳақликдан тинкаси қуриб таскин истагани жиҳатидан эгизак. Қайғули хотиралар бўғзида аламли бўз бўлиб қотгани, беун бўзлагани учун бўзбола. Юрагига аламу армон ёшлари милт-милт томаётгани



учун кўкалдош. Бинобарин, ака-ука бир бўлиб мурғак бўталоклар бўғзига ханжар қадаганди.

Дарҳақиқат, А.Дилмурод романчиликдаги услубий изланишларини янада теранлаштиришга интилар экан, “*Фано даштидаги қуш*”<sup>14</sup> романидаёқ жаҳон романчилиги тажрибаларини ўзлаштиришга, уларни Шарқ адабиёти, хусусан, Навоийнинг “*Лисон ут-тайр*” асари, Жалолиддин Румийнинг “*Ичиндаги ичиндадур*” рисоалари билан уйғунлаштиришга, фикр ифодасида тимсолларга таяниб иш кўриш, мажозлар тилида сўзлашга ҳаракат қилган эди. Романда инсон руҳиятининг икки олам ўртасидаги талпинишлари, нафс комида ўз-ўзида адашган, алданган ва аслига қайтишга интилаётган кимса изтироблари қаламга олинади. Худбинлик, хиёнат, қабоҳат, журъатсизлик кескин қораланади. Эътиқод бутлиги, ирода мустаҳкамлиги улуғланади. Тарихий шажаралар билан пайвасталик, кўнгил тилаги йўлидаги фидойилик, болаликка хос покликни асраш, Яратганни таниш мумкин,- деган фикр руҳият манзаралари орқали ифодаланади.

Ёвуз ниятли кимсалар томонидан ўтмишидан жудо қилинган, болалиги ўғирланган, ўй-мушоҳададан маҳрум этилиб, жаҳолат комига ташланган, ақидапарастлик гирдобиди маънавий инқирозга гирифтор қилинган Саидбек Умар ўз-ўзини тафтиш этади. У Ёдгор валий кўмагида – воситали таъсир остида ўнгланади.

Ҳар бир босган қадамида иштиёқ ва ғайрат намоён, дилида Қуръони Карим жо бўлган Ёдгор валий Саидбек Умарни ҳидоят сари бошлайди, кўнгил иқлимига олиб киради. Натижада, Саидбек дилида азалдан мавжуд, аммо ғубор босган майллар уйғонади. Унда қутлуғ она тупроқ, илоҳий шафоат ва саодатдан яралган ўн саккиз минг оламини таниш, Яратганнинг қудрати олдида итоаткорлик пайдо бўлади. Дилига тушган илоҳий нур тажаллийси унинг шуурини ҳам уйғотади, тасаввурини ёритади. Шунинг учун ҳам у роман воқеалари кечаётган давр – яқин ўтмишда туриб олиш мозий ва келажакни ўз кўнглида бирлаштира олади.

Кўнгил кўчасида адашган Саидбек ўтмишнинг улуғвор хотираларига қайтиб, ота-боболар меросидан дилида таскин, руҳида қаноат, қалбида ғайрату сурур туяди. У мозий сабоғи орқали ўзида теран бир қатъият уйғонганлигини англайди. Натижада, унинг

---

<sup>14</sup> Асад Дилмурод. Фано даштидаги қуш. Роман. Тошкент. 2002.

қаршисида бир пайтлар шафқатсиз тақдир ҳукми ила ёпилган қопқалар қайта очила боради. Хотираларида эса ўз болалиги – Бўзтой қиёфасида жонланади. Сахий ва холис ҳомий Энабоши Кўкбўри кўнглига шиддат ва шижоат бағишлайди. Алалоқибат, унинг қалбида эртадан умидворлик туйғулари куртак ёзади. Бошқача айтганда, роман қаҳрамони Оллоҳни ҳабиб-дўст тутиб, азиз аجدодлар руҳидан мадад олиб, билиб-билмай қилган гуноҳларига тавба қилади. Саидбек болалигини ўғирлаган, умр йўлини нотўғри ўзанган солган нокаслар билан алоқасини буткул узишга аҳд қилади. Хиёнат саҳросидан қайтиш орқали икки дунё саодатига ноил бўлишдан умидланади. Кўнгил иқлимига теранроқ кирган сари, у қалб ардоғидаги азиз бисотларини йўқотганлигини англай боради, афсус-надомат чекади. Эндиликда нафақат ўзи, балки олам ва одам тақдири хусусида қайғура бошлаган Саидбек эзгу ниятлари рўёби учун мурувват сўраб Тангрига ёлборади. Яратганга шукрона билдириб, гуноҳларига истиғфор айлаган қаҳрамон бутун борлиғида илоҳий бир куч, шижоат пайдо бўлгани, истиқболи нурафшон кўрина бошлаганлигини илғайди.

У хаёлан ўз тасаввуридаги кечмиши Бўзтой ва инсониятнинг эртаси Чақалокқа интиқ ҳолда яшайди. Хаёлидаги ҳабиби – Ҳабиба (Моҳина), Бўзтой ва Чақалокқа кўнглини ёради. Холис ният билан “*тирилиб*” келган Бўзтойга ҳам, “*умр йўлдоши*” Моҳинага ҳам, Чақалокқа ҳам фақат рост сўзлайди. Зеро, унинг қалби ўзида ўлмоқ, яъни поклик билан қайта туғилмоқни тилайди. Бу борада у шайх Ёдгор валийдан андоза олади. Ўз кўнглига яқинлашиб, бу бепоён иқлимни забт этган сари қаршисида саодат эшиклари очилаётганлигини кўради, ҳис этади. Олдинлари туйилмаган осудалик ва сурур кўнглига далда беради. Худбинона интилишларидан йироқлашган сари кўнгил кўзи кенгроқ очила боради: қарахтлик ғурбатидан қутулиб, иймон ва инсоф кишисига айлана боради.

Роман воқеалари ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари гоҳ-гоҳ бошқа ўлчамлардаги оламларга, хусусан хаёлий Саодат мамлакатига кўчади. Бундай лаҳзаларда ҳам қаҳрамонларни ўзаро иноқлик ва қатъият, инсоний меҳр-муҳаббат, эртадан умидворлик сифатлари гўзаллаштириб туради. Машаққатларга бардошли бу бандалар пировардида Буюк қудрат эгаси томонидан муносиб тақдирланадилар. Руҳий эврилиш босқичини ўтаган Саидбек Умар бундан теран қониқиш

туяр экан, фано ва бақонинг ўзаро пайвасталиги ҳам аслида Яратганнинг қудрати нишонаси эканлигини англаб масрур бўлади.

Тасаввур ва хотиралар олами билан реал дунё воқеа-ҳодисаларининг қоришиқлиги китобхондан бирмунча фикрий мушоҳадакорликни, мажозий образлар моҳиятини англаш йўлида ижодий зўриқишни талаб қилади. Демак “*Фано даштидаги қуш*” романи ҳам руҳий олам ҳақида, аниқроқ айтганда, руҳий-маънавий тобеликдан келиб чиқувчи жаҳолат, манқуртлик – ЁРТИЛИК фалсафаси инкори ва БУТУНЛИК ҳақида битилган асар эди. Айтиш мумкинки, “*Ранг ва меҳвар*” адибнинг шу йўналишдаги изланишлари янги чўққиси бўлди. Шу маънода, бу иккала романни ўзига хос диалогия санаш мумкин.

## 25. *Истехзоли ишора*

Қизиқувчан ва жуда эмоционал ҳайвон – маймун шимпанзе тасвири юракни увиштиради. Чунки, қафасдан қочган бу урғочи беланчакдаги гўдакни эмизади ва овутади. Шимпанзенинг думини ликилллатиб иршайгани ва тепакал тиззасига қўниб тилини осилтиргани ҳам таажжубланарли. Қизиғи, Маймун атрофида ҳаммаси бир хил кийинган ва сочлари қиртишланган аёлларни кўрамиз. Улар ўйноқи алёрга ирғашлашади. Қўлларига даста-даста сариқ гул тутган қоши камон, юзи ширмон жононлар гунча лаблари ҳазилу пичинг, ғийбату фасоддан бўшамай қикирлашади. Қийиқ кўзларини ишвали сузишади. Шунда биз рассомнинг: *асл ҳурлик ишқий эҳтирослар қули бўлишда эмас*, деётганини англаймиз. Беихтиёр, қай бири маймунлигини ажратиш маҳол бўлган “*одамсимон*”ларнинг ҳар бири бир Санам эмасмикин, дея ўйлаб қоламиз. Қичиғи авж куй ва қўшиқлар оҳанги орқили А.Дилмурод ўзидан адашган издиҳомга истехзоли ишора қилади. Шунда биз Н.Эшонқулнинг “*Маймун етаклаган одам*” китобини эслаймиз. Чунки, айти ҳодисага пинак бузмаётган муғанний ва хонандалар (кенг маънодаги қиёфасиз оломон) таажжубимизни янада орттиради. Шунда биз Н.Эшонқулнинг: “*Адабиёт инсоннинг оғриқларидир*”<sup>15</sup>, деб ёзгани ва “*Қора китоб*” да инсон эътиқодини

<sup>15</sup> Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 20.

кўр-кўрона инкор этувчи жамиятни “*ёлгон ва фаҳш салтанати*”<sup>16</sup> тарзида идрок этганини эслаймиз.

Хўш, ясама кўтаринкиликдан холи мунгли ва вазмин оҳанг ботинида қандай залворли маъно яширин. Назаримизда, муаллиф билиб-билмай кўнгил кўрғонини хиёнат ва риё ихтиёрига топширган айрим аёллар ҳаёти, мунгли тақдири, аянчли ва мавҳум умрига ишора қилинаётгандек туюлади. Агар зоҳиран қаралса, А.Дилмурод поэтик тасвири меҳварида “*адабий беодоблик*” намоён бўлгандек туюлади. Эътибор беринг, наҳотки аёл зотини “*иршайган маймун*” дан фарқлаш маҳол бўлса. Қолаверса, уларнинг “*ҳаммаси бир хил*” экани қайси мантиққа сиғади. Лекин, биз тасвирланаётган ўша аёллар кўлидаги даста-даста “*сан-сарик атиргул*” (бевафолик рамзи) ни, улар “*сочи қиртишланган*” ва “*ирғаишлайётган*” ини эътибордан соқит қилолмаймиз.

Демак рамз-ишоралардан эсаётган хуш насимлар ташиётган ботиний мазмунга кўра: Камон қошлар пайкони аниқ нишон сари отилган. Ширмон юзлар жилвасида таъма илинжи ошкор. Ғунча лаблардан учган розу ҳазил-пичинглар сайёднинг сайд таъмасида ташлаган тўри. Барча ғийбат-фасод ва қикирлашлар оний лаҳзанинг алдамчи қувончига шайдолик - фикрсизлик нишонаси. Қийик кўзлар ишвали сузилиши эса, ўзига хос чорлов.

Англашиладики, адиб урғуни умуман жинс (аёл) га эмас, балки айрим тоифа (тип) га қаратган. Тип эса, умумлашма образ ўлароқ, ҳар мақомга йўрғалаши: “*тилини осилтириши*” ва “*думини ликиллатиши*” мумкин. Демак романда бадий ифода табиийлиги таъминланган. Айрим аёллар феъл-хусусиятида кузатилувчи муқим белги-сифатлар умумий тарзда акс эттирилган.

Бинобарин, тип яратиш бундай усулида шахс индивидуаллиги муҳим бўлмаса-да, умумийлик муҳитга хос муҳим хусусиятларни ташийди. Илло, бугунги кунда бадий характер ва тип бир хил тушунчалар эмаслиги англаб етилган. Шундай экан, сўнгги давр романларида кузатилувчи хусусан, А.Дилмурод яратган адабий типларни муҳитга хос умумий хусусиятларни жамловчи образ мақомида қабул қилиш лозим. Тўғри, улар, ёзувчи ғоявий ниятини ифодалайди. Аммо, бу типлар Павел Власов, Павел Корчагин, Ғофир,

---

<sup>16</sup> Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2004. - Б. 82.

Йўлчи сингари ўзгалардан устун турувчи бадиий характерлар ҳам, реал воқеликдаги инсоннинг тўғридан-тўғри романга киритилган схематик нусхаси ҳам эмас. Чунки, муайян ҳодиса-ҳолатга хос характерли жиҳатларни индивидуаллаштирган муаллиф бадиий идрок этиш принципида символ муҳим восита ролини ўтайди. Символда эса, хусусийлик ва умумийлик ўзаро уйғунлашади. Ижтимоий муносабатга хос ҳаётий ҳолатлар реалистик ифодаланади.

Истиқлол даври романлари саҳнасига кириб келаётган бундай қисмат эгалари образларида руҳий ҳолат ифодасини кучайтирувчи тимсоллар кучли. Муаллиф кўзда тутган бош мақсадни акс эттиришга хизмат қилувчи поэтик ишора ва қабарик тимсолларга асосланувчи образлар китобхон юрагида ғашлик, кўнглида беҳузурлик кайфияти уйғотишга қодир. Чунки, уларда ёзувчи мавҳум қисмат эгалари устидан ўқиган шафқатсиз бадиий ҳукм ўз ифодасини топган. Айни пайтда, А.Дилмуроднинг аллақачон барбод бўлган не-не умрларга нисбатан нафақат нафрат, балки раҳм-шафқат назари билан қараганини ҳам унутмаслик лозим. Чунки, айнан ўша раҳм-шафқат сабабли сувратдан кўтарилиб чиққан тошқин юрагимизни ёзувчи ҳаёлидаги манзил сари орзиқтиради. Ўз қалби олис водийсига ҳижрат этган Комрон Вали умр сувратидаги ёвуз дунё, йиртқич туйғулардан қочиб шаффоф манзил сари интилаётган руҳий ғалаён ҳақида чуқурроқ ўйлашга чорлайди. Унинг қалбидаги ёруғлик зулматга зиё, дилимизни шафқату мурувватга чорловчи маёқ эканини англаймиз. Кўнглимиз ором олиб, ишқ ва ишонч, шижоат ва мақсад, имону шафқат сингари турфа эзгу туйғулар-ла тўла боради.

Бу роман улуғ ва мукаррам зот мадҳияси, яшаш ва курашиш даъвати эканини илғагач, ўзини ахтариб тақдир кўчаларига тариқдек сочилган А.Дилмурод сон-саноксиз “мен”ларини жамлашга уринамиз. “*Жиноятчи*”, “*жабрдийда*” ва “*ҳакам*” “мен” ларни (Ф.Нитше) бир манзилга тўплаб адиб кўнгил уйидаги суд жараёнини кузатамиз. Ўз-ўзига ўқилган шафқатсиз ҳукмни тинглаймиз. Зотан, соғлом ақл-идроккина нафс хирманига ўт қўя олади. Ақл идроккина ўз чўққисига қалб иморатини тиклашга қодир. Эркин руҳ эса айнан ўша қошонадан парвоз этади.

Шунинг учун қулоғимиз остида сабр-қаноат, орзу-алам, ғусса-қувонч, шижоат-бардош қоришмасидан туғилган маҳзун оҳанглар сокин оқади. Бу қўшиқ куйлари муаллиф қалб торларидан

таралаётганига шубҳа қилмаймиз. Чунки, у етмиш қават парда ортига яширган киноя мазмунида қат-қат изтироблар мужассам. Изтиробларда эса инсоннинг тақдир олдида ожизлиги, нафс ўпқонига ботган кимсалар қалбини ислоҳ қилиш Яратувчи ҳукмида эканлиги эътирофи акс этган. Адиб ҳукми ички “*мени*” таваллуд топмаган, ўй-фикрдан бегона, лоқайд одамлар устидан чиқарилган. Романда инсоният тақдирига дахл қилиш банданинг иши эмаслигини уқтирилган. Одамзотни бесамар мақсад сари етаклаган шўролар тузуми ва унинг малайларига энг катта айб қўйилган. А.Дилмурод фикрича, одам боласи ҳар қанча хўрлик ва зўрлик билан кўрқитилса ҳам, унинг руҳий интилишларида инсоний эътиқод тирик яшайди. Инсонни ўз хаёлий олами, хотираси ва гўзал туйғуларидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ички кечинма-майлар - дахлсиз дунё. Яқин ўтмишдаги босқинчи зўравонлар миллат вакилларида итоаткор манқуртлар яратмоқчи бўлишди. Улар одамни таҳқирлашда ҳар қанча бешафқат ва тубан усуллардан фойдаланган, ҳатто халқ ингроқ ва фарёдларидан руҳий лаззат олган бўлишса-да, ҳеч қачон миллатнинг курашчан, ижодкор ва бунёдкор руҳини сўндиришолмади.

## 26. Эврилиш

Юқоридаги сингари белги-сифатлар Н.Эшонкул ҳикоя ва қиссалари, хусусан “*Гўрўғли*”<sup>17</sup> романида ҳам кузатилади. Адибнинг “янги” романи аслида ўтган асрнинг 90-йилларида битилган. Унда инсон ботиний қувватини сўриш эвазига яшаган, кулаш арафасида турган собиқ шўро империяси сўнгги кунлари қаламга олинади. Муаллиф сўзлари билан айтганда бу роман: “*Ўзининг тириклигини, мавжудлигини исбот қилиб беролмаган, инсоннинг тириклиги ва мавжудлигини тан олмаган, инсонийлик шаън ва гурурини хўрлаш ва ҳақоратлаш эвазига яшаган ўша мустабид тузумдан чиқариладиган кичик бир сабоқ*”<sup>18</sup> дир.

Роман “*Гўрўғли*” деб номланишини эшитишимиз ҳамон шууримизда бу ном Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё ва Жанубий Кавказ халқлари орасида кенг тарқалган халқ оғзаки поэтик ижоди

<sup>17</sup> Назар Эшонкул. Гўрўғли. Роман. Шарқ юлдузи. 2012, 2 сон., -Б. 14-38.

<sup>18</sup> Назар Эшонкул. Гўрўғли. Роман. Шарқ юлдузи. 2012, 2 сон., -Б. 14.

ёдгорлиги - қаҳрамонлик эпоси, дostonлар туркуми<sup>19</sup>га дахлдор эмасмикин? деган савол чарх уради. Агар биз, “*Гўрўғли*” дostonлар силсиласини кузатсак, улардаги мавзу асосини озодлик, адолат ва халқ бахт-саодати йўлида курашувчи баҳодир Гўрўғли (*ғарбий версияда Кўрўғли*) жасоратлари ташкил этишининг гувоҳи бўламиз. Пўлкан шоирдан ёзиб олинган “*Гўрўғлининг тугилиши*” дostonида бўлажак қаҳрамон ўлик она ҳомиласидан гўрда туғилади.

Гўрўғли чексиз куч-қудрат ва шижоатгина эмас, балки ақл-фаросат соҳиби ҳамдир. Муҳими, у ҳар қандай адолатсизликка нисбатан муросасиз. Шунингдек, Райҳон араб, Бектош араб, Хунхоршоҳ сингари ташқи душманларга қарши аёвсиз курашчи. Қаҳрамоннинг енгилмас баҳодир, талабчан мураббий ва одил ҳукмдор сифатидаги қирралари: халқ ва ватан тақдири, эл фаровонлиги борасида қайғуриш, уни душманлардан ҳимоя қилиш, ботир ўғлонларни тарбиялаш каби жиҳатларда кўринади. Халқ ботири ўз тадбиркор-ҳомийлик функциясини баъзан чўпон, отбоқар, дарбадар баҳши, қаландар, дуохон, фолбин сингари қиёфаларда ҳам амалга оширади. У барпо этган афсонавий Чамбил юрти эрк ва фаровонлик ҳақидаги орзулар рўёбга чиқадиган шартли макондир. Туркумнинг сўнгги дostonи “*Эрўғли*” да эса, кексайган эпик қаҳрамон Сулдузи тоғида ғойиб бўлади. Кўринадики, фольклорда Гўрўғли образи мардлик, жасорат, эл-юрт манфаати йўлида курашувчи енгилмас қаҳрамон тимсолидир.

Назар Эшонқул романи қаҳрамонлари эса муҳташам маҳкама бошлиғи измидаги итоаткор хизматчилар. Зотан, раҳбар ўз ходимлари билан фақат иш ҳақида гаплашиши, барчадан бир хилдаги жавоб кутиши тайин. Бас, шундай экан, ишчининг *К*, *Н* ёхуд *Т*, *Ў* қабилида чақирилишига қандайдир чалкаштириш деб қарамаслик, буни мутлақо аҳамиятсиз ҳол деб тушуниш лозим. Демак адиб роман қаҳрамонларига: “*Н*”, “*Раҳбар*”, “*ёрдамчи*”, “*котиба*”, “*хизматчи*”, “*ҳисобчи*”, “*сартарош*”, “*қоровул*”, “*жувон*” “*тепакал*”, “*новча*” “*семиз*”, “*бақалоқ*” қабилида шартли исмлар танлаши ҳам бежиз эмас. Таассуфки, раҳбарларнинг тасодифий чалкашиш ва адашиши *Н*. ҳаётини бутунлай ўзгартириб, бошқа оқимга буриб юборади. Англашиладики, асарда Гўрўғли деб номланувчи кимсани учратмаймиз.

---

<sup>19</sup> Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947; Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968; Эпос «Гороглы» Т., 1984 ва б.

Бош қаҳрамон Н. ўз лавозимиға кўра шифтгача тахланган хужжатларни титиб ўтирувчи, у қадар жиддий эътиборда бўлмаган оддий бир ходим. Одатда, кўл остидагилар билан деярли гаплашмайдиган “*Раҳбар*”нинг уни тасодифий йўқловидан ходимлар типирчилаб қолишади. Кимдир ҳавас қилса, иккинчи бири ҳасад ўтида ўртанади. Зотан, “*Катта*” ҳамиша ҳам ҳаммани, айниқса паст лавозимдагиларни қабул қилавермайди. Ҳеч бир рисолада ёзилмаган қоидаға кўра: “*Раҳбар*” олдида ходимлар иш билан боғлиқ муаммолардан сўз очмаслиги, имкон қадар ўзларини сипо тутиши, мактов сўзлар қуюнини ёғдириши лозим. Жумладан, унга ходимларнинг барча ишлар режадагидай ва ҳатто яхши кетаётгани, яратилган “*шароитлар*”дан ғоятда мамнун экани хусусида сўзлашлари, мўлжалға тегувчи аниқ жавоблар айтишға юраги бетламаслиги жуда-жуда хуш ёқади.

Ахир, бутун идора ишчилари ўз “*раҳнамо*”сидан миннатдор бўлиб, ялпи эҳтиромда эканини таъкидлаб туришса, “*Раҳбар*”нинг мавжудлиги ўз тасдиғини топади-да. Қолаверса, унинг диққат-назарига тушиш одам боласи ҳали эътиборда экани нишонаси. Боз устига, катталар ишончига кириш мумкинлиги муждаси. Бинобарин, нуфузли кишилар эътиборида бўлиш “*яхши*”лар сафида эканинг эътироф этилишини туйиш ва мансаб пиллапояларидан юксалмоқ умиди. Илло, жон куйдириб астойдил тер тўксангу сени ҳеч ким назарига илмаса, меҳр-оқибат кўрсатмаса, бундай бепарволик, лоқайдлик кишиға алам қилади.

Пайқаганимиздай, корхонадаги бўғиқ муҳит сабаб, бу масканда кечаётган кундалик ва мунтазам давом этувчи воқеа-ҳодиса, мулоқот-муносабатлар ғирт майнавозчиликдан иборат. Чунончи, қайсидир ходим бир хоналик уйда саккиз нафар оила аъзолари билан тикилиб яшаётгани, кекса ишчига эътибор сустилигидан сўзлаши, шахсий дардини дастурхон қилиши мумкин эмас. Аслида, ҳарқанча ғолибона чиранишиға қарамасдан, Раҳбар ҳам бир айланса, ҳамма нарсани ямлаб ютишға қодир муаззам чархпалакнинг бир парраги холос. Шунинг учун ҳам, бу масканда барча ишлар алоҳида шахс хоҳиш-иродасига кўра белгиланади, амалға оширилади. Унинг қош-қовоғига қараб турилади. Шахс роли ва ўрни тарихий жараёндан ажратилгани боис, одам боласи истаклари, инон-ихтиёри - эркин ижодий фаолияти эмас, балки нечоғлиқ итоаткор ва мутъе экани кўпроқ кадрланади. Инсон



эркинлигига дахл қилинган ҳолларда эса, ҳақсизлик, ҳуқуқсизлик бўй кўрсатади. Илло, инсон ҳис-туйғулари ноҳақ таҳқирланса, етказилган маънавий-руҳий зарар қопланмаганидек, жабр-зулм ҳам жазоланмайди. Чунки, масъулиятсиз ва манфаатпараст ижрочи кимсалар виждон, иймон, инсоф, бурч каби муқаддас тушунчаларни аёвсиз топташади. Н.Эшонқул рутубатли, авзои бузуқ, қор учқунлаб турган об-ҳаво, тўзон остида қолган шаҳар ҳаёти - кутилмаган табиий айнишдан сўзлаши бежиз эмас. (17 б.) Чунки, *романда таназзул ёқасида турган шўро жамияти зўравонлиги, инсон қадр-қимматига нисбатан беписандлиги фош этилган.*

Роман вақти қамраб олган муҳитда зиғирча ҳаяжон, жаҳлга берилиш зинҳор кечирилмайди. Норозилик оҳангидан ҳатто С маҳкамаси деворлари ҳам зириллаб кетиши тайин. Бинобарин, Н нинг ўз ҳамкасбига қарата айтган: “- *Исм – бу одамга ўзини ифода этиши учун берилган. Менинг исмим – бу менинг ўзим, яъни бу мен. Шундай экан, мен ҳеч қачон мени К. Ў. ёки сиз айтгандай, Т. деб чақиришларини истамайман. Мен Н.ман. Н. бўлиб қолишни истайман. Менга ҳам Н. деб мурожаат қилишларини, айтишу Н. исмим орқали мени танишларини талаб қиламан. Раҳбар ҳам мени К. деб эмас, айнан Н. деб чақиришини истайман*”, қабилидаги оҳангидан исёнкорлик туйғуси яққол сезилиб турувчи муждаси меҳваридаги ошкора талаб-истаклар одамларга тинч шаҳарда кўтарилган тўзон янглиғ таъсир этиши, катталарни эса довдиратиб қўйиши аниқ.(18-19 б.)

Н. ўз ишига масъулиятли. Ёзган ҳисоботлари асосли, аниқ, мантикий далилланганлиги жиҳатидан ҳамкасблариникидан ажралиб туради. У нозиктаб, хушмуомала ва бамаъни, ишидан мамнун, тартиб-интизомли ходим. Ўзини ҳурмат-эътиборда деб билар, нуфузли идоранинг улуғроқ мартабасига кўтарилишга лойиқ ҳисобларди. Бинобарин, у ҳали ҳаётдан безмаган. Шу боис, маъюслик унинг табиатига б е г о н а эди. Гарчан ёш ва навқирон бўлса ҳам, сўққабош бу кимсани шахсий ҳаётда бахтиёр,- дейиш қийин. Бироқ, қаҳрамон ўзгалар бебахтлигини ҳис этиб, уларга шафқат, мурувват ва ҳамдардлик назари билан қарай олади.

Н. жамият ахлоқи талаб қилганидай эмас, балки кўнгил тилаги бўйича яшашга интилади. Шунинг учун ҳам, искирт ва суюқ жувон Ҳавога уйланмоқ илинжида унинг олдида ўзини маликадан имдод кутаётган қаролдек тутати. Қаҳрамон бир ўринда Ҳавога қарата: “-*Мен*

сени бу ҳаётдан бутунлай узиб олмоқчиман”, (22 б.) дейди. Чунки, Ҳаво азоб-уқубатлари Н.учун мутлақо б е г о н а эмас. Мабодо, Н. ёрдамга муҳтож бу жувон қошидан лоқайд ўтса, унинг ҳаёти ўз мазмунини йўқотади. Шунинг учун ҳам Н. Ҳаво тасодиф туфайли тушиб қолган чоҳдан уни халос этиш йўлида жон нисор этмоққа ҳам ризо. Назаримизда, роман қаҳрамони теран мулоҳазалар сўнгида оломонликдан ажралиб, ўзгача фикрлашга ўтган айни лаҳзадаги кўнгил талпинишини англамоқ учун ҳазрат Навоийнинг: *“Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай, Онча бўлғайким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай”*, - деган пурҳикмат сатрларини эслаш лозим кўринади.

Шубҳасиз, жувонга қилган таклифи ҳарқанча самимий бўлмасин, мавжуд шароитда тан олинмаган, реалликдан йироқ бундай ҳаёлий ва ғайриоддий таваккалчилик туфайли у майна бўлади. Бундай кезларда Н.нинг табиатида Сервантес *“Дон Кихот”* романидаги замонасига ҳамқадам бўла олмаган, аммо ҳақоратланган ва эзилганларга ҳомийлик қилишга интилиш орқали дунёвий дард-иллатларни бартараф этишга чоғланган Ламанчилик дворянга хос сифатлар кўзга ташланади. Ҳар иккала қаҳрамон ҳам юксак ҳис-туйғулар билан реал ҳаёт фактларини уйғунлаштира олмай ўртанишади. Чунки, уларнинг тафаккур тарзи, кўнгил интилишлари қайсидир маънода, ҳаёлий-фантастик оламга дахлдор.

Роман марказида инсонга мурувват ва шафқат назари билан боқувчи Н. образи туради. Тасвир асносида унинг қаршисига: *“юқори”* нинг ҳар қандай кўрсатмасига итоаткор, уларга хуш ёқиш ва таъмагирлик илинжида чақимчилик, хушомадгўйликдан ор туймайдиган, ҳар нарсага ҳадиксираб қаровчи - журъатсиз ва кўрқоқ кимсалар қўйилади. Англашиладики, *адиб ҳаёт ҳақиқатини инсон қалби ўйинлари: мурувват ва ҳасад кураши фонида очади.*

Оломон қиёфасизлиги шундаки, барча раҳбарлар расман ўлдига чиқарилган Н.нинг кутилмаганда маҳкамада пайдо бўлишидан хурсанд бўлиш ўрнига астойдил малолланишади. Ҳатто довдираб қолишади. Улар ногаҳоний юз берган бахтсиз тасодиф билан боғлиқ англашилмовчиликни дурустроқ суриштирмайди. Чунки, бу ҳақда аллақачон газеталарда ёзилган ва вазирликка хабар қилинган. Идора анча чиқимдор бўлиб, дафн маросими учун зарур барча нарсаларни ҳозирлаган. Демак бу муҳим тадбирни қолдириш - идора янглишганлигини эътироф этиш катталар мавқеига соя солиши, идора

шаънига эса доғ бўлиб тушиши муқаррар. Бинобарин, бундай йўл тутиш асло мумкин эмас. Ахир, не-не казо-казолар олдида бебурд бўлишсинми.

Тўғри, буйруқни шошилиш бажаришга бел боғлаган бу азаматлар ҳаётдан кўз юмган ўша шахси номаълум кимсани ҳужжатига кўра Н. деб қабул қилишган. Аммо, исми шарифи ҳарқанча чалкашмасин, Н. ҳали тирик. Унда кимни кўмишади. Наҳотки, расмий ҳужжатларда ўликлар рўйхатига киритилиш одамни бирпасда мутлақо б е г о н а кимсага айлантиса. Ишни бирон соат тўхтатиш шу қадар улкан фожиа эдимики, азбаройи юмушни ўйлаб, шоша-пиша Н.нинг ўрнига янги ходим олинса. Ахир, инсон олий қадрият эмасми. Йўқ, яқин ўтмишда инсонга фақат ишчи кучи деб қараларди холос. Демак Н.Эшонқул поэтик маҳорати истехзони кучайтириш орқали фожиа кўламини теранлаштиришда намоён бўлади. Айни пайтда танганинг тескари томонига назар ташланса, ўзгачароқ ҳолат ҳам намоён бўлади.

*Биринчидан*, “марҳум” кутилмаганда, ҳеч нарса бўлмагандай ишхонада пайдо бўлиши ҳар кимни ҳам ажаблантирувчи ҳол. Илло, кўнгилга: бу арвоҳ эмасмикин, деган ҳадик оралайди.

*Иккинчидан*, Н.нинг астойдил тайёрланган шунча одамни қабристонга боришдан маҳрум қилиши мумкинлиги истиҳоласида хижолат чекиши ҳам асосли. Зотан, Раҳбар бош қўшган ушбу дафн маросими вазирлик билан келишилиши, Вазирнинг ўзи қатнашуви кутилаётганию шунча жиддий тайёргарликлар ўлигингга бўлса-да, юксак эътибор белгиси эмасми. Ишхона бўлса, шунчалик эҳтиромли бўлади-да. Шундай экан, Н.нинг ташкилий ишларни қаттиққўллик билан бошқараётган Раҳбарга меҳри товланмаслиги, кўрсатилаётган алоҳида иззат-ҳурмат, ардоқланаётган кадр-қимматидан ғурур туймаслиги мумкинми.

*Учинчидан*, ўз дафн маросимингда иштирок этаётганингни айтмаганда, ходимларнинг тақаллуф қилиш орқали ўз муҳаббатини изҳор этиши ҳам инсонга эътибор белгиси.

*Тўртинчидан*, Вазирнинг ўзи сенинг худкушлик қилганингга ишонмаса. Содир бўлган жиноятни бутун идорага ва вазирликка нисбат берса. Азбаройи, қабринг хор бўлмаслиги ташвишида унга мрамартош ўрнатишга қарор қилса. Улгуролмаган ишларингни давом эттириш, номингни унутмасликка қасам ичса. Айниқса, сен ҳақингда: “ҳаммамиз учун қадрли дўст”, “зоят хушмуомала, одобли, зайратли ва келажаги

порлоқ ”, “*фавқулодда маданиятли йигит эди*”,- деб тўлқинланиб гапирса. (28 б.)

*Бешинчидан*, Раҳбар сени бағоят севса, келажагинг порлоқ эканига ишонса. Ҳатто, мутлақо танимайдиган кимсалар ҳам бу фожиа юракларини пора-пора қилганини қайта-қайта таъкидлашса. Бунчалар юксак эътиборга айримлар ҳасад қилса. Жўн бир ходим ҳатто тушига кириши ҳам маҳол бўлган иззат-хурматдан таъсирланмаслиги, кўнгли вайрон бўлмаслиги мумкинми.

Бироқ, чуқурроқ ўйласак, зоҳиран самимийдек туюлган ўша гапларнинг эндиликда Н.га мутлақо дахли йўқлигини англаймиз. Чунки Вазир ҳам, Раҳбар ҳам барча баландпарвоз хитоб-таъкидларини ўз “*мен*”и эмас, балки “*биз*” кўпчилик номидан изҳор этишмоқда. Зотан, улар учун аини фожиа алоҳида бир одам бахтсизлиги эмас. Шунинг учун ҳам уни дилларига яқин олишмайди. Аксинча, уларни шу кўнгилсизлик сабаб вазирлик ва идора шаънига доғ тушиб қолиши эҳтимоли кўпроқ хавотирга солади. Чунки, эл назарида эътиборсиз ва лоқайдликда айбланиш ёхуд иссиққини ўрнини бой беришдан чўчишади. Бинобарин, уларнинг пайтавасига қурт тушган. Н. га ҳаётнинг бирор сўқмоғида суянчиқ бўлмаганидек, оғиз-бурун ҳам ўпишмаган кимсаларнинг “*ёр-дўст*”га эврилиши ҳам бесабаб ва беиллат эмас. Илло, улар катталарга ёқиш, улар назарига тушиш илинжида ёлғонни ямламай ютишга тайёр буқаламунлар.

Демак Н.нинг ўлими ва дафн маросими англашилмовчилик ҳам, рўё ҳам эмас. Бу икки кунлик улкан сахна. Саҳнаки, минг бир тусда эврилаётганлар қиёфасизлиги намойиш этилмоқда. Чунки, қабристонда гўрга тикилган кимса аслию зоти билан икки пуллик иши йўқ бу калтабин махлуқлар заррача пинак бузмай, киприк қоқмай, бир инсон покиза номини тириклар сафидан буткул ўчириб, обрў-эътибор, шаън-шукуҳ талашади. Ҳа, чиндан-да, Н. номи энди тириклайин гўрга тикилган. У на ўликлар, на тириклар сафида йўқ. Демак ҳамма аллақачон ўлдига чиқариб бўлган, ҳеч ким тириклигини тан олмаётган Н.ни бемалол Гўрўғли дейиш ҳам мумкин.

Одамдан қоғоз мукаррам бўлган жамиятда кечаётган воқеа-ҳодисалар олдида ожиз ва бетадбир қолган Н. нима қилсин. Ҳаётида кечган ва уни оғир хаёллар гирдобига ташлаган ҳодисалар мағзини англаш, уларга жўяли ечим топиш мумкинми. Ёки энди бари беҳудамикин. Умуман, борар манзили, бош урар макони ноаниқ бўлган

кезларда кундалик ҳаёт маромини бузишга одатланмаган киши руҳиятида мислсиз тушкунлик бошланмасмикин. Йўқ, Н. *“англашилмовчилик”*ка аниқлик киритишга куч ва қурб топиб, ўлими ҳақидаги хабар - некролог босилган *“Ҳаёт”* газетаси таҳририятига йўл олади.

Тандаси арқоғига мос деганларидек, дим ва бадбўй бу масканда ҳам хужжат одамдан мўътабар. Мансаб-мартаба талашувчи, саводсиз, ҳасадгўй ва таъмагир кимсалар ин қурган. Шунинг учун ҳам, муаллиф ишоравий оҳангда: *“Улар турли ёшда, турли қиёфада бўлса-да, негадир сочи тўкилган бошлари бир-бирига ўхшаб кетарди”*, деб ёзади. (33 б.) Нимага масъул эканини тузукроқ англаб етмаган бу мутасаддилар кўникамага айланган турмуш тарзидан воз кечишни ҳаёлига ҳам келтиришмайди. Бош муҳаррир измидан ташқари бирор иш қилиш ҳуқуқидан маҳрум ходимларга ойдаи кўриниб турган ҳақиқатни англатиш, хусусан Н.нинг тириклигини исботлаш амри маҳол. Бу турки совуқ сурбетлар хужжат билан тасдиқланмаган ҳарқандай даъвони ишончли асосга эга бўлмаган бўҳтон мақомида қабул қилишади. Қолаверса, кимнингдир ўлгани ҳақида ёлғон хабар босган газета, энди ўз тупугини қайта ютиш орқали обрўсига путур етказишни истармиди. Ахир, унда кимдир жазоланмоғи муқаррар эмасми. Бинобарин, мурувват ва саховат туйғусидан бегона, ёлғону ростни ажратиш маҳол бу маскан Н.нинг ўликлар сафида қолишидан манфаатдор. Акс ҳолда, қаршингда турган одамга: *“Сиз расман ўлгансиз”* дейиш мумкинми. (34 б.) Китобхон романни мутолаа қиларкан, бундай ўлик муҳит - қабристон, ходимлари - Гўрўғли эмасмикин, -деган ҳаёлга боради.

Бизнингча, А.Дилмурод ва Н.Эшонқул бадий тафаккурини мазмун ва мантиқ нуқтаи назаридан ёвуқлаштирувчи жиҳатлар қуйидаги ҳолларда намоён бўлади:

- *Турфа ўлчамлардаги олам ва ўзига хос мафтункор сир-тилсим бўлмиш одамни рассом нигоҳи билан кўриш. Борлиқдан ранг ва оҳанг излаш;*

- *инсон хотираси ҳамиша тирик деб билиш;*

- *кўпинча ҳаёл ва ёлғизлик билан ҳамдам бўлиб, китобхонни гафлатдан уйғотиш ташвиши билан бандлик. Зотан, улар ҳар ким ўз-ўзига қарата: “Мен кимман?” саволини беришини тилашади;*

- *дунёга боланинг кўзи билан қараш;*

- қаҳрамон руҳий ҳолатини бўрттириб тасвирлаш;
- вазият-ҳолатга мутаносиб ифода танлаш;
- ғайриинсоний ҳолат (қисмат) лар аламидан келиб чиқувчи фарёд ва нидоларга хос тизимли (давомий) лик;
- маюс ва вазмин муסיқий оҳангдорлик;
- таъсирчан, ва мушаҳадакор фикр-ўйлар, уч-қуйруқсиздай туюлувчи хаёл парвозлари;
- тимсолий маънолар кўпқатламлиги;
- бадиий асарни арз-ҳол деб билиш;
- миллий қадриятларимиз илдизлари ҳароратидан баҳрамандлик;
- ҳаётбаҳш умидворлик. Яъни яшариб, янгиланиб бораётган эътиқод тасвири.

## 27. Сукунат жаранги

**Кўкантой картинаси:** Икки бақувват қора қўчқор мурасасиз жанг қилмоқда. Тепада эса кўзлари газабнок чақнаган йиртқич қийғир - Кўкантой осуда юзмоқда. Шохлашаётган бу қайсар махлуқларнинг ҳар бир жуни интиқом найзасига айланган. Қаттол туёқлари остидаги беҳисоб майибу майриқ гавдаларнинг яраларидан тим қизил қон томчилаб кўлмак ҳосил қилган.

Картинада сукунат тасвирланган. Аммо, у ҳайратомуз ҳикоят сўзлайди. Сукунат қаъридан саркаш кўчқорлар маъраши, тўқишаётган шохлар қасирғаси, эзилган фуқаролар оҳ-фиғонлари янграйди. Кўкантой ёввойи қичқириғи жаранглайди. Важоҳати бузук йиртқич гўё макону замон билан келишишни истамаган қаҳри қаттиқ ажал фариштасига менгзайди.

Бинобарин, мўйқалам ва иймон бутлигидан яралган бу картинада худбинлик охир-оқибат адолат қадрини поймол этади. У эзгулик кошонасини ёқиб кул қилади, деган маъно мужассам. Қирпичок бўлаётган махлуқлар Тўра ва Носир Охунлар тимсолидир. Демак унда ақлу ҳушини шайтоний майллар нашидаси маҳв этган ака-укалар ва Санам дунёсига ўт қўйиш орзуси - келажак билан туташган ўтмиш акс этган. Комрон кўнгли, ақл-идроки ва бир жиҳати Машраб нидоларига туташ ҳаёлотли уйғунлашган. Борлиқ ва йўқлик олами ўзаро туташган.

Рассом борлиғи тасвир билан бирлашгани боис, Комрон туёқлар остида эзилган гавдалар ёнидаги беҳол жуссалардан бирига эврилган эди.

Демак картинада тошқин арафасида вужудга келган таранг ҳолат ифодаланган. Шунинг учун ҳам ажиб маҳобат ва сирли жозиба маҳсули Комрон қалбига овунч ва ғурур бағишлайди. Унинг рақиблари кўнглига эса кўрқув индиради. Хунобини оширади, шуурини шоширади ва сезимларини сирқиратади.

## **28. Чўпчак - ҳикмат**

Увиллаётган шамол А.Дилмурод қулоғига гуноҳу савоб эртагини сўзлайди. Келинг, яхшиси романда келтирилган ушбу мўжазгина чўпчакка эътибор берайлик: Кеккайган Хўроз Сарик кўнғизни ўз луқмасига айлантлар экан, ҳаддидан ошган ғаламиснинг таъзирини берганига заррача шубҳа қилмайди. Аммо, омад юз ўгирганидан тамомила беҳабар лўккиллаётган Хўроз салдан сўнг панада пойлаётган Тулкивой жиғилдонига жойлашажагини ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди.

Хўрозни ғажиган Тулки эса, митти жонзотларга озор берувчи, доғули махлуқ танобини тортиб қўйганига тўла ишонади. Ашаддий муртад пайини қирқишдай муҳим юмушни енг ичида битириб, кичиклар соябони бўлиш бурчини беками кўст уддалаганидан мамнуният туяди.

Матонатли жарчи бўлмиш дўсти Хўроз ёди учун астойдил қайғурган Сиртлон эса, қилвир Тулкини тановул қилади. Шу билан фитна ва айёрлик уруғини курутганидан беҳад шодланади. Чунки, тажовузкор додини бериб, тўқайда осойишталик ўрнатган эди-да. Бинобарин, валломат қасоскор ҳар қанча гердайса арзирди.

Аммо, Тулкивойнинг ўлими кўнғир Айик томонидан катта жудолик сифатида баҳоланди. Тадбиркор ва уқувли дўстини қурбон қилган қонхўр Сиртлоннинг тумшук кўтариб юриши оғир-босиқ бу махлуқ иззат-нафсига тегади. Ҳаёт мамот жангида Сиртлоннинг бўйни ва бели синиб Айик луқмасига айланади. Бу айрилиқ хабарини эшитган Йўлбарс матонатли ва ботир ўртоғи ҳимоясига отланади. Очофат Айик билан телбавор муҳораба бошлайди...

Дўнгликка айланган ҳайвонлар қабридан ўт-ўлан ва ингичка ниҳол униб чиқади. У кейинчалик ҳайбатли дарахтга айланиб, барча ғурбатларни жамлаган шода-шода мевалар тугади. Майналар чўкиган хил-хил нашвати бандидан узилиб қуйига шўнғийди ва одамзот қаншарига урилади.

Ҳа, ҳар жонзот ўз қилмишини ҳақ санайди. Қилмиш - қидирмиш эканига ҳеч бирининг фаросати етмайди. Бироқ, ҳар жабҳадаги ҳаддан ошишларни самовотдан кузатаётган улуғ соҳиби қудрат адолати ва қаҳру ғазаби қошида бари абас. Илло, чакмоқ чақиб, ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ барабар ёнғай.

Англашиладики, эртақдаги аллегорик тимсоллар воситасида адиб дунё омонат, борлиқнинг ҳар бир унсурида тириклик нишонаси мужассам экани хабарини беради. Бизни гувиллаётган дунё шовқинлари ҳикматидан огоҳ этади. Яратувчи марҳамат ва ҳайбати, меҳр ва жазоси ҳайратланарли даражада мукаммал қилиб берилганини уқтиради. Қаттол нафси жиловлаш яратик илкида. Сўнги пушаймон - ўзингга душман эканини ишоравий мазмунга сингдиради. Нашватини чўқилаётган чуғурчук: аслида ҳийлакор дунё - улкан найрангбоз эканинидан сўз очади. Нотугал амалларни мазахлаб сайрайди. Демак роман мажозий мазмуни қадим Шарқ фалсафаси, хусусан “*Қуръони Карим*” ҳикматларига туташади. Қисман эса, ҳиндуизмнинг коинот даврли мавжудлиги ва сансара (*Унга кўра жон абадий ва ўлмас бўлиб, у кўчиб юради*) таълимотига бориб тақалади.

Дарҳақиқат, нашвати кичик, аммо зарб залворли эди. Чунки, тўқай ҳангмасида замин у самовот ҳикмати мужассам. Мунтазам олишув ва мудҳиш ёнғин ғоявий мазмуни инсон шуурини рутубатлардан поклашга йўналган. Бир-бири пайини қирқиб яшаса ҳам, барибир ўлжа бўлишдан қутулолмай доғда қолган махлуқлар қисмати бежиз келтирилмаган. Улар китобхонни ўзини юлдузни бенарвон урувчи ва пихини ёрган сановчи Тўраю Носир Охунлар, шунингдек бефаросат ва лоқайд қавм : Тарвуз домла, Зокир Ғиёсий, Азлар Ниёз триадасидан юксалтиришга қаратилган. Ёзувчи аксиома даражасидаги қадимий ҳикмат мағзини англамаган кажава қорин Тарвуз домлани: “*миясининг қатиги ачиган қари тулки*”, “*очиққан айиқ*”; Зокир Ғиёсий ва Азлар Ниёзларни: “*лўттибоз кўр*”, “*туллаган кўппак*” дея кесатишга журъат этади. Ҳатто, Мерган тилидан: “*энаси байталлар*”, дея ошкора сўкади.



Ўз қобиғига ўралиб қолган бундай қурбатсиз, олчоқ ва гумроҳларга зид ўлароқ, Комрон Вали қалбидаги зиё ва сурурни туғ қилиб кўтаради.

Тўғри, Комрон ҳам осий банда ўлароқ, гуноҳу уволлари ортилган эски аравасини судраб юрибди. Мухими, у нигоҳ илғамас бу оғир юкдан халос бўлиш имкони борлигини англаган мўмин сифатида жиддий оқилона тадбир қўллаш ҳаракатида. Шу боис Бобораҳим Машрабнинг: *“ёруғ дунёга келиб лойига билмай бота қолдим”*, деган ҳолига ҳамоҳанг оҳ-фиғон чекади. Савоб амалларга бош қўшади. Худога таваккал қилиб илдам олға босади. Тангри холоскорлигига умид боғлайди. Демак ғофиллик саҳросида қолиб кетмайди. Армон ва умид қоришиқ кўнгил водийсига ҳижрат қилиб нафсини жиловлайди - ўзлигини топади.

## 29. Оломонлик генеологияси

**Карвон картинаси:** *Кифтига шинам тахти равон - тароватли кўшк қўндирилган улкан Тошбақа. Тошбақанинг оёқлари харидек йўғон ва бақувват. Аммо, улар оҳиста титрамоқда. У ҳарқанча куч қудратли, шижоатли бўлса-да, имиллаб ва хансираб илгарилайди. Кўкси ва бўйнини тутган хол-хол доғлар замирида лоқайдлигу ҳадик пинҳон. Лаб-лунжсида малол аралаш киноя учқунлайди.*

Айни қиём пайти. Ола-байдоқ саф Мағриб ёхуд Машрикқа йўл солгани номаълум. Туя зотига қирон келгандай, тахтиравон имиллаётган Тошбақа кифтига ўрнатилишида ҳеч қандай сунъийлик йўқ. Чунки, одамзот тарихи қадар кўҳна чархи дун ҳаракати учун айнан Тошбақа мос образ. Бақувват бу жондор имиллаши ва хансираши унинг ҳаракатланиш табиатига мос, айни пайтда беадоқ йўл чарчоғи билан боғлиқ. Титраши ва ҳадиксираши эса, донишмандона сийратига ишоралар беради. Қолаверса, у инъерция билан мавҳумлик сари талпинаётган карвон аҳли англамсизлигидан озурда. Ҳадеб тентираб юраверишдан малолланади. Чунки елкаларида кимни олиб кетаётганини билади ва киноядор жилмаяди. Кўк билан ранг талашаётган кўшкдаги тулки қиёфали басавлат махлуқ бир қўлида силлиқ жилов, иккинчисида эса заранг гаврон ушлаб олгани Тошбақа учун ғоят таниш картина. Ахир, бу елкалар дунёнинг мазмуни жиловни қандай ушлаш ва говронни қай тахлит ишлатишда деб билган не-не

“мўътабар зот” ларни орқалайвериб қотиб кетган, ҳатто тошга айланган. Афсуски, улар бемаъни ғурури олам манзарасига ислоҳ киритмади. Умрлари писта пўчоғидай пуч бўлиб чикди. Қадрли лаҳзаларини хасу хашакка сарфлаб хазон қилишгани қолди холос. Дунё моли пучак пулга арзимаслигини англамай ўтаверишди, ўтаверишди. Ниҳоят ушбу узундан узун, бемаънидан бемаъни бефаҳм оломон карвони пайдо бўлди.

Ҳа, Тошбақа оломон олис ўтмиши ва шўро мафкурачилари даврига хос ҳолини яхши билади. Шундай экан, шошиб қаёққа ҳам борарди. Тизгинни қўлига олган Тўра Охун ўз ҳукмини қандай ўтказиш восита ва усуллари биладику! Афсуски, Тўра Охун ташқи виқори унинг ички безовталигини яширолмайди. Ахир, ўйлаб кўрилса Вали бахши, Мерган, Комрон каби саркашлар бор экан, сардор малолланиши табиий. Демак ёзувчи эзгин ва залворли куй ритмига улкан мазмун юклаган.

Муаллиф ғовлаган бош ва япалоқ пешона Тўра Охун сохта виқор ҳамда ёлғон салобати, силлиқ рафтору макр-ҳийласини фош этаркан, қадимий ҳикматларга мурожаат этади. Мавлоно Фузулий: “*Даҳр бир бозордур, ҳар ким ўз матоин арз этар.*” (140 б.), деб ёзган эди. Шу сатрлардан туртки олган А.Дилмурод: очофат зағчаю чумчук чаҳ-чаҳласа, мусичаю кабутарга йўл бўлсин, қабилда кесатади. У тасвирлаган эски арава гупчагию шотилари чириб ёрилган, ичи эса бўм-бўш. Билқ-билқ тупроғи тўпикқа чиқадиган йўл эса, ўйдим-чукур. Борлиқни арава чанг-тўзони қоплаган. Гарду ғуборлар ёғилавериш соқоли патаклаб кетган бўйчан йигит ёрдамга шошади. Бу - Комрон Вали. У инсоният айб-уволлари ортилган чарх аравасини кузатади. Арава гуноҳлар залворидан майишганини билади. Уни пишқириб оқаётган кўприксиз дарё (*пулисирот*) дан қандай ўтказиш ташвишини чекади. Шунинг учун ҳам кемтик дил, ночор кўнгил билан оҳу фиғон чекади. Шовуллаётган дунё, чувиллаётган оломон ва ўз ҳолига сиртдан қарайди. Кўксида ғофиллигини англатувчи овоз акс садо беради. Бинобарин, Комрон ўзини ўша сафдан ажратмай, ўзлигини танишга талпинади.

Демак рассом лаҳзанинг ўзида оломон карвони билан бир сафда ва айна дамда ундан ажралган. Чунки, Комрон ўз карвонини кўнгил сафарига йўналтира олади. Кўринадик, А.Дилмурод ҳажвга йўғрилган ифода залворини оломонлик генеологияси драмасини кучайтиришга

хизмат қилдира олган. Бинобарин, “*Карвон*” картинаси поэтик жозибаси: мазмун-мундарижанинг янада кенгайгани, жанговор руҳ салмоғи ортганида кўзга ташланади. Ёзувчи унинг замирида пинҳон оҳ-нола, изтироб-оғриқ ва исёнкорликни “*Тошқин*” туркуми билан уйғунлаштирган. У макр-ҳийла тўрини тўқиётган Санам чилдирмасига ўйновчи касларни фош этиб, яхлитликда англашилувчи моҳиятга мислсиз қудрат бағишлаган. Чунки, бу сувратда шуурини ғафлат моғори қоплаган аросат кимсалар фитнаю фасоди инсоф-диёнат, имон-эътиқод, инсоний қадр-қиммат, уят-андиша тарозусида тортилган. Тақдир фалсафаси ва Тангри иродасига қарши борилмаган. Румий ҳикмати билан айтганда, Комрон Вали зоҳир кўзини юмиб кўнглини кўзга айлантира олган.

Дарҳақиқат, Комрон Вали руҳини чулғаган зориқиш умидбахш сурурга эврилади. Айнан ўша сурур бутун сезимлари ва вужудини қамраб, руҳига қувват бағишлайди. Ижод онларидаги ажиб тароват сеҳрига чулғанган рассом ҳаёлотнинг поёнсиз кенгликларида кезинади. Ичкин дарди дунёсини рангу оҳангларга ишониб топширган Комрон кўҳна чарх ғам-ташвишлари, изтироб-қувончларига уйғун, эзгуликка ундовчи ипакдай эшилган мусикий оҳанглар қучоғида қолади. Қалбига нурдек қуйилган тароналар таъсирида ҳайрат бармоғини тишлаб, ранглар асирига айланади. Айтиш мумкинки, у пурвиқор тоғлар этагидан илгарилаётган карвон тасвири аро мустақил тимсолга эврилади. Эски аравалар шилдирайди, Айқирган отлар кишнайди. Бўрилар улыб, оч нигоҳлари билан таъқиб этади. Буларнинг бари рассом кўксига акс садо бериб жаранглайди. Демак картина ботини ва зоҳирига хос мантиқ латиф бир қабариклик билан аксланади.

### **30. *Интиқом тошқини***

Умуман, романда А.Дилмурод бениҳоя ҳайбатли - самовий ва оламий шовуллаш садоларини тинглайди. Бу овоз гоҳ сокин ва оҳиста, гоҳида эса ғоятда гувиллаб янграйди. Баъзан, сукунат бағридан узилиб баланд пардаларда жаранглайди. Гоҳида, Тарғил ва Дўлвор бўғзидан таралган дағал овозлар якка дарахт шивирларига қўшилиб тобора кучая

борадию бизни мувозанат синиқларига рўбарў этади. Омонат - омон - аҳли ом!!!...

Кўксимизга урилиб қайтаётган акс садолар нафсу таъма, хушодаду бўхтон, хиёнату хато шаклларига эврилиб бениҳоя каттлашади. Ёлғон дунё шакл-шамойилида муқимлашади. Қаршимизда қиёфасиз пандавақию фаҳми пўстак ғаламислар олами кад ростлайди. Атрофни гарду тўзон қоплайди...

А.Дилмурод ўз оромини бузган дардларни сабру бардош, кунт ва қатъият билан муттасил изланиб, умид билан сатрларга тўқаркан, ундан эсанг насимлар олис-олисларда гувиллаётган муаззам уммон тўлқинлари садоси ва Нух кемаси хабарини етказди. Ғўнғилаши билан бадга тегаётган чивинни қайларгадир учуриб кетади. Бетига чарм қопланган касларни эса, Нуқра ғоридаги илону чаёнлар ялоғига улоқтиради. Қадр майсаларини силаб-сийпаб, эзгулик дарахтини аллалайди. Шу кез идрокимизда жасур бир дарға жонланади. Бўғиқ минғирлашлар йўқлик қаърига сингиб кетади. Кўксимизда мотам марсияси эмас, балки байналминал марши янграб, жўровоз ҳайқириқ жаранглайди. Ҳа, бу барча тизгинларни парчалаган кўнгилнинг сурурбахш ҳамласи – ИНТИҚОМ ТОШҚИНИ пишқириғи.

Эндиликда ҳаёт чилдирмаси, чилдирмачиси ҳатто раққоси ҳам ўзгарган. Дил фуқароси бўлишни олий матлаб санаган ижодкор кўнгилга имконлар эгаси солган улуғ қудрат шундаки, у ғофил шўрликлар аъмолини бир ҳовуч хазон ёхуд тупроқ янглиғ супуриб ташлашга қодир. Бўёқлар олами исёнга келиб, марҳамат ва ихлос уйғунлигидан чиқарилган баркамол ажр кўнгилда ачиниш эмас, балки енгил бир қониқиш ва шукроналик уйғотади. Ҳар қанча эзгин оҳангларда янграмасин, дўмбира саслари қулоққа майин ва мағрур эшитилади. Сетор ва дўмбира садолари жўрлашиб дилга чексиз ғурур, завқу шавқ улашади. Руҳимиздан ғуссаларни қувиб, уни умидворлик осмони сари юксалтиради.

Дарҳақиқат, шижоату заковат-ла бунёд этилган асл санъат асари ҳайрат-салобати ва жозибаси ана шу нуқтада намоён бўлади. Чунки, унинг шакл ва мазмуни орасида ҳаётий мантиқ ҳамда сурур ястаниб ётади. Изтироб ва санчиқлар безовта дил тафти билан меъёр тамойили асосида уйғунлашади. Бинобарин, зиддиятли ва мураккаб жараёнлар талқинида ҳеч қандай сохта зўриқишга ўрин қолмайди. Сайқал топган

нафис ифодалар бағридан муаллиф самимияти сизиб чиқиб, холислик шабадалар уфуради.

Хуллас, “Ранг ва меҳвар” романида ҳар бир япроғу бутуқ, майсаю бинафша, шудрингу ёмғир, дўлу жала сахт-сумбатига яраша рангу оҳангга чулғанади. Шовуллашлар заминий ва самовий ўлчамларнинг қат-қатларига урилиб қайтади. Борлиғу йўқликни саросар кезиб чиқиб, кўнгилда акс садо беради. Натижада, нафақат макону замон, балки жамийки унсурлар ҳам айни лаҳзага бирлашиб, латиф шивирлар ҳосил қилади. Хаёлу тасаввур тулпори елганида кулоққа чалинган бу симфонияда ҳикмат ва ғурбат оҳанглари қоришиқ. Шу боис улар гоҳ хомуш кайфият, гоҳида эса ғурур ва сурур улашишга қодир. Муҳими, ҳар иккала ҳолатда ҳам вужудимизни алғов-далғов қилиш - сезимларни мувозанатдан чиқаришни уддалайди.

Юқорида кузатганимиздек, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, ёзувчи А.Дилмуроднинг “*Ранг ва меҳвар*” романида мураккаб композиция қурилмаси: бугунда туриб тарихий ўтмишга мурожат этиш йўли билан воқелик ва қаҳрамонлар хотира-кечинмалари, конкрет ҳодиса эволюциясини кўрсатиб бериш шакли етакчилик қилади. Ёзувчи кино санъатига хос усул (*ретро*) дан фойдаланиб воқеаларни жонлантиради. Персонажлар характер-хусусиятларини даврлар силсиласидаги ҳаёт мантиғига монанд тарзда кўрсатиб беради. Ретроспектив тасвир усули экстремал вазият-ҳолатларга хос ички драматизм орқали характерни тугал ва яхлит тасаввур қилдириш имконини беради. Адиб Комрон Валини жўн аламзада, ҳақ даъвосидаги қасоскор эмас, балки издан чиқққан ва чиқаётган қадимият, қадриятни ўз ўзанига солишга интилаётган фидойи ШАХС сифатида тасвирлади. Уни маънавият, ахлоқ, инсоф, диёнат, адолат, ҳақиқат, муҳаббат, вафо ҳимоячиси, демакки жамият барқарорлиги курашчиси сифатида ифода этди. Ахлоқсизлик, виждонсизлик, нопоклик, жиноят сингари бошбошдоқликларни одам боласи тийнатидаги шайтоний инстинктлардан қидирди. Инсон характери ўз интеллектига кўра ғоятда мураккаб, бениҳоя ингичка, баъзан ўта зиддиятли эканини англади, англантишга интилди. Раҳмоний гўзал сифатларни олқишлади. Шу маънода, бемалол айтиш мумкинки, А.Дилмурод бадиий талқин жараёнига замонавий руҳни сингдирган.

Шубҳасиз, асар айрим маромига етмаган ўринлардан ҳам холи эмас. Масалан, адиб номарғуб қаҳрамонлар Тўра ва Носир Охунларни

ҳам ўз ҳаёт йўли мазмуни ҳақидаги теран ўйлар гирдобидан олиб ўтмайди. Агар шундай йўл тутилганида, инсон ҳаётининг мантиғи ҳақидаги асар фалсафий моҳиятини янада чуқурлаштириш мумкин бўларди. Ифода асносида кузатиловчи бундай ғоявий-бадий диссонанс (*уйғунликнинг бузилиши*) Комрон Вали қаршисида турувчи қаҳрамонлар тасвирида бирқадар схематизмни юзага чиқарган. Ёзувчи эстетик идеали ҳамда поэтик тафаккурида шаклланган томонлардан бирини тасдиқлаш ва иккинчисини инкор қилиш муносабати, характер ва тип яратиш, уларга хос белги-сифатларни умумлаштириш жараёнига таъсир этган. Чунки унинг ижтимоий тип ҳақидаги мулоҳазалари таққослаш, реал нисбатларга риоя этишга эмас, азалий қарашларимизда қолиплаган тасаввурларга асосланади. Шубҳасиз, Носир ва Тўра Охун типидagi қаҳрамонлар эътиқодий асослари жиҳатидан бир хил. Аммо тип қиёфасизлиги тасвирида санъаткорона таҳлил ва бадий талқин мантиқи бузилмаслиги лозим.

Ёзувчи “*Тошқин*” туркумига негадир Комрон чизган барча сувратларни киритмайди. Чамаси улардан айримлари шафқатсиз тарзда йўқотилгани бунга халақит берган бўлса керак. Бироқ, тахайюл қудрати билан уларнинг барчасини ягона нуктага жамлаш мумкин эди. Таъкидланганидай, романда беғубор болалик ва бўз йигитлик катта ҳаётий тажрибали инсон руҳий-психологик кечинмалари призмасидан кузатилади. Шунингдек, А.Дилмурод баъзан турли ўлчамларда кечаётган бадий воқелик ичида фикран чалғийди.

Ниҳоят, сўнгги сўз: муаллиф тумор ва ханжар тимсолларига юклаган ишоравий маъно инсон зотида ҳамон танлов имкони мавжудлигидан мужда беради. Муҳими, адиб кимнинг ижодий тажрибасини ўрганиш эмас, балки қандай мақсадда, не маслак сари интилиш ва қай йўсин курашиш муҳимлигини яхши англаган. Тангри кўнглига солган ният ижросидан қаноат туйган. Бемалол айтиш мумкинки, эркин ҳаволар кенглигига чиққан истиқлол даври ўзбек романий тафаккури илғами А.Дилмурод идрок қалами билан огоҳлик хитоби бўлган ҳикмат китобларидан бирини битди. Ўз истиқболи янада нурафшон бўлажаги ҳақидаги майин шивирлари-ла замондошимиз кўнгил кулоқларини эркалади.

\*\*\*\*\*

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романида Юсуфбек Ҳожи, Мирзакарим қутидор каби иймон-эътиқодли кишиларнинг бетакрор характерларини яратди. Шунингдек, “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида” асарида замона уламолари Мирзасалимсоқ Охунд ва унинг фарзанди Маҳзум домла образларини чизишда ҳам қаҳрамонлари инсонлик шарафини тўғри эътиқод, яратувчи қудрат-ҳикматини тафаккур қилиш, хурофот-иллатлардан асраниш масалаларига боғлаб талқин қилди. Бунинг зидди билан машғул кимсалар ботил қарашлари ва нотугал амалларига, тийиқсизлик ҳамда нопокликка бўлган нафратини яширмади.

Адиб ўз асарига Маҳзумнинг дилгир руҳият-кайфиятига монанд услуб танлади. Фикр одами нигоҳи билан дунёни кузатгани боис унинг қаҳрамони ўтган умрини теранроқ англашга интилади ва замонасини тушунишга уринади. Меҳр-оқибат соғинчидан туғилган ҳолат-кайфиятларини изҳор этади. Ёзувчи образ моҳиятини унинг қалби маънавий-руҳий ҳолати узвига айланган ғоя-ҳукмларга хос мезонлар асосида ифода этади. “Фитна замон” ноҳушликларини кўрган Маҳзум характерида айрим ҳолларда кузатиловчи қаҳр-ғазабнинг беҳад алангаланиб кетиш ҳоллари унинг тийнатида миллий-генетик хусусият ҳукмронлиги боис, табиий қабул қилинади.

Кўринадик, Абдулла Қодирий қаҳрамонни хатти-ҳаракатга даъват этувчи ва фаолиятини рағбатлантирувчи дастурни белгилаб берувчи кучни беҳато аниқлаган. Образ ишонарли ва жонли одам сифатида қабул қилинишини таъминлаш мақсадида унинг айрим “шалтоқ” ишларию ўзини идора қилолмай қолган ҳолатларидан кўз юммаган. Назаримизда, характернинг инсоф ва диёнатли нигоҳини янада ёрқинроқ кўрсатишда муаллиф қўллаган кесатик-истеҳзолар, ҳатто бирқадар шаккокона мулоҳазалар ҳам муҳим ўрин тутди. Китобхонга ишонч билан қараган Абдулла Қодирий “ҳар замон жамиятнинг қитигини излаш”дан чарчамай, характерлар кулгуси яратиш орқали миллий ҳажвиётни кескинлик ва ўткирлик ҳисобига янада бойитган. У: “Сиз ўқугучининг бир озгина фикри салимингиз бўлса ўзингиз ҳам иқрор этарсиз... Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қилмайдир”, дея таъкидлашни ҳам унутмаган.

Бадий насримизда бундай ҳол, яъни қаҳрамонни табиий майллари: нафратомуз, фожеий, кулгули ва ибратли ҳоллари (юмористик, сатирик, трагик ва дидактик пландаги тасвир), вазият-

шароит ҳукми, дунёқарашига монанд тарзда ҳазил, нимтабассум, имо-ишора, киноя-кесатик, қочирик, пичинг, қистирма гап, истехзо, захарҳанда каби кулгининг хилма-хил товланишларидан фойдаланиб ифодалаш анъанаси ҳамон давом этаётгани дилимизни қувонтиради. Илло, ҳамиша ҳам у ёхуд бу образ моҳияти, ифода услуби бу каби серқатлам асарлар етакчи пафоси, уларда ифодаланган характерлар ҳаракат мантиғи ранг-баранг ифодалар гармонияси орқали англанади. Қаҳрамонлар хотира-таассуротларида кузатилувчи холис танқидий нигоҳ эса, қаламга олинаётган даврнинг мураккаб ички зиддиятларидан тортиб, табиий инсоний қувончу ташвишларгача (*руҳий драматизм*) бўлган тасвир объективлигини таъминлайди. Ҳажв тиғи ва кулгулилиқ қаратилган объектлар замиридаги аччиқ ҳаётӣ ҳақиқатларни англаш имконини беради.

“*Ранг ва меҳвар*” романи ифода йўсинида туш, реаллик, ишоравийлик, мажозийлик ёрқин кўзга ташланади. Шу боис романни теранроқ тушуниш ва эстетик талқин қилишда бу каби омилларни назардан қочириш мумкин эмас. Э.Фромм инсон ички оламидаги меҳр-муҳаббат туйғуси етарлича эътиборга олинмаётгани, эгоизмнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги бегоналашувга катта аҳамият қаратган “*Инсон жони*” асарида таъкидлаганидек, “*Мажоз тили - ташқи дунё ички дунёнинг тимсоли, қалб ва ақл тилини ифода этувчи тилдир.*”<sup>20</sup> Олим ўз фикрини давом қилдириб, мажоз тили инсон ботиний ҳоллари ва борлиқнигина эмас, балки содир этилган ва амалга оширилажак ҳаракат симптомларини ҳам ўзаро қиёслаш ва ҳис қилиш воситаси эканини таъкидлайди. “*Мажоз тили шундай тилки, -деб ёзади у, - бу тил ички ҳолатимиз ва атрофимизни ўраган моддий борлиқни, нимага асосандир қилган ёки нимага асосандир қиладиган ишларимиз билан қиёслаган ҳолда, сезги аъзолари орқали ҳис қилиш имконини беради.*”<sup>21</sup> Танишганимиздай, “*Ранг ва меҳвар*”да ёзувчи деярлик мажоз тилида сўзлайди. Комрон Вали фикр-ўйлари, туш ва хаёлот ифодаси мажозий мазмун ташийди. Аниқроқ айтганда, улар орқали макон ва замондаги ташқи воқеликка ишора қилинади. Бинобарин, зоҳиран ҳақиқатдан йироқдек туюлган фантастик ифода мажоз тилига кўчирилгани боис ботинан аниқ ва реал турмушни акс эттиради.

<sup>20</sup> Фромм Эрих. Душа человека. М., “Республика”, 1992, С. 185.

<sup>21</sup> Фромм Эрих. Душа человека. М., “Республика”, 1992, С. 292.



Бизнингча, роман қаҳрамони тушлари ҳам муҳим мазмун ва моҳият ташийдди. Чунки инсон патологик ёхуд реал хатти-ҳаракат ва ҳолат мотивлари унинг онги ва онгости оламида зухурланади. Туш табиати унинг инсон онгости фаолияти билан боғлиқ воқелик эканини кўрсатади. А.Дилмурод инсон билишининг мазкур икки хил типи уйғоқлик (*онгинг ташқи олам билан боғланган ҳаракати*) ва специфик ҳолат - туш кўриш (*ўзлигингни ғайришуурий тарзда англаш*) жараёнлари, яъни алоҳида одамнинг физиологик ва психологик қирралари ўртасидаги ўзаро муштаракликни ягона нуқтага бирлаштиради. Шу орқали характерлар руҳий дунёсини тўлақонли очишга эришади. Илло, бир-бирини тақозо этувчи бу икки қутбдан хорижда инсон мавжуд бўлолмайди.

Адиб роман қаҳрамони Комрон ижодкор шахс экани боис унинг ички табиати инсоният мифогенетик ва ахлоқий тажрибасига мутаносиб жиҳатларига урғуни кучайтирган. Шу орқали одам боласи қалби ва борлиқнинг руҳий олами ягона эканини тасдиқлаган. Бинобарин, инсон онги ва онгсизликка мансуб муаммоларни фалсафа тарихи, шеърят, диний ва маданий ёдгорликлар асосида кўриб чиққан К.Юнг (1875-1961)нинг ботин оламига кира олган инсон қалб кўзининг чексиз кенгайиши - ўз-ўзини англовчи “*психик энергия*” ҳақидаги талқинларига яқинлашган. Тафаккурни сўз билан боғлаб, онгости қатламларини моддийлаштиришга эришган. Бошқачароқ айтганда, Комрон ички олами бутун жаҳонни қамраб олади. Мазкур жараёнлар унинг ботинида давом этади. Чизган тарҳларидаги образларга кўчади. Ҳатто, айрим суратлар ғайришуурий қудрат назокати ва залвори остида юзага келади. Муҳими, у яратган образлар бир-бирига шу қадар мустаҳкам боғланиб кетадики, натижада ягона ҳаётий оқимни ташкил этади. Асл моҳият ҳам “*Тошқин*” туркуми таркибига кирган картиналардаги характерлар психологизми орқали намоён бўлади. Диалектик бирлик ва мантиқий изчиллик таъминланиши эса, бадиий-эстетик таъсирчанликни юзага чиқаради.

Шўро даврида айрим гумроҳлар томонидан адаштирилган халқимиз ахлоқий қадриятларини улуғлаш руҳида битилган “*Ранг ва меҳвар*” романида насримиздаги қодириёна анъаналар муваффақиятли давом эттирилди ва янада ривожлантирилди. Ақли салим, ростгўй, диёнатли, юрт тақдири ҳамда инсон фожиясига юраги ачишадиган, миллатдошларимиз ёрқин характерлари яратилди. Таъкидлаш

ўринлики, нохуш ҳоллардан ҳазар қилган Комрон ўз ўтмишдоши Тошпўлат тоға (*Қодирийнинг “Тошпўлат тажсанг нима дейди?” асари қаҳрамони назарда тutilмоқда*) сингари баъзан вазият тақозосига кўра андак чапанифеъл қиёфада намоён бўлса, баъзида ижирғаниб сўзлашдан ҳам тийила олмайди. Зотан унинг табиатида оқибатсизлик, ахлоқсизлик, бетамизликка қаҳри каттиқлик ва адолатсизликка қарши исёнкорлик мужассам. Умуман, романда шўро ҳукумати сиёсати, унинг олифта малайлари миллий қадриятларимизга етказган мислсиз зарарлар асл илдизлари фош этилган. Адиб миллат, ватан ва халқ ташвишини ифода эта олган. Роман қаҳрамонлари мунгли нолиш, қаҳрли оҳлари ва асар ҳажвий ифода йўсини чин ҳақиқатлар драмасини юзага чиқаради. Бу мунгли ва изтиробли *“роман-айбнома”* китобхонда мискин элдошларимиз қисматиға ҳамдардлик, оқибатсиз тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган яқин ўтмиш замонасига эса нафрат туйғуларини уйғота олади.

Роман поэтик тили, услуби ва ритми ўзига хос. Ёзувчи: Санам - Тўра Охун - Носир Охун ; Тарвуз домла - Азлар Ниёз - Зокир Ғиёсий; Вали бобо - Мерган – Комрон; Роҳила отин - Комрон - Чақалоқ; Комрон - Нафиса - Носир Охун; Тўра Охун - Санам - Комрон ва бошқалардан иборат катор триадаларни ўзаро яхлит психологик занжирға пайвандлайди ҳамда мантикий боғланишда очади. Туркумнинг *Ғунча*, *Ҳомила* картиналарида Роҳила отин ва Нафиса образлари кўзларидан ғоятда кучли ғазаб ва нафрат ёлқини сачрайди. Бу олов шу қадар қудратли эдики, у дунёни мурдор, инсон қалбини занжирбанд қилиб, ёлғон ва макр пойдевори узра *“қайта қуриш”*ни амалға ошираётган, ҳатто *“Азроил билан битим”* тузиб, ўзини абадиятға дахлдор билаётган тошқинлар сабабчиси Санамни ёндириб юборади. Санъатнинг улуғ қудратини қарангки, гўзаллик разолатдан бир ҳовуч кул ҳам қолдирмасдан буткул маҳв этиб, олам халоскорига айланади. Хуллас, романнинг ҳаёт зиддиятлари, хиёнат ва хато, хунрезлик, муқаррару мукаммал жазо хусусидаги донишманд мутафаккирларға хос хулосалари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Умуман, роман лейтмотивини: *“Дунё кўҳна. Бироқ у моддий ва руҳий олам меҳвари атрофида айланади”*, деган ҳикмат ташкил этади.

\*\*\*\*\*

## ЯНГИЛАНАЁТГАН БАДИЙ ТАФАККУР

Инсон омили куч-қудратига чамбарчас боғлиқ бўлган ижтимоий жараёнлар зоҳирий ҳамда ботиний асосларини иқтисодий-сиёсий ва маънавий тараққиётдан ташқарида изоҳлаш маҳол. Зотан, ҳар қандай ўзгариш фикр ва кайфиятдан ибтидоланади. Воқеа-ҳодисалар ривожда узлуксизлик мавжуд экан, ижтимоий жараёнлар муайян омил ва манбаларга нисбатан сабабу оқибат сифатида намоён бўлади. Демак даврнинг инсон фикру кайфиятига таъсири ҳам узлуксизликда олиб қаралмоғи, унинг миллий ва минтақавий аҳамияти умуминсоний, умумбашарий қадриятлардан хорижда кузатилмаслиги керак.

Маълумки, ҳар қандай ўзгариш ҳарактдир. Шундай экан, ўзаро таъсир ва мураккаб алоқадорликдан ташқарида нафақат табиий, балки ижтимоий ўзгариш ҳам содир бўлмайди. Илло, ҳодисалар ягона қонуниятли оламий ҳаракат жараёнидан иборат. Биламизки, қадимий афсонаю эртаклардан эпик асарларгача халқимизнинг эрк ва озодлик ҳақидаги орзу-ўйлари акс этган ва бу жараён бирор муддат тўхтамаган. Демак тафаккур (*бугун*) ва мустақиллик (*натижа*) ўртасида бевосита ва билвосита тарзда доимий сабабий алоқадорлик мавжуд. Шунинг учун ҳам эрка ташна тафаккурий интилишлар ўтган асрда гоҳ маърифатпарварлик, гоҳ жадиличлик сифатида бўй кўрсатиб, ниҳоят мустақиллик тарзида тотли мева берди. Айни пайтда, бу ижтимоий ҳодиса миллий тафаккурни жаҳоний миқёслар сари юксалтирди. Зотан, сабаб ва натижа бир-бирига ўтиб туриши билан характерланади.

Бугун тобора юксалаётган тараққиёт шиддати инсон ва жамият муносабатлари, хусусан уни поэтик идрок этиш шакллари бир қадар мураккаблаштирди. Бизнингча, бу ғоятда табиий жараён. Чунки ҳар қандай ривожланиш ҳаракатнинг сифат жиҳатидан янги турларини вужудга келтиради. Демак поэтик ижод ҳам мураккаб алоқадорлик маҳсули. Объектив ёндашув унинг шаклий кўринишларидаги муҳимни номуҳимдан ажратиш, табиий-функционал, ижтимоий-генетик ва поэтик жиҳатдан далиллаш асосидагина кечиши мумкин. Шундагина бизнинг билимларимиз илгарилаб боради. Миллий эстетик тафаккуримиз адабий ҳодисаю жараёнлар ўртасидаги теравроқ ва умумийроқ алоқа-муносабатларни аниқлашга йўналтирилади. Шубҳасиз, адабий-эстетик билим илмий муҳокама ва мушоҳада йўсинидаги махсус соҳа, сўз санъати лекин унинг фанлараро алоқаси ва

ўзаро таъсири тобора мустаҳкамланиб бораверади. Ҳатто ундан чегарадош фанлар ҳам ўсиб чиқади.

Мустақиллик йилларида яратилаётган асарларда ижод аҳлининг фикр ва кечинмалари акс этмоқда. Бизнингча, қаламкашлар ижодий идроки мазмуни бир хиллашуви мумкин эмас. Улар табиий сийрати, маънавий-маданий даражаси, қизиқиши, бадиий маҳорати, шунингдек билим савияси, маслағу дунёқарашини шакллантирган ижтимоий-генетик факторларга боғлиқ тарзда юзага қалқиб чиққан мотивацияси ҳамда эстетик идеалга ёндашув позицияси (*анперцепция ҳодисаси*) муайян фарқланишни келтириб чиқаради. Бу жараёнда ижодкорнинг эмоционал ҳолати (*ҳис-туйғу - кайфияти, руҳланиши, шижоати шиddат-суръати нечоғлик давомийлиги*) ҳам муҳим роль ўйнайди.

Шубҳасиз ёзувчи, шоир, драматург зарур ахборотларни замон ва макон шакллари ёрдамида қабул қилади. Бироқ ижодий феномен имконлари муайян объектив вақт бирлиги билангина чегараланмайди. Илло, бадиий адабиёт адабий қаҳрамон ёхуд лирик меннинг алаҳлаш, босинқираш, йўқ нарсаларни кўриш ва эшитиш (*голлюцинация*), янглишиш, адашиш ва сахв-хатолари (*иллюзия*), нимагадир ортикча маҳлиё бўлиш жиҳатлари (*аттракция*), олдиндан яққол кўриш, ғойибдан аниқ хабар олиш ҳоллари (*ясновидение*) кабиларни ифодалашга тўла имкон беради. Шундай экан, бадиий идрок предметли, танланган, яхлит структуравий, ўзгармас ва анланган жараён. Демокчимизки, поэтик ижодни вақт, ҳаракат ва фазога кескин боғлиқ тарзда англаш унинг қонуният ва механизмларини тўла тасаввур этмасликдир. Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий (*шу жумладан адабий-эстетик*) онг яқин ўтмишда мутлақлаштирилган эди. Бизнингча, бугунги кунда адабий-эстетик тафаккур ўзида маданият тизимига кирувчи: ахлоқ, дин, санъат ва фанни қамраб олган жамият салоҳият даражаси, интеллектуал потенциалини белгиловчи муҳим эстетик категория сифатида идрок этилмоғи лозим. Шундагина жамият моддий ва маънавий томонлари узвий алоқадорлик, ўзаро таъсирда доимий ўзгариб, ривожланиб бориши тўғри анланади.

Адабиёт воқеликни ҳиссий-эмоционал ўзлаштиради. Гўзаллик ва эзгулик уйғунлигини тараннум этади. Табиат ва инсон, жамият ва инсон, инсон ўзлиги моҳиятига хос илоҳий гўзалликни улуғлайди. Санъатдаги гўзаллик Ҳақ ва ҳаққонийликка самимий садоқатни англаш ва нафис ифода этиш билан тирик. Адабиёт тарихи - халқ интеллектуал

тафаккури тарихи. Адабиёт барча замонларда умумэстетик маданиятни шакллантиришга хизмат қилиб келган. Бозор иқтисодиёти даврида умумэстетик маданиятни юксалтириш эҳтиёжи ҳар қачонгидан ортган экан, адабиётнинг комил инсонни тарбиялаш функцияси чуқурлашиб, миллий санъатимиз ижтимоий ҳаётдаги роли ортиб бораверади.

Ҳар бир ижодкор оламни ўз билим ва кечинмалари, мулоҳазаю дид-фаросати, орзу-интилишларига кўра субъектив тарзда маънавий-руҳий тарзда англайди. Унга бадиий-эстетик муносабат билдиради. Бу муносабат ижтимоий ҳодисалар: ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, дин, фалсафадан хорижда кечмайди. Бинобарин, бадиий-эстетик онг воқеликни гўзаллик, олижаноблик, фожиалилик ва кулгулилиқ категориялари асосида қайта ишлайди, ундан санъат асари яратади. Шунинг учун ҳам бадиий асар субъектив воқелик, яъни ўз ижодкори ички дунёси, хаёл-тасаввури инъикосидир. Дунё индивидуал тарзда қабул қилиниб, муносабат алоҳида тарзда билдирилар экан, ижодий кредо ҳам индивидуалдир. Ижтимоий-ғоявий жиҳатдан фарқланувчи муайян адабий авлод ва унинг ғоявий-эстетик мавқеи ҳақида сўзлаш ғоятда нисбийдир.

Бадиий асар ижодкорнинг борлиқ билан муносабати маҳсули экан, адабиётда энг кам ўзгарадиган нарса мавзу (*ҳаёт материали ва бадиий идрок этиш учун қўйилган проблема*) дир. Чунки ҳар бир қаламкаш ўз-ўзига берадиган: “*Мен кимман?*”-, деган саволдан ташқарида биронта мавзу бўлиши мумкин эмас. Тарихий категория бўлган адабий жанр муттасил ҳаракатда яшаши билан характерланади. Бадиий ижод табиати мазмунан ўзгарар экан, у ўзига хос шакл ва ифодага эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳамиша янги жанрлар вужудга келган, такомиллашган ёхуд истеъмолдан чиққан. Айни пайтда, ҳар бир алоҳида жанр табиатида муттасил сифат ўзгаришлари содир бўлиб келган. Бадиий ижодда индивид роли муттасил ортиб борар экан, муайян жанр анъанавий канонлари ҳақида гапириш ўринсиздир. Зотан, жанр хусусиятлари конкрет асар ва унинг табиатига кўра намоён бўлади. Мустақиллик даври адабиёти жанрлар тизими ранг-баранг бўлиб бораётган экан, бу мавжуд анъаналар ўзлаштирилаётгани ва адабий алоқалар фаоллашгани натижасидир. Англашиладики, муайян давр адабиёти жанрлар тизими синхрония/диахрония аспектларида ўрганилмоғи лозим. Мустақиллик даври ўзбек адабиёти миллий бадиий-эстетик тафаккурнинг ҳаракатдаги босқичи. Бинобарин, ҳали

муттасил ўзгаришда бўлган жанр канонларини қатъий белгилаш ва жанрлар системаси ҳақида тугал назарий қарашларни илгари суриш мумкин эмас. Демак гап жанр бадиий воқеликни ташкиллаш принциплари (*поэтик матрица*) нинг энг умумий, нисбатан турғун эстетик белги-хусусиятлари ҳақидагина бўлиши мумкин.

Поэтиканинг муҳим категорияларидан бири бўлмиш услуб жамият бадиий-эстетик талаб-эҳтиёжлари, умуммаърифий ва маданий савияси, эстетик дид даражаси билан чамбарчас боғлиқдир. У ижодкор шахс индивидуаллигини белгиловчи бош омил. Зотан, у ёхуд бу асар ўзида ижодкор шахсини ифодалайди. Услуб бадиий яратик шаклий қурилишини белгиловчи хусусият сифатида унинг барча сатҳларида намоён бўлади. Адабий-эстетик принциплари ўзаро яқин бўлган ижодкорларга нисбатангина адабий давр услуби ёки адабий йўналиш ҳақида гапириш мумкин. Илло, ижод жараёни алоҳида ижодкоргина эмас, балки адабий жараён билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий-руҳий воқелик ва борлиқни яхлит идрок ҳамда поэтик ифода этаётган сўз санъаткори адабий-бадиий анъанадан ташқарида ҳаракат қилолмаганидек, унинг доирасида қолиб ҳам кетолмайди. Чунки илдиз, дарахт танаси, шохлари, барги ва меваси ҳар бири алоҳида-алоҳида моддийлик. Ҳатто ҳар бир япроқ бир-бирини зинҳор такрорламайди. Аммо асл моҳият илдизда. Зотан мустаҳкам ва теран томир бўлмаса, юқорида саналганларнинг биронтаси ҳам мавжуд эмас. Бинобарин биз ботин нигоҳимизни томир ришталаридан узмаган ҳолда, ҳар япроқда кўринган, ҳар қатрада жилваланган олам атрофида чарх ураётган барча оламларни идрок эта олишимиз лозим. Шундай экан, услуб қуруқ ерда пайдо бўлмаганидек, у янгиланмас экан, ижодий индивидуаллик ҳам мавжуд эмас. Демакки, конкрет ўқувчи тафаккур даражаси ва эстетик дидига мўлжалланган яшовчан асар ҳам юзага келмайди.

Ижод эркинлиги қалам аҳлининг инсонлик моҳиятини англаш, эстетик идеали ҳақидаги фикр-туйғу ифодаси йўлида кўнгил истаги бўйича иш тутиши, яъни маърифатли кишилар билан маънавий мулоқотга киришувидир. Бинобарин, у ижтимоий макон учун масъуллик ва миллий эстетик онг ривожини олдидаги бурчдорлик, маънавият ҳамда ахлоқ билан чамбарчас боғлиқдир. Демак ижодий тафаккур ва руҳ эркинлиги доимо мақсадли, анланган ва бинобарин чеклангандир. Адабиёт-санъат ўз табитига кўра ижтимоий, дунёни бадиий-эстетик қабул қилиши ва ифода этишига кўра ҳамиша

модерндир. Шундай экан, ҳеч бир миллий адабиёт ҳеч бир даврда кенг маънодаги “синтез” дан хориж бўлолмайди. Миллий поэтик тафаккур ҳосиласи бўлган бизнинг бугунги адабиётимизда ҳеч қандай “изм” йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Агар мавжуд бўлса, у “ўзбекизм”дир. Бинобарин, ўзбек адабиёти ҳар бир яратигида мавжуд анъаналар негизидан туриб ўзини фикран, руҳан, ифодавий жиҳатдан янгилайди. Шу тариқа миллий-эстетик тафаккур жаҳоний миқёслар сари кенгайиб, тозариб бораверади. Ўз навбатида, дунё адабий-эстетик фикрини ҳам муайян даражада ўзгартиради.

Юқоридаги фикр-қарашларимиз орқали биз ўз-ўзидан адабиётнинг зиммасига тушган хос мақсад-вазифа (*миссия*) си масаласига етиб келдик. Ҳар қанча либоси мавзун кийдирилмасин, миллий адабиёт пировардида ота-боболаримиз ўлмас обидаларида битиб қолдирган, муқаддас китобларда келадиган жавоблар дурустлигини тасдиқлайди. Чунки ҳар бир авлод бадиий-эстетик онгию қалби ўз инсонлик моҳиятини англаш, ҳис қилиш сари йўналгандир. Ҳар бир ижодкор ўз “мен”лиги кўнгил ҳоллари, шуурий миқёслари қамраган ҳудудларни маҳорати даражасига кўра ифодалайди. Демак гап анъанага кийдирилган либос нечоғлик ярашикли, фикр ва туйғу қамрови миқёслари қанчалик энига, бўйига ўсган, теранлик касб этганлиги ҳақида бўлиши мумкин.

Санъатнинг дилни энтиктиргувчи сеҳрли дунёси воситаси ила ботинга саёҳат қилмоқ, маънавияти бутун кимсалар аъмолидир. Демак соғлом мантиқ шуки, ижод ва ижодкорлик мавжуд экан, адабиётдаги “жанр” бирор муддат тўхташи мумкин эмас. Поэтик маҳорат амалий тажриба асосида ўзлаштирилишига қарамасдан, асл истеъдод ва иқтидор Яратганнинг инояти - ёлқиндан улуғ қалбга тушган шуъла. Сўз - тингловчига муҳтож қалбнинг ўз ҳоллари ҳақида қардоши билан мулоқоти. Унинг ногаҳоний тарзда ёришган кўнглидаги завқ ва хайрати, хаёл ва хотираси, номаи аъмоли ҳақида Тангрига муножоти. Даҳо сўз санъаткорлари “*панжасига панжа урмоқ*” маъносида қаламнинг аъмоли курашдан иборат. Бинобарин, мазкур кураш муайян ғоя ва ижтимоий манфаатлар ҳимоясидангина иборат эмас. Чунки ижод – кўнгилга тушган уруғ ниш уриши, ондаги фикр ва қалбдаги ҳис-туйғулар асрори, алоҳида инсон муҳаббати ҳамда изтиробли адашув ва тазаррулари баёни. Ижод руҳда туғилган кайфият ва хайрат ифодаси

эканлиги учун, чинакам ижодкор хаёти ўз асарлари таркибий қисмидир.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳаракат ташқи воқеликдан ботинга кўчди. Мустақиллик йиллари бадий тафаккуримизда улкан ўзгаришлар содир бўлди ва бу жараён ҳануз давом этмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, дунёни бадий-эстетик қабул қилиш мезонларимиз, поэтик завқимиз ҳам шиддат билан ўзгарди. Адабиётимиз илгариги босқичларида яратилган асарларга ўхшаган ва баъзан мутлақо ўзига хос битиклар юзага келди. Дунёни рамз ва ишоралар тилида идроку ифода этишга интилиш кучайди. Зоҳиран бир-бирига унчалик боғланмаган моҳиятга ишора қилиш ва китобхон қалбу тафаккурини ўша ишоралар билан мулоқотга чорлаб, унинг сезимларию онгига таъсир этиш орқали англамларини шакллантиришга уриниш кучайди. Бундай яратикларда муаллиф онгу руҳониятидан ибтидо олиб аксланаётган моҳият индивидуал китобхон фаол иштироки, бадий-эстетик баландлик даражасига кўра турли ракурсларда бўй кўрсата бошлади. Чунки эндиликда, одам боласи босиб ўтган тафаккур йўлини фикран ва хаёлан кечинмоқ воқеликни қаҳрамон ботинига кўчирди. Шу боис, муайян асар салмоғи ҳам ўқувчи ички нигоҳи нечоғлик теран ҳамда диди қанчалар ингичкалигигига боғлиқ тарзда намоён бўла бошлади. Адабий қаҳрамон ва муаллиф хаёл-хотира-туш-реаллик синтезидан иборат борлиғини қайта кечиниш акти ўқувчи фаол ҳаракати (*интеллектуал зўриқиш*) ни тақозо этмоқда. Замон ва макон тифизлиги сабаб ифодага кўчган мажозийлик устоз Қ.Йўлдошев таъбири билан айтганда, фикран “*томчида уммон, қатрада дунё, дарахт ортида ўрмонни кўриш*”ни талаб этади. Бунинг учун ҳар битта рамз ва ишорага калит топмоқ лозим. Муаллиф ва қаҳрамон руҳиятию онгига таъсир этган барча факторлар инобатга олинмас, асл моҳият қамралмас, тафаккур зўриқтирилмас экан, осмондан чалпак ёғмагани сингари бундай калит ҳам ўз-ўзидан илкимизга тушиб қолмайди. Демак бадий яратик (*масалан, роман*) қатига сочилган маъни, қаърида пинҳон асрорни тушуниш китобхонлик даражаси, унинг тафаккур ва руҳ иқлимига хос жиҳатларга боғлиқ. Адиб тафаккур ва хаёлот кенгликларини қамрамоқ, шартланганликдан яхлитлик сари дадил бормоқ жўнгина юмуш эмас. Бу фикрдан ташқари, илғам ва ҳиссий кечинмага эш тарзда кечувчи мураккаб жараёндир.



Ўтган асрнинг 60-80- йилларидаёқ Европа ўз бадиий маданияти мазмуний ўзгаришларини қайта фикрлашга эҳтиёж сезган эди. Шубҳасиз, постмодернизм поэтик тафаккурга у ёхуд бу ҳодиса ўз ички сабабларга кўра (*спонтан*) юзага келиши, субъект ва тасодифларга алоҳида эътибор қаратиш каби катта имкониятлар олиб кирди. Унинг ҳақиқат бениҳоя кўп (*вариатив*) ва субъектив. Дунё англолашувчи субъект (*плюралистик борлиқ*). Предмет ва ҳодиса микротаҳлил қилиниши, матнни тушуниш муҳимлиги ҳақидаги аксарият қарашлари асосли. Чунки муайян асарда тасвирланган воқелик моҳияти аввалдан мавжуд эстетик канонлар асосида эмас, балки муносабат негизида англолади. Биз уларни кўриш ва ҳис қилиш асосида тафаккур қиламиз. Демак нуқтаи назар ракурсни белгилайди. Нуқтаи назарлар қанча бўлса, асардаги воқелик ҳам шунчадир.

Бироқ постмодернизм ҳозирги цивилизация ижтимоий-маданий ва фалсафий асослари (*рационализм, тарихийлик, объективлик, мантиқийлик, макон ва замон, қадрият, анъана, тажриба* ва б.) га танқидий рефлексиядир. У турлича қарашлар: марксизм, ницечилик, фрейдчилик қоришмасидан иборат (*экликтик*) мураккаб жараён. Постмодернистик инъикос умумийлик мумкин эмаслигини исботлашувчи метафизикани инкор қилишга йўналтирилган. У алоҳида қисмлар механизмлари функциясини очиқ беришга бел боғларкан, инсон интилиб келган барча нарсаларни сароб деб билади. Шу маънода, унинг “*манифести*” бизнинг классик фалсафий тушунчаларимиз, Ҳақ ва ҳақиқат ҳақидаги эътиқод-маслагимизга мутлақо зиддир.

Бизнингча, ҳар бир миллий адабиёт муайян заминда бир пайтлар яшаган ҳамда ҳозирда умргузаронлик қилаётган халқнинг турли қатламлари маданий илдизлари, турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий муаммолари, урф-одатлари, маънавий-руҳий олами кўзгусидир. Шубҳасиз, жаҳон адабиёти илғор анъаналарига хос “*адабий шамоллар*” эпкини эркаламаган ҳар қандай биқик адабиёт ўз тасвир усул-воситаларини янгилай олмайди, яшовчанлигини йўқотади. Аммо, ўз замини насимларини ташувчи миллий қиёфага эга қаҳрамонлари мўралаб турмаган, улар безовта қалб ва қиёфалари рўйи рост акс этмаган адабиёт ҳам эстетик таъсирчанликдан маҳрумдир.

Шукурки, адабиётимизда юзага келаётган анъанавий ва ноанъанавий асарлар, хусусан роман типлари ҳоҳ реал, ҳоҳ нореал тарзда бўлсин, инсон мавжудлигини олам уйғунлиги негизида янгича

*ракурсда идрок этмоқда.* Миллий роман тараққиётининг айна босқичида яратилаётган аксарият асарларда реаллик ва ирреаллик синтезлашмоқда. Масалан, Муҳаммад Алининг анъанавий йўсинда битилган “*Улуғ салтанат*” тетралогиясини миф, эртак, дoston сингари жанрлар ва туш мотиви табиатида кузатилувчи хаёлий нореал тасвирлару рамзий ифодалардан ажратиб тушуниш қийин. Чунки бу ўринда адиб анъанага янгича ёндашиб, нарсаларнинг миллий қаҳрамон тийнати ва умуминсоний моҳиятига монанд жиҳатларига эътибор қаратган. Умуман, ўзбек романий тафаккури халқ ҳаёт тарзи, маънавияту эътиқоди талаби, бениҳоя рангдор хаёлот, руҳи ҳамда фикрлаш тарзи доминантлиги заминида дунёвий шаклларда оламу одамга муносабатини ўзгартирмоқда. Ўзбек романнавислари илғор авлоди “*Авесто*”, “*Қуръони Карим*” сингари мўътабар китоблар, шунингдек Яссавий, Амир Темур, Навоий, Мирзо Бобур, Румий, Огаҳий, Машраб, Махтимқули каби ўнлаб маънавий устозлари изидан боришмоқда. Улар инсоннинг ўз Яратувчисига, дунёга, жамики мангу ва ҳудудсиз нарсаларга муносабатини ифодалашга интилишмоқда.

Адабий танқид - фан ва санъат уйғунлигидан иборат ижтимоий-фалсафий ва эстетик ҳодиса. Адабий танқидий тафаккур (*мулоҳаза-муҳокама-муносабат: таассуротлар асосида ютуқ ва камчиликларни аниқлаш ҳамда гўзалу бенуқсон сўзнинг жамият ва инсон камолотидаги ўрнини белгилаш, этика доирасида баҳолаш, изоҳлаш, саралаш ва ҳукм чиқариш*) сўз санъати намунаси бўлган бадиий асар пайдо бўлиши ва унга баҳо берилиши замиридаги эстетик узвийликни таъминлайди. Адабий танқид янги пайдо бўлаётган поэтик асарларни халқ ҳаёти ва китобхон бадиий- эстетик эҳтиёжи асосида талқин этади. Унинг вазифаси бадиий воқелик ҳамда характерлар руҳияти нечоғли нафис, ишонарли, оҳорли тарзда акс эттирилгани, эришилган ютуқ ва йўл қўйилган нуқсонлар туб сабабларини кўрсатишдир. Демак у ҳаракатдаги адабий жараён тараққиёт тамойиллари ҳақида хулоса чиқариб, янгича мезонлар шаклланишига таъсир этади. Танқид янгича эстетик тасаввур ҳамда поэтик идрок ифодасини шу куннинг эстетик талаблари асосида тезкорлик билан ўқиш, ўқиш, талқин қилиш ва баҳолашдир. Айна пайтда, у ўз объектига тарихий-функционал жиҳатдан ёндашар экан, ўтмиш бадиий қадриятларининг бугунги адабий жараёнга таъсирини ҳам ўрганади. Масалан, мустақиллик йилларида Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон,

А.Қахҳор, Миртемир, М.Шайхзода, А.Мухтор; В.Махмуд, А.Саъдий, Миёнбузрук Солиҳов, О.Ҳошим, Ғози Юнус ва б. ҳаёти ва ижодий меросига янгича ёндашилди. Шунингдек ўтган аср бошлари адабий танқидчилиги, жаҳид драматургияси, XX аср насри, назми, ютуқ ва нуқсонлари янгича илмий концепция ва методологик тамойиллар асосида умумлаштирилди. Олий таълим даргоҳларида ўзбек адабий танқиди тарихини ўқитишга мўлжалланган дарсликларнинг янги авлоди юзага келди.

Танқид тарихининг бадиий адабиёт тарихи (*мурожаат этилувчи манба*) босқичлари билан узвий алоқадорлиги унинг ўз табиатига хос жозиба: таҳлил, талқин усул ва услублари - специфик хусусиятлари мавжудлигини инкор этмайди. Адабий танқид бугунги кунда бадиий таҳлил қилишнинг *социологик, структур, қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик* шакллари билан бир қаторда, жаҳон адабиётшунослиги илмий мактаб ва йўналишлари: (*гипотетик, психоаналитик, мифологик, онтологик, экзистенциалистик, герменевтик, постструктурал* ва б.) га хос талай жиҳатларни ҳам миллий асосда ўзлаштирмоқда. Дунёвий илғор мезонлар, услубий йўналишлар ўзлаштирилиши таҳлил усуллари бойиб боаётгани, янгича эстетик тафаккур тарзи (*илмий-методологик тамойиллар, концепция тип*) шаклланаётганини кўрсатади.

Аслида, янгича тафаккур тарзи ўтган асрнинг 80-йиллари сўнггида юзага кела бошлади. Ўша йиллардаёқ адабий танқиднинг асосий тадқиқот объектлари, мавзу йўналишлари, тадқиқ ва таҳлил мезонлари, тамойиллари муайянлашди. Республикамиз мустақилликка эришгач бу жараён изчил тус олди. Унинг ижтимоий-тарихий, фалсафий, илмий-назарий, бадиий-эстетик, маънавий-руҳий, мафкуравий-психологик асослари моҳият жиҳатидан тубдан янгиланди. Натижада устувор концепция: тушуниш, билиш ва англашга интилиш бўлиб қолди. Борлиқ ва инсон, жамият ва инсон, инсон тафаккури ҳамда дунёқараши - ўзлиги муносабатлари поэтик ифодасини англаш, таҳлилу талқин этиш, баҳолаш фан моҳиятини ташкил этди.

Шубҳасиз, воқелик моҳияти поэтик ифодасини онтологик, социологик, гносеологик, мантиқий, эстетик, этик, психологик, экзистенциалистик, биографик, герменевтик, сенергетик асосларда ўрганиш муаммоси мунаққиднинг роли масаласини ҳар қачонгидан ҳам долзарброқ тарзда кун тартибига қўйди. Поэтик матнни бадиий-эстетик

ходиса сифатида инсон концепцияси (*борлиқ ва йўқлик муносабатлари, одам ва олам, моддият ва маънавият мувозанати, ибтидо ва интиҳо қаршисидаги одам*) нуқтаи назаридан ўрганиш ёндашув ракурси ва талқин ранг-баранглигини таъминламоқда. Бироқ бизнинг назаримизда талқин муаммосини нуқул Ғарб эстетикасига боғлайвериш дуруст эмас. Чунки бадиий матн моҳиятига муносиб тарзда тушуниш-тушунтириш, маънони англатиш-шарҳлаш, гипотеза ва таққослаш, ҳукм ва хулосалар чиқариш усуллари Шарқ-мусулмон адабиёти, хусусан миллий тафаккуримиз учун мутлақо янгилик эмас. Ота-боболаримиз муайян асарни шарҳлаш асносида унинг муаллифи мақсад-муддаоларига руҳий яқин бўлиш (*тушиниш психологияси*) ни муҳим фактор деб билишган. Улар матн бадиий мантиқини теран ҳис этибгина қолмай, уни маданий анъана ва реал воқелик, ўз тажриба ва кўникмалари билан қиёслашган. Муайян асар моҳиятини нафақат сўз ҳамда унинг маъноси жиҳатидан ўрганиш ва қисмларга ажратиш, балки яхлит ҳолда қамраш ҳадисини олишган. Бадиий матн маъно қатламлари орқали нафақат жамият балки борлиқни англаш тизимини яратишган. Бинобарин, интерпретация ва идентификация усуллари бизда мавжуд эди.

Демак бадиий асарни тушунишнинг замонавий герменевтик тарзи ўша қадимий асосларни контекстуал принцип (*тафсилли ёндашув*), талқин усуллари, матннинг тарихий-ижтимоий шароитдаги ўрни ва вазифаси жиҳатидан нисбатан кенгайтирди. Илло, бениҳоя кўламли Шарқона фалсафий система қайта бунёд этилгани йўқ. Аксинча, у ўзини модернизация қилди. Зотан адабий танқид тараққиётида шаклланган янгича концепция ва методологик тамойиллар миллий-эстетик тафаккур замирида юзага келди. Бизнинг илмий билишимиз методологик плюрализм босқичига қадам қўйди.

Афсуски, аксарият файласуфларимиз талқин асносида тарихий ва бадиий матн ўртасидаги фарқ, бадиий ижод қонуниятларини; айрим адабиётшуносларимиз эстетик қонун ҳамда категорияларни танқид спецификасига мослаштириш, ҳиссий билиш ва ифода усулида образлиликка эътибор қаратишни замон талаблари даражасида чуқур билишмайди. Ваҳоланки адабий танқид санъат бўлиш баробарида, муштарак фан ҳамда илмий тафаккурнинг образли фикрлаш тарзи - “*ҳаракатдаги эстетика*” (В.Г.Белинский) дир.

Демак бу борада мунаққид индивидуал услуби ҳақида ҳам гапириш имкони мавжуд. Халқимиз ва адабиётимиз тарихида янги давр

бошлангани учун соф академизмдан эссе услубидаги фикрлаш тарзига ўтиш, муайян бадиий асар тарғиботини бир қадар кучайтириш ҳоллари бўртиб кўриниши табиий. Эсселашув танқидчи қалбидаги эҳтироснинг образли ифодаси, бадиий асарни ҳамкорликда ўзлаштириш истаги билан, тарғибот эса китобхонлар қизиқиш-завқини ошириш мақсади билан боғлиқ тарзда юзага чиқади. Тарғибот-ташвиқотни адабий танқид ёхуд мунаққиднинг сўнгги тўхтами деб ўйлаш соддалик бўлар эди. Бинобарин, бадиий завқ, таассурот жонлантирилсагина таҳлил, муҳокама-мунозара жараёни бошланади. Тасаввурлар муқимлашади. Бадиият қайта яратилади, образлар олами равшанлашади, кемтиклари аниқланади. Шундай экан, адабий ҳодисага бўлган хайрихоҳ муносабатга ёт назар билан қарашга анча эрта. Агар мунаққид асарни тафсилоту қисмлар тарзида ва яхлит кўра олган, ҳаётни образли англаган, “*қайта яратиш*” асносида жонли тимсоллар ижтимоий-ахлоқий ҳамда эстетик моҳиятини кашф этган бўлса, демакки вазифасини сидқидилдан уддалабди.

Бироқ БУТУН ШАХС бўлмаган жойда тарихий-адабий жараён билан чамбарчас боғлиқлик ва ижодий фаоллик йўқолади. Ижтимоий-эстетик ва ахлоқий-маърифий моҳият, ният, сўз ҳамда амал бирлиги бузилади. Профессионал бурч, илмий ҳақиқат олдидаги масъулият унутилади. Оқибатда, мунаққиднинг адабиётимиз олдидаги илгариги “*хизмат*”лари, ёши, илмий даражаю унвони, мансаб-мартабаси ўз аҳамиятини йўқотади. Бизнингча, ҳозирги адабий жараён муаммоларини ўрганиш, янги пайдо бўлган асарларни бугунги кун нуқтаи назаридан таҳлил ва талқин этиш, баҳолашга уринаётган замондош мунаққидларимиз амалий фаолиятида кузатилувчи айрим нуқсонларни бирорта мунаққид шахсиятига дахл қилиш истагидан мутлақо холи тарзда, ғоятда шартли равишда қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) Бадиий-эстетик мезонлари ночор бўлган танқидчи илмий-методологик жиҳатдан оқсайди. Унинг ягона концепцияси, шаклланган системали таҳлил услуби, тизимли асосда текшириш усули мавжуд бўлиши мумкин эмас. Пировардида эса, у ҳар бир терминни “*нажоткор*” билиб, унинг соясига пояндоз солиш, бугун мақтаганини эртага инкор этиш ва навбатдаги асарни кўкларга кўтаришдай календарь ишларни бажаришдан ўзгасига ярамайди. *Ҳиссий*

мушоҳадалари қобигини ёриб чиқолмайдиган бундай мунаққиднинг айтар сўзи Тўйтепадан нарига ўтмайди. Тўғри, у дунё фалсафий-адабий тафаккурига ҳозиржавоб тарзда мурожаат этади. Аммо ижодкорда қайсидир Ғарб ёзувчиси, шоири, драматурги, мунаққиди, эстети қарашларию ифода йўсинига туташ жиҳатларни кузатмоқчи бўлади ва шуни илм деб билади. Илло, бундай мантиқ (*аниқроғи мантиқсизлик*) нафақат ҳурфикрлиликка асосланувчи талқин, балки миллат кишиси образини поэтик кашф қилиш, одам орқали оламни англашга интилиш, маданий меросимизни бир бутун қадрият сифатида баҳолаш тамойилларидан йироқдир. Қадриятлар силсиласидан кескин ажралган ёхуд қайсидир “шедевр”га тақлидан битилган бирорта асар “модерн” ёки “постмодерн” бўлиши мумкин эмас. Зотан, ҳеч замонда тақлид оригинал бўлмаган, бўлолмаган.

б) Халқаро миқёсдаги айрим атамалар, илғор тамойиллардан адабий жараённи воқиф этишни дабдурустдан *терминлар ортига яшириниш* тарзида баҳолашга шошилмаслик керак. Таассуфки, мунаққидлар орасида адабиётни фалсафа деб билиб, поэтик ҳодисани нафосатли тарзда нозик ҳис этолмайдиганлар йўқ эмас. Уларнинг изланишларида бадиий асар (*адабий танқид ҳам*) санъат ҳодисаси экани унтилади. Бундай ҳолларга баҳо беришда, сўз санъаткори шахс ва ижодкор сифатидаги тақомилини кузатиш, тенденциоз ҳолатларни аниқлаш лозим.

в) Яратилаётган бадиий адабиёт намуналарига муносабат билдирувчиларнинг учинчи типи *соф эстетик ва ижтимоий тамойилларни кескин ажратишга уринувчилар*дир. Шубҳасиз, санъат - кўнгил ифодаси. Бинобарин, қаламкаш меҳнати илҳом сабабчиси бўлмиш ҳис-туйғу ва эҳтирослар ҳосиласи. Бироқ муносабат ҳиссий бўлиш баробарида, фикрий (*масаввурий*) ва амалий моҳиятга ҳам эга. Гўзаллик туйиш баробарида англанади. У кенг маънодаги ғоявийликка туташади. Бўй бермасдай туюлган саркашлик бут иймон ҳамда мустаҳкам эътиқод сарҳадларида жиловланади. Риё ва хушомад, худбинлик ва таъма, порахўрлик ва иккиюзламачилик, ахлоқий тубанлик каби номарғуб хислатлар устидан поэтик ҳукм чиқарар экан, адабиёт инсон маънавиятини баркамоллаштириш, демакки жамиятни гарду ғуборлардан поклашга хизмат қилади.

г) Синчиклаб ўқимасдан, *узиб олинган парчаларга таянибгина фикрловчиларни* тўртинчи тип санаш мумкин. Бундайларда асосан, мақтов ёки инкор позицияси устуворлик қилади. Бизнингча, бадий-эстетик ҳодисани оқу қора ранглардагина кўриш энг камида ранглар палитраси сержилолигини илғамасликдир.

д) Афсуски, кейинги йилларда бешинчи бир тип ҳам бўй кўрсата бошлади. Бу ҳол адабий танқид амалиётига маҳаллийчилик (*провинциализм*) иллатининг сукилиб киришга уринаётганидир.

е) Ниҳоят, сўнгги тип янгиланган адабий-эстетик тафаккурга ҳамқадам бўлолмаслигини англамай, ўтган асрнинг 70-йилларига хос *даққиюнусдан қолган эстетик тамойиллар билан поэтик ҳодисалар табиатини баҳолашга* уринувчилардир.

Ҳар бир ижодкор (*адабий қаҳрамон ҳам*) ўзига хос олам. Унинг қалбидаги гўзалик, тафаккури қамраган миллий ва умуминсоний қадриятлар юксаклиги ҳамда теранлигининг тийнатидаги илоҳий инъом билан бирикуви – истеъдоднинг Ҳақ, ҳақиқат билан адолатни сўзга эвириш (*бадий талқин*) маҳорати, бу юмушни қисмат деб билиш салоҳияти, фидоийлиги индивидуал ёндашувни талаб этади. Чин ижодкор ҳаёт маъно-мазмунини, инсон кадр-қиммати, эл-юрт тақдиридан хорижда бўлолмайди. Шундай ижодкорлар борки, уларнинг битиклари на тенгдошлари, на классикларимизникига ўхшайди. Шундай экан, поэтик асарларни саралаш ҳамда маънавиятимиз ҳаётбахш манбаига айлантириш биринчи навбатда, нафақат анъанавий, балки янгича ёндашув ҳамда талқин йўсинлари (*аксиологик, герменевтик, структур ва б*) га ҳам асосланган мукамал таҳлил, тарғибот-ташвиқот қолаверса муаллиф қобилиятию фуқаролик масъулиятини англаш даражасини инобатга олишни тақозо этади. Мунаққид “мен”лиги унинг илм-маърифати, аналитик фикри, мутафаккирона нигоҳи, нозик кўнгли, завқланиш қобилияти, руҳий-интеллектуал таъсирли нутқи, ҳодисага индивидуал муносабати сингари кўплаб факторлар билан боғлиқ.

Замонавий миллий насрни халқимиз тарихи, менталитети, кечмиш-кечирмишлари акс этган Шарқона ҳикмат дурдоналари - афсона-ривоят (*притча*), нақл-ҳикоят, мақол-маталларсиз тасаввур этиш қийин. Шу фактнинг ўзиёқ аجدодлар маънавий-руҳий олами, азалий

қадриятларимиз билан тахайюлий мулоқот жараёни давом этаётгани, рухий-шуурий оқим яхлитлиги юзага келаётганини кўрсатади. Айни пайтда, адабий-маънавий бисотимиз асотирий тафаккур, илоҳий манзиллар ҳаёли ва қисмат фалсафаси билангина қаноат туймоқда дейиш қийин. Гарчан интеллектуал қаҳрамон ўша қадриятлар - иймон-этиқоддан ташқарида идрок этилмаса ҳам, ақлий салоҳияти, ҳаётий мантиғи, ҳақиқат учун мурасасиз курашишга иштиёқманд ҳислари, фаолият жараёни уни фикр-кечинма ва комиллик сари ҳаракатдаги одам сифатида англашга имкон беради. Шундай экан, у ёки бу қаҳрамон меҳвари теран фикр, соҳир туйғу ва аниқ таҳлулу талқин орқали кашф этилади. Зотан, ҳақиқат оддийдан мураккабга томон бориш орқали очилади.

Мунаққид порофессионализми, бўшлиққа йўналтирилган тумтароқ гаплар эмас, балки аниқ адресатга қаратилган мантиқий фикр-қарашларга асосланишни тақозо этади. Шундагина истеъдод ўзлиги нисбатан тўлароқ қамралади. Ижодкор қалбидаги санъатга ошуфталиқ бадий матн асосида қалбдан ўтказиб ўрганилса, ҳаёт ва санъат диалектик бирлиги намоён бўлади. Қаҳрамонлари кўнгли ва дардидунёси орқали унинг ижодкорини кўриш мумкин бўлади. Асл яратик соҳиблари эъзоз, кўнгил эса таскин топади. Назаримизда, шу йўл билангина ижодий изланишлар табиати, замонавий поэтик тафаккур тарзи етакчи йўналишларини белгилаш мумкин. Илло, бугун биз инсон шахси, ижтимоий-маънавий воқелик, ахлоқий-интеллектуал қадриятлар – дунёни янгича кўриш ҳамда кўрсатишга қаратилган яхлит бадий моҳият ҳақидагина сўз юритишимиз мумкин.

Албатта, юзага келаётган ижод намуналари фазилату нуқсонлари ҳақида батафсил фикр юритиш мушкул иш. Эҳтимол бу кимгадир имконсиздай туюлиши ҳам мумкин. Бироқ бусиз ижодий изланишлар табиатини умумлаштириш, бадий йўналишларни белгилаш ва саралаш мумкин эмас. Ижод аҳли дидлари нафосатга нечоғлиқ ошнолик асосида шаклланиши, поэтик образлар жозибаси тиниқ ва қабариклиги, ёрқин, самимий ва табиийлиги, оригинал ҳамда оҳорли, туйғулар ифодаси рангинлиги ёки буларнинг мутлақо акси намоён бўлиши бадий матн таҳлили жараёнида аён бўлади.

Билимдон мунаққид инсон хилқати зоҳири ва ботинини англайди. Ранг ва оҳанглар меҳваридаги туйғулар моҳиятидан теран мушоҳадага шўнғийди. Поэтик идрок ва ифода тарзидаги шартлилик, рамз ва мажоз



теранликларига нигоҳ ташлайди. Шундагина ҳаётни кўнгил кўзи, тахайюл кенгликлари билан кўради, кўрсатади. Рухий дунё иқлимларидаги пўртаналарни илғайди. Зотан, бугун реализм тамсилли идрок ҳисобига янада бойиб бормоқда. Кайфиятдан таваллуд топган туйғу, кечинмадан ибтидоланган фикр-мушоҳада ва ҳолатлар ифодасини китобхон шуурида ранглар воситасида суратлантиришга эътибор ортган.

Демак туйғулар бўёғи, ҳолатлар моҳиятини кўриш ва англаш лозим. Мушоҳада асносида маъно фикрга айланиб, унинг нафосати хотирага муҳрланади. Талқин жараёнида замонавий адабиёт ботиний табиатига хос бундай етакчи хусусиятларни назардан қочириш мумкин эмас. Акс ҳолда бадииятгина эмас, эстетик таъсирчанлик ҳам англашилмайди. Янги изланишларга кучли импульс бераётган миллий илдизлар кашф этилмай, ўрганиш ва ўзлаштириш ҳақидаги нообъектив хулосалар чиқарилади. Поэтик асар пафоси ва мушоҳадакор (*интеллектуал*) қаҳрамонларга юклатилган залвор, камалакранг туйғулар ҳақиқати ва тахайюл гўзаллиги англашилмас экан, миллий ижодкорлар маънавий-руҳий дунёси – борлиғи (*нуқтаи назари*) ни белгилловчи бош омил ўзлигимизни англатиш иштиёқ-умиди экани тушунилмайди. Чунки китобхон қалбини покловчи ҳис-туйғулар жозибаси, кўнгилнинг чўнг ҳақиқати жилваланмайди. Демак ўзига янги йўллар қидираётган поэтик тафаккур тарзи ҳам холис баҳосини олмайди.

Айрим ҳолларда, зоҳирдаги ғайриинсоний қусурлар тасвирига чалғиш, ижтимоий воқелик психологияси алоҳида шахс маънавий-ахлоқий ҳаётини белгилашини илғамасликни келтириб чиқариши мумкин. Илло кўнгил - ҳудудсиз кенглик. Бу саҳрода улуғворлик, фожиавийлик, кулгилилиқ ораси бир қадам. Бинобарин, мунаққид зиммасига ижодкор фикр тарзига таяниб, ҳар бир тақдир (*характер*) ҳақида поэтик асар барча ички унсурларини синчков кузатган ҳолда адолатли ҳукм чиқариш масъулияти юклатилган. Илло, таҳлил ва талқин асносида мунаққид маънавий-ахлоқий комиллиги, интеллектуал салоҳият-маданияти муҳим роль ўйнайди.

Адабий танқидчилик XX аср адабиётини турли хуружлардан дадил ҳимоя қилиб, унга бўлган эҳтиромли муносабатни шакллантирди. Санъатнинг ижтимоий-маърифий ролини кўрсатишга эришди. Яқин ўтмишга оид асарларга ёдашув тамойиллари, таҳлил асносида

чиқарилган хулосалар бугунги адабиётимиз равнақига хизмат қилди. Демак улар ўз мансублигига кўра адабий танқид намуналаридир. Тўғри, танқид адабий жараёнда кузатилаётган сунъийлик, чучмаллик ва яланғоч тасвирлар олдини тўсиш, улар таъсирида ўзгаришга юз тутган бадиий дид, шаклланган қарашлар хавфини тўла бартараф қилишга улгурмади. Бироқ илмий-адабий иқлим ва жамоатчиликнинг бундай асарлардан ихлосини қайтаришга ўз ҳиссасини қўша олди. Қолаверса, эстетик дид тарбияси ҳақида астойдил ташвишланган, миллий чизгилар ёрқин ифодаланган асарларни сунъий адабиётга қарши қўйган ҳам адабий танқиднинг ўзи бўлди. Адабий танқид “*кичик одам*” (*микродунё*) нинг катта (*макро*) оламдан зинҳор кам бўлмаган муаммолари, аниқроқ айтганда, ўзига хос космос эканига эътибор қаратди. Инсонга шафқат, меҳр ва муҳаббат назари билан қарашни принципиал жиҳатдан ҳимоя қилди. Ҳаётни ўз табиий оқимида кўриш, кўрсатиш, инсон кундалик турмуш тарзидан теран фалсафий хулосалар чиқариш йўлидаги поэтик изланишларни қўллаб қувватлади. У бадиий матн доирасида фикрлашга, инсоният мангу муаммолари ифодасидаги ҳаққоният ва самимиятга диққат қаратишга интилиб келмоқда. Мунаққидликдан ортиб ноширлик, муҳаррирлик, таржимонлик қилишга вақт ва қурб топаётган, ижтимоий-ахлоқий, маънавий-маърифий, адабий-эстетик ҳодисаларга муносабат билдираётган устозларимиз, тенгқурларимиз ва улар тажрибасини ўзлаштириб, ўз сўзини айтишга уринаётган ёшларимиз талайгина. Бинобарин, адабий танқиднинг бош мезони, ғоявий-эстетик тамойиллари умумсанъат жаҳоний андозаларидан ажралган эмас.

Яқин ўтмишда адабий танқид мафкурабозликка эргашишга мажбур этилган даврлар бўлгани, унинг адабиёт равнақи ижод аҳли қисматига салбий таъсир ўтказгани рост. Аммо адабиётимиз тарихининг исталган босқичида чин адабий-эстетик тафаккур талқин ҳақиқати ҳамда бадиий асарнинг муайян давр тенденциялари ва замонага муштарак жиҳатларини эътиборда тутувчи мустақил ижод тури, фан соҳаси бўлиб келган. У ҳамма замонларда таҳлилда изчил мантиқ, асос ва исбот қилишни муҳим санаб, илмий салоҳият ҳамда ижодий куч-қувватни инсонийлик негизида бирлаштирган. Унинг поэтик тафаккур тараққиётига асосланган далиллари мантиқий изчил, илмий яхлит, тугал ва мукамал, образли бўлган. Бадиий жараён тенденция ва хусусиятларини аниқ асарлар таҳлилидан келтириб чиқарган. Поэтик

асарни ички тамойил-йўналишлари, фазилат-нуқсонларига кўра тадқиқ қилиш асносида, ўзлаштирилган воқелик ва инсон табиатини эстетик талқин этган. Поэтик яратилган воқелик, фанни ижодкор, қалам аҳли ҳамда санъатни китобхон билан узвий туташтирган. Демак ўзининг аналитик фазилатини намоён этган. Миллат дунёқараши ва эстетик дидини тарбиялаш, яъни ғоявий-маърифий, ижтимоий-эстетик вазифаларни бажаришга хизмат қилган.

Бугунги кунда адабий танқид табиатида верификация, чизиқсизлик, тартибшунослик ва тартиб сингари мураккаб тизимларга хос хусусиятлар ҳам намоён бўлмоқда. Адабий танқид эндиликда нафақат фалсафа, мантиқ, тарих, эстетика, педагогика, психология, балки бадий тафаккур қамрови миқёслари кенгайишига кўра руҳшунослик, антропология, кибернетика, биокимё, биофизика, ген муҳандислиги, нанотехнология фанларининг ютуқларига ҳам таянмоқда. Зотан, ижтимоий пафос ва фалсафий тафаккур, эстетик ҳис-туйғу ҳамда поэтик фантазиянинг муроса фалсафаси асосидаги уйғунлашуви муносабат ракурслари турфалашуви олиб келади. Бадий адабиётни ривожлантиради ва жамият азолари эстетик диди, замон ҳамда замондошимиз моҳияти ҳақидаги қарашларини юксалтиради.

Биобарин, адабий танқид янги мазмун билан бойиб, қайта ташкилланиш жараёнида поэтик асар ички қонуниятлари, адабиёт муҳиблари (*рецепиент*) эстетик талаб-эҳтиёжларини назардан қочиргани йўқ. Унинг тарихимиз айни палласидаги ўрни таҳлил ва тадқиқ предметида узоқлашмасдан эришаётган изланиш-топилмалари адабий жараён, жамият-шахс-ижодкор триадасига таъсири билан ўлчанади. Шубҳасиз, ҳар бир ижодкор поэтик олами таҳлили орқали эстетик моҳиятни кашф этиш, баҳолаш, умумлаштириш ва адабиёт ривожига импульс берадиган муаммоларга диққат қаратиш, юксак санъат учун кураш, комил инсон тарбияси ҳеч қачон кун тартибидан тушмайдиган вазифалардир.

Адабий танқид “*ҳаёт ҳақиқати*” сифатида унинг бадий ўзлаштирилиш жараёнини назарда тутди. Тўғри, бугун адабий танқидни жуда ҳам фаол деб бўлмайди. Бироқ бу ҳол уни маънавият, бадий ва ижтимоий ҳаётдан узоқ дейишга ҳам асос бермайди. Илло, бугунги адабий-тарихий жараённи адабий танқидсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Бунга иймон келтириш учун адабий танқид ютуқлари салмоғини тўғри тасаввур қилиш лозим. Биз адабий танқид умумий

жараёндан илгарилиб кетди,- деган даъводан мутлако йироқмиз. Зотан бугун адабиёт ва санъатнинг тараққиёт йўллари олдидан тайёрлаб бериш имкондан хориж юмуш. Эҳтимол, Арасту ва В.Белинский ҳаёт бўлганида ҳам бунинг уддасидан чиқа олмаган бўлишарди. Бироқ шоир, ёзувчи, драматург тафаккуридаги тозаришлар ҳам миллий адабий-эстетик тафаккур янгиликлари экани назарда тутилса, адабий танқид яратган ва яратаётган улкан заминсиз адабиёт ва санъатнинг бугунги тараққиёти бўлиши мумкинмиди?! Ҳа, миллат ижтимоий-эстетик онги, хоҳ ошкор, хоҳ ичкин муҳокама-хулоса, изланиш-ўртанишларидан хорижда адабиёт яратилмайди.

Биз танқидчилик аҳволи ҳақида сўзлар эканмиз, миллат адабиёти умуммаърифат даражаси (*ўзлик*) хусусида сўзлаётганимизни унутишга ҳақли эмасмиз. Адабий танқид босиб ўтган ғоятда оғир ва мураккаб, айна пайтда, баракали ҳамда изланишларга бой йўлни ҳаққоний баҳолашга бурчдормиз. Санъат асари бағридаги гўзаллик ва унинг ижодкорига эҳтиромли муносабатга асосланган баркамол илмий-эстетик (*синкретик*) таҳлилгина бизни давр руҳи, услуб, поэтик тасвир воситалари, жонли образ ҳамда тамсиллар жозибасию замонамизга ҳамнафаслигини англаш сари етаклайди. Адабий жараёнда кечаётган турфа ўзгаришлар моҳияти, дид ва нафосат тарбиясидаги кадр-қимматини аниқлаш, далиллаш ҳамда кенг аудиторияга етказиш имконини беради. Сўз санъати ички қонуниятлари, баҳслашиш маърифати, ҳаққоний умумлашма хулосалар чиқариш маданияти ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойитади. Миллий ҳаёт ва миллий тафаккур умуминсоний негизидан ташқарида эстетик инъикос йўқлигини англатади. Бинобарин, холис миллатпарварликка таянган умумэстетик мезонлар бизни алоҳида асардан унинг бунёдкори услуби, феноменал ижодий кредоси, яхлит концепциясига; концептуалликдан адабий жараён етакчи тамойилларига; ундан давримизнинг маънавий-ахлоқий, маърифий-руҳий ҳамда ижтимоий-сиёсий муаммолари талқинига етаклайди.

Адабий жараён ўз маҳоратини тинимсиз ошириб, инсон образига бўлган баҳо-мезонларини такомиллаштириб борадиган санъаткорлар - ижодий индивидлар мажмуи. Санъаткорлик ҳар доим анъаналарни ривожлантириш, эстетик дидни камол топтириш билан белгиланган. Танқид санъатнинг ўз-ўзини англаш шакли. Демак ижтимоий ҳаёт билан бир қаторда давр, халқ ва миллат эстетик тафаккури умумий

ҳамда ички ривожланиш қонуниятлари, ижодкор дунёқарашию маҳорати, китобхон эстетик талаб-эҳтиёжлари яхлитликда кузатилиши керак.

Афсуски, “Навоий” романини қандай ёздим” (Ойбек), “Китоб шавқ билан ўқилиши керак” (А.Қахҳор), “Ойбегим менинг” (З.Саидносирова), “Чорак аср ҳамнафас” (К.Қахҳорова), “Тундаликлар” (А.Мухтор), “Назм чорраҳасида”, “Ўйқотганларим ва топганларим” (С.Аҳмад), “Ойбек ва Зарифа” (Н.Каримов), “Ғафур Ғулом олами” (Б.Назаров), “Бадий асар биографияси” (Н.Раҳимжонов), “Ўй одами” (Қ.Ўйдошев), “Узун ўйлабдаги икки киши” (О.Мухтор), “Ҳақиқат оғриқлар заминида туғилар” (А.Дилмурод) сингари қалам аҳли ижод лабораториясига олиб кирувчи битиклар бизда нисбатан кам. Устоз сўз санъаткорлари маҳорат мактаби ва эътирофларига бўлган эҳтиёж эса ғоят бекиёсдир.

## СҲНГСҲЗ

### *Эстетик тааммул<sup>22</sup> таровати*

Ўзни ўз соҳасининг муносиб ходими санаб зийнатланиш – инсониятнинг катта қисмига хос кайфият. Баъзан чин салоҳият соҳибларининг қадри панада қолиб ва эътирофи кам таралиб, арзирлик ҳолатда эмас кимсаларнинг соҳада устунлик даъвоси оламни бузади. Яхшию ёмони қоришиқ бўлиб яшаш ва ишларни шу зайл аралаш бажариш ҳам мағфиратга нолойиқ қилиниб қўйилишлик хатари ила ишончсиздир. Адабий ижод ва у ҳақдаги илмлар, адиблик ва олимликларда ҳам худди шундайликларни, турли йўлларга йўналганлик ҳодисаларини истаганча тадаббур қилмоқ мумкин.

**“Албатта, сизларнинг ишларингиз турличадур...”** (“Лайл” сураси, 4-оятдан). **“... Бу дунёда гўзал амал қилганларга гўзаллик бордин...”** (“Зумар” сураси, 10-оятдан). **“Албатта, Аллоҳ сизлардан бирингиз иш қилганда, уни яхшилаб қилишини севади”** (Ҳадисдан).

Фаолиятчининг қай йўлдалигини, қалбий, ақлий аҳволотини элга кўрсатиб турувчи белги-аломатлар бўлади. Уларни тафаккур қилгувчилар аниқ-тиниқ фаҳмлайди. Чунончи, олимлик нимадир? Исломи бўйича, олим – аввало, Аллоҳдан ғойибона кўркувчи, Унинг айтганига риоятчи, илму амалда олий ҳақиқатларга суянувчи, ҳақ, адолат, оқиллик таратувчи. У оламларга, борлиқ тартиб-интизомига, дунё ишлари ва инсон омилига шундай нуқтаи назар билан қарайди. Ҳақни тушунтиради, ҳислатади, яхшилиқни ёйади, унга чақиради. Яшашни ниҳоясиз, ва лекин ҳисоб-китобли деб билади. Унинг бу дунё учун қилган ҳамма иши, айнаи вақтда, айнан у дунё учун ҳам қилинган бўлади. Ниятига асло риё аралашмайди. Бу йўлда, керак бўлса, ўзидаги зўравон истакларга, шубҳали майлларга-да қарши боради.

Инсонда ҳамма нарсаси қалбга доир. Қалбни эса ақл ислоҳ, тафтиш, назорат этиб боради. Аммо инсон учун ақл ҳам охири чегара эмас. Чунки бутун юмуш-ташвиш унга ва ҳар кимнинг ўз ақлига батамом қўйиб берилса, ҳаётда пароканда бўлмаган нарсанинг ўзи қолмайди. Ҳалокатга учралади, кунпаякун бўлинади. Соғлом ақллар ўзидан, барча махлуқот, мавжудот, жамодот (*жонсиз жисмлар*) оламларидан устун, муқаддас ҳақ таълимотга таянади. Бундай ишончли, ҳимоягар салоҳиятга, битмас-туганмас, қалбу онглари тўйиб чарчамас қувватга эса ҳеч бир инсоний назария, ҳеч бир инсоний йўриқнома тўла қафолат бера олмайди. Дунё ваҳий билан тирикдир. Ақлнинг ҳақиқатларга муштараклашувидан, фикрнинг масдарга – ҳаққа таслимлиги, қўшилувидан тафаккурчанлик яралади. Қолган барча ботиний ҳоллар-ҳолатлар тафаккур қилмовчиликдир.

Дунё тарихида самовий ҳикмат-ҳақиқатларга нописанд ҳеч битта назария, мафкура, “изм” йўқки, ўзининг жунбуши, салобатига қараб, дунёга, муҳит-

---

<sup>22</sup> Тааммул - Фикр-мулоҳаза қилмоқ.

минтақаси, соҳа-жабҳасига ғавғо, ғалва, айирмачилик солмаган, одамларни ғулув, туғён, бир ёкламаликка бошламаган бўлса; вақти келиб, маҳдудлиги, ботиллиги, зарарлари фош бўлиб, унга кўр-кўрона эргашганлар, унинг ҳийласи, авзойига забунлар, итоатда бўлган ожизлар надомат чекмаган бўлса. Бугунги жаҳонда кўп соғлом шуурли адиблар ва олимлар ҳамма тушунчалар ҳамда нарсаларнинг илоҳий асосларига мурожаат, эҳтиром билдириб, эътиқоднинг нақадар оммавий нажот, руҳий-маънавий эҳтиёж эканлигини тобора теранроқ ҳис этмоқдадир.

Ва лекин ҳақ таълимотлардан огоҳликнинг, улар татбиқотининг беназир қуввати, самарасини, ўз шахси ва илму ижоди учун нечоғлик шарафли ҳидоятлигини ёки аксинча, ғофиллик, эҳтиромсизликнинг инсон шаънига қанчалар талофат, залолатлигини билмай, тушунмай ўтаётган тоифалар ниҳоятда кўп. Ҳолбуки, бутун инсоният ҳамма макон ва замонда, барча фаолият ва касбу ҳунарда уни дастуриламал тутишга буюрилган. Ҳолбуки, ҳар бир инсон яралишидаги энг латиф асоснинг – соф фитрат (*аслият*)нинг асл моҳияти, майли, иродаси, хоҳиши шудир.

Таълимот мутлақ тўғри таълимини бермайдиган, чин йўл-йўриғи, меъёр-мезонини кўрсатмайдиган, васатий (*мўътадил*) муносабати, талқин-тадқиқи, тадбир тарзи, ечимини ўргатмайдиган ҳеч қандай иш-юмуш, дақиқ ёхуд мураккаб масала йўқ. Негаки, у – илоҳий, мудом ожиз қолдирувчи, шавқи, ҳикмати адо бўлмас, собит ва мукамал салоҳиятли дастуриламал. У мақтовга муҳтож эмас, ўзи мақтовдир. У бизнинг мурожаатимизга илҳақ эмас, ўзи ҳамма нарсани ўзига илҳақ, муҳтож этгувчи, ҳамма муаммонинг шифосидир. Ҳар бир инсон ва соҳа унга, унга мансубликка, қўллови, муҳофазаси, илҳоми, мукофотиға ҳоҷатманд.

У ҳаётни, ҳолат-ҳодисаларни, олам ва инсон табиатларини, ўзгаришлар, янгиликларни оқил мушоҳадалаб, қабуллаб, ҳаммасидан ибрат ё сабоқ олишни, ҳикматлар туюшни таклиф этади. Идроклаш, иш тутишда моҳиятни кўздан қочирмасликни, унинг мақомини баланд билишни насихат қилади. Энг муҳими, ҳар бир тафаккур эгасининг амалида ҳукмрон нуқтаи назарнинг поклиги, ҳолислигини улкан фазл деб таълим беради. Ислом бўйича, илм бир нарсани унинг худди ўзидек идрок қилишдир ва тушунтириб беришдир.

Инсон зотининг ботиний ҳолу ҳаётини, онг қатламларини, шахснинг ўзига ҳам тугал ноаён, сирли, мубҳам руҳоний жараённи дақиқ (*нозик*, *теран*) фаҳмлаш ҳамда уларни етакчи мавқеда бадий тадқиқлаш сифатида дунё ижодшунослигида эътироф топган “*онг оқими*” санъати, адабиёти ҳам аслида инсон соф фитратига оид ҳақиқатлар атрофидаги азалий қарашлар, зиддиятлар, талқин тарзларининг янги даврлардаги фалсафий-эстетик кўринишларидан бошқа ҳодисалар эмас. Ҳисланиши, англаниши ўта оғир, аммо кашфи, кузатилиши манфаатли руҳий иқлим манзараларига чуқур ёндашув, турфа характер, феъл-атвор, ахлоқ-одоб, ҳаёлот, кечинмага, бандаларнинг соф хилқат ва ҳанифлик бобидаги аҳволоти, мақомлари томонга ҳар қачонгидан кўра муфассал (*батафсил*) санъатий юзланиш - адабий-эстетик тааммуллаш тасвирий маҳорат, мантиқ-моҳиятга интилиш маъноларида тойилиш эмас, фазилатдир.

Албатта, бу йўналишдаги адабий ижодда ғоявий-бадий меъёрни, ифодада яширин маънолар миқдор-маромини, ўқувчининг қабуллаш имкониятини белгилаш мажбурияти анъанавий йўсинлардаги адабиётга қараганда яна ҳам жиддийроқ тус олади. Ижодкорда ўзгача масъулиятларни, хусусан, ғавқулдда чуқур кузатувчанлик ва оқилоналик талабини пайдо қилади. Бу хил услубли ижодчиларда бадий объекту муҳитларни поэтик идроклашнинг чуқур кетиши, ўқувчини улар тасвиридаги кетма-кет маъноларга йўллашнинг оддий ҳолдек бажарилиши кузатилади. Адабий ижод ва, умуман, инсон, тириклик, фано, бақо моҳиятлари қамровида олиб қараганда, ботиний ҳаётимиз ҳамда унинг тасвирути ҳам аслида маънавий-руҳоний гўзал воқелиқдир. Ўзи ботиний жараёнларнинг изчил-узлуксиз шарҳи бўлган матн туб-тубига яна талай ботиний ғояю маънолар сингишар экан, тасвир руҳи ва муолажаси яхши мушоҳадавий тадориғи, эрудицияси бор хос китобхонларга мослана боради. Ёзувчи интеллектуаллиги қай даражадаги ўқувчини назарда тутмасин, мураккаблик ботида муайян ҳадлардан истаганча ҳатлаб ўтишга ҳақли эмасдир.

Бундай ижодлар, бадий намуналарнинг илмий-назарий талқини, тушунтирилиши ҳам ижодчининг салоҳиятидан кам бўлмаган ва балки зиёдароқ бўлган тафаккур босқичини, дониш тадқиқчини тақозо этади. Ахир модернистик матндаги рамз, ишорат, мажозни, руҳоний оламини, беҳуда намоён қилинмаган ҳаёлот, мавҳумотни, шуларнинг ҳаётӣ асосларга алоқавийлик завқини ижодчи кўзда тутган ҳоллар, фикрлар, мақсаддан узоқлаштириб ёки уларга номувофик маъноларга йўйиб бўлмайди. Сунъий, тахминий таъбирлар юклаш, тушунмовчиликлар бадий ҳақиқатларни барбод, беобрў этиши, талқинчи концепциясига ишончсизлик туғдириши турган гап. Шунинг учун матн қаърига шўнғишда, матн бўйлаб бундай шуурий юриш қилишда, табиийки, уюм, ғужғон мулоҳазаларнинг теран сарҳисоби, атроф масалаларнинг қуйма тавсифи, илмий бағиркенглик каби хислат, маҳоратлар керак бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги фаол ва равшанфикр тадқиқотчиларидан бири Исломжон Ёкубовнинг *“Бадий матн ва эстетик талқин”* номли навбатдаги китоби ўз мавзуси, тадқиқий манба, материали, муҳими, муаллифининг ҳақ қарашлари, ўткир нуқтаи назари ва бошқа сифатлари билан кишини ана шундай ёрқин фикрат кенгликлари томон бошлайди. Мавзу минтақасида қаттиқ ўрнашган айрим адабий-назарий урфлар, тасаввурларга нисбатан мутолаачида гоҳ хайрихоҳлик, гоҳ баҳс-эътироз уйғотиб, уни баъзи бир ёқлама қарашлардан тийилтириб, бадий матнга ёндашувнинг талай яхши, манзур усулларида таълим таратади, фикрлатади.

Ушбу китоб, фаҳмимча, олимнинггина эмас, балки бугунги илғор миллий адабий-эстетик тафаккурнинг бадий матнни уқиш, англаш, ҳис этиш, баҳолаш йўлидаги анчайин чароғон, дадиллашган изланишларидан диққатга сазовор бир далолат. Шунингдек, у яна Асад Дилмурод насрининг мазкур йўсиндаги биринчи талқинигина бўлмай, шу асос воситасида рўёбга чиққан адабиёт ишлари, масалаларини тўғри тааммуллаш ва тафсиллашнинг, тамсилий (*мисол*



келтирилган) матн сирлари, мақсадларини ўзлаштириш нафосатшунослигининг амалий бир намунаси.

Олим адабий ижод маҳсулининг эстетик талқини муаммосига Ғарб ва Шарқ ижодшунослигининг синовлардан ўтган, шубҳага ўрин қолдирмайдиган таълимотлари асосида мурожаат қилади. Адабий матнга мураккаб, манфаатбахш ижодий кашфиёт талаби ила, шу юксак мезондан туриб кузатилиши жоиз бўлган санъатий қурилма сифатида қарайди. Бу қурилма тақдимоти, таркиботидан ёзувчи услуби, истеъдоди, интеллектуал ҳолати, унинг ижодий ҳис-туйғу, кайфиятларни тасарруфлаш сифати, ўқувчига у тақдим этган маъноларнинг уюми ҳамда қуввати, бошқа талай ғоявий-поэтик вазифалар ижроси, ниҳоят, ҳаммасининг гўзал, санъаткорона бутунлашган тажассуми кутилади.

“Бадиий матн ва эстетик талқин” китоби, айни вақтда, ўзининг долзарб масалани топиб, унга қаратилганлиги билан, тушунтириш манераси, бегумон тўғри фикрлари, қатъий илмий ҳулосалари, таъсирчан пафоси билан характерланади. Бу эса ёрқин қарашлар муаллифнинг аввалги кўплаб асарларида намоён бўлган фазилатлар заминидан униб етуклашганлигига шубҳа қолдирмайди. Чуқур мулоҳазакорлик ва адабий-эстетик тафаккур бобларидаги олим тараққий ҳолатининг туб асослари унинг ҳозиргача бўлган изланиш босқичларига бориб тақалишини ҳислатади ва хотирлатади.

Чунончи, жорий адабий жараёни инсоният эстетик тафаккуридаги энг мақбул анъаналар, самарадор тамойиллар билан узвий боғлиқликда тавсифловчи “*Ҳозирги адабий жараён*” (2005 йил) ўқув қўлланмасида Исломжон Ёқубов давр ўзбек шеърляти, насри, драматургияси поэтикасини, адабий танқидчилигимиз долзарб масалаларини, жараённинг муҳим вазифаларини янгича қарашлар асосида талқин қилган ва қўлланма далилларга бойлиги, концепцияси ўзига хослиги жиҳатидан алоҳида қиммат касб этган эди.

Унда олим ўзбек адабий жараёнини жаҳон сўз санъати яхши тажрибаларига таяниб, ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик тафаккур тараққиёти билан чамбарчас муносабатдаги ўзига хос ҳодиса сифатида тушуниб ўрганади. Бадиий-эстетик тафаккурнинг даражаларини таъминлаган омилларни у адабиётнинг ички динамик ривожланиши орқали кўрсатишга интилади. Соғлом қарашлар, усуллар, самарали янгиликларнинг кўламлашиб бораётганини, ривожга ҳалал бераётган иллатларни англаш устувор кечаётганини айтади. Ва ҳоказо.

Кейинги изланишларида ҳам олим бу типдаги кузатишларини адабиёт ва унинг илмлари янгиликлари билан басма-бас бойитиш, такомиллаштириш йўлидан борди. “*Ўзбек романи тадрижи*” (2006 йил) монографиясида истиқлол йилларидаги романчилигимизнинг ёрқин хусусиятларини мустаҳкам назарий асосларда шарҳлаб умумлаштирди, катта ўзгаришларнинг етакчи тамойиллари ва асосларини илмий ҳулосалади. Бунда ҳам тадқиқотчи адабий ҳодисалар моҳиятининг ички табиатини бутун таҳлил, талқин мобайнида назардан қочирмайди. Оламнинг ўзгармас тартиботи ҳамда ҳаёту одамлар ўзгаришлари аҳволоти билан роман жанри тадрижини зарурий боғланишда, алоқадорликда

олиб қарайди. Ўзбек романчилигини бир бутунликда, яхлит тарзда англаш, англатишга интилади.

Ушбу китоб эътирофини собит қилган фазилят ҳам шундаки, унда Ҳамза, Қодирий, Чўлпон, Ойбек романларидаги ғоявий-маърифий дидактикадан романтик талқин ва реалистик тасвирга томон силжиш мавжудиятини олим айнан дунё ҳолат-ҳодисоти фонида тадқиқ этади. О.Мухтор, Э. Самандар, Ҳ. Шайхов, Т. Мурод, Ш. Бўтаев, У. Ҳамдам, С. Вафо сингари носирлар мисолида эса роман борасидаги эндиги нореалистик изланишлар, тамсилий ифодавийлик моҳиятидан, янгича бу йўсинларнинг афзал-ноафзал томонларидан самимий баҳс юритади. Эпик тур катта жанрининг анъанавий шаклларида ҳеч бирини асло камситмаган ва янгичаликларни зиёда олқишламаган ҳолда барча адабий изланишларни жанрнинг динамикаси, миллий эстетик тафаккур ривожига билан зич дахлдорликда текширади.

“Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-романтик талқин” (2007 йил) монографиясида “Улуғ салтанат” тетрологиясига мансуб “Жаҳонгир Мирзо” (биринчи китоб), “Умаршайх Мирзо” (иккинчи китоб) романларининг замонавий насримиздаги мавқеи баҳоланади. Унда асар мазмун-мантиғини англаш, унинг яралишига оид туртки-эҳтиёж, асос манба-маълумотлар, лиро-романтик услубнинг афзал поэтик жилвалари ўтмиш адабиётимиз тажрибалари билан сабабий боғлиқликда тадқиқ этилган. Исломжон “Улуғ салтанат” мисолида маъно ва пафос жозибасини, кўламдор тасвирийликни ардоқли адабий кадриятлар сифатида англатишга интилган. Адиб ижодининг миллатдошларимиз руҳияти, ҳис-туйғулари, тафаккур тарзларига нечоғлик сезиларли таъсир эта олганига диққат қаратган. Дарҳақиқат, “Бугунки кеча орқали кўра оладиган, аجدодларимизнинг ёвқур, мардона ва танти руҳий оламини, маънавий дунёсини кўрсатишига ҳаракат қиладиган Муҳаммад Алининг ижоди Ватан ишқидан тугилган, Ватан руҳига йўғрилган ва бошдан оёқ ватансеварлик туйғуси қирраларини куйлашга бағишлангандир” (Қозоқбой Йўлдошев).

Исломжон Ёкубов ўзининг истиқлол йилларида ёзган, адабиётшуносликнинг ғоятда долзарб масалаларига бағишланган юздан ортиқ мақоласини “Бадий-эстетик сўз сеҳри” (2011 йил) китобида жам этди, шундан бир йил кейин эса “Миллий уйғониш даври ўзбек насри” монографиясини эълон қилди.

У халқ адабий-эстетик хотирасини – сўз санъати, адабиёт илмлари тарихини, қай даврда ва неча бор қайта-қайта уриниб бўлмасин, изчил ҳамда ҳаққоний таҳлил этиш – баркамол авлодлар тарбиятининг муҳим омили, деб билади. Айниқса, ҳар жиҳатдан оғир, машаққатли, зиддиятли кечган ва шунга оид илмий кузатувлар, муносабатлар ҳам ўзининг мураккаб бир тарихини ҳосил этган XX асрнинг адабий ҳаёти шундай бошдан-охир изчил, аниқ тадқиққа эҳтиёжли, деб ҳисоблайди у. Шу боисдан ўтган асрнинг бошланғич давридаги наср тарихини 1900 – 1929 йиллар маданий ҳаёти ва адабий жараёни фонида яхлит, изчил, синчиклаб ўрганиб чиқди.

“Миллий уйғониш даври ўзбек насри”да мустамлака ҳаётнинг миллат ва ватан учун қанчалик ҳалокатли бўлганини ҳислаш, ўша янгича ўзбек насри одимлари ва руҳини теран билиш, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бадиий ифодасини кузатиш, мумтоз ҳамда тарихий ўша вақт адабиётининг муштарак ва хос жиҳатларини нафақат ғоявий, балки бадиий-эстетик таҳлил этиш, пировардида, бугунги адабиёт сарчашмаларини қадрлаш илмий-назарий ният қилинган. Китоб шундай суронли, таҳликали йилларда ҳам иймонда собит туриб, замона янгиликларини эътиқодий мезонларда қабуллаган ва уларни маънавиятимизга тўғри татбиқот, тарғибот этган, халқ тафаккурини тозартган, шарафли йўлни тутган улуғ жадидчиларга ҳаммамизнинг эҳтиромимизни яна бир бор тақдим этди. Монография адабиётимизнинг яқин ўтмишдаги бой тарихини чуқур ўрганиш, тўғри тааммул қилиш, таҳлиллаш йўлида қўйилган жиддий қадамдир.

Улкан ёки кенг қамровли тақдирлар, манзараларни акс эттиришда, катта ҳаётий полотнолар чизишда роман имконият кўламининг айрича эканлиги аён. Даврлар адабиётининг аҳволотини билишда ва қиёфасини белгилашда ҳам у салмоқли мавқеда туради. Сир эмас, бугунги кунда айни жанр табиатида чуқур ички сифатий силжишлар, ғайриурфий илгарилашлар содир бўлмоқда. Бу, айниқса, шаклий-услубий, тамсилий-ифодавий идроклаш ҳамда баёнлашда кузатилаётир. Жаҳон миқёсидаги мазкур эстетик ҳодисотни аввалги даврларда қатъийлашган тайёр назарий қоидаларгагина таяниб ёхуд янгилашларга, жумладан, модернча усуллардан таъсирланишга нисбатан кечаётган ҳар қандай гап-сўзга дафъатан эргашиш ила тушунтириб бўлмай қолди.

Ҳатто ўта оддий ҳаётий воқеликлар, жуда содда инсоний туйғулар ҳақидаги фикрлару ифодаларнинг насрдаги салмоғи, мартабаси ортди. Ва яна ижодкор ўз қалб оламини, сезимлар дунёсини манзаралантириш имконига эга эканлигини ҳар қачонгидан яхшироқ фаҳмлади. Зотан, маънавий зарурият бўлиб қалбда авжланган, қалбнинг тубларида ниҳон беором ҳислар, ҳаниф майллар мавжи тошмоғи, дарду изтироблар гўзал бадиий баёнларга дўниши, турфа кечинмаларнинг самимий қоришиқ тасвири китобхонлар ботинига ҳам бегона ҳоллар эмасдир.

Кўпчилик безган трафарет қаҳрамонлар, сунъий конфликтлардан инсоний ҳолатлар, кайфиятлар, табиатларнинг рамзли-метафорик ифодалари томон юз буриш, тасаввурлар уфқи кенгайиши, ҳаёллар парвози юксак бўлишининг нимаси ёмон? Жаҳон сўз санъатида, кейинги йиллар ўзбек насрида шунинг уддасидан чиқилган асарлар камми? Ғоятда жўн туюлувчи оддийлигу одатий инсонийликка хос улуғворлик моҳиятларини санъат илғамаса, қай соҳа илғаб, ҳақиқатларга таъсирчан ундамоғи мумкин? Кўпинча беписанд қабулланадиган ёки одатдаги нарсалар саналиб қолган ҳодисалар, кечинмаларга, оилавий-маиший ҳаётга мансуб туб ҳақиқат лавҳаларисиз, эпик “мен” нинг ички, курашию зиддиятларисиз, қувончу изтиробларисиз қандай қилиб жонли ҳаётга мутаносиблик ҳосил этиб бўлади?.

Муносабатимиз тарзи оқилона белгиланиши, баҳоларимиз қайтадан одилона қўйилиши, яхшию ёмони тўғри аниқланиб айтилиши, аслидек англаниши ва англатилиши жоиз адабий ишлар, масалалар жуда кўп. Бироқ уларнинг ҳаммасига соф эътиқод таълими, йўл-йўриқлари асосида ёндашилмас экан, энг зарур муаммоларни ҳал этмоқнинг четга сурилиши, бир ёқламалик, маҳдудлик, номухим гапларга ўралашиб юраверишлик, беҳуда баҳсу мунозараларга шўнғиш, қарашларда кескин қарама-қаршилиқ, бир-бирини эътирофсизлик сингари нохуш кайфиятлар сира барҳам топмайди.

Модернистик йўсинларни кимдир керак деди, кимдир ноқерак. Кимлардир шу хилдалиқни ва унинг машҳур намояндалари ижодини мавжуд ҳолатидан зиёда кўкка кўтариб мақташ билан овора. Бу усулни ҳатто кишининг ҳеч ҳаёлига келмаган ўтмиш миллий ижодлар, асарлардан излашга уринишлар бор. Шунингдек, баъзи ижодлар, шоирлар, ёзувчилар ғарбона адабий ҳодисалардан меъёрли таъсирланиб, бошқачароқ тарзларда, одатий нарсаларни ноодатий йўсинларда ёзмокда экан, айна миллий ҳолларни бутунлай модернизмга йўйиб талқин қилишимиз ўзни арзимас нарсаларга қул, тобе, забун қилиб кўрсатиш бўлмайдими? Ёки модернизм деб ўта тушунилмас бадиий талқинга ёки мавҳумотга муккасидан кетиш истеъдодларни зоелик томон бошламайдими?

Адабий тақлид, такрор хавфидан омонлиқ хоҳиши, кўҳна мавзуларни янгича жилолантириш эҳтиёжи, ўзгача поэтик майдон, санъатий қурилма, сюжет, усулларга орзуланиш, ҳар тарафлама ҳослиққа ва ҳос ижрочиликка шаҳдланиш одамзот диалектикасининг ижодий амаллардаги қонуний кўринишларидир. Ифода тарзлари, шаклларига тегишли новаторлиқ туйғулари ҳам ушбу табиий ҳаракатда мудомий фаол қатнашади. Аммо қувватли ички-ташқи анъаналар ҳамда таъсирий омилларсиз ижоднинг ҳеч бир қиррасида янгичалиқ яралмайди. Шундай экан, етарли ўйлаб кўрмай, ҳолатни ҳалол тафаккур қилмай, ҳодисалар баҳонасида мулоҳазачи ўзини ҳам тафтишлаб бормаё туриб, энг кераги, вазияту ҳаракатларни ҳақ асослар тарозусида ўлчамасдан ва баҳоламасдан туриб, уларга нисбатан радланиб, қандайдир қолип қарашларга зийнатланиб юриш эътиқодий кўрсатмаларга зиддир.

Адабий ва илмий талқинчиликдаги барча хато, қусурларимиз, идрокий парокандаликлар васатсизлиқ, номўътадилликдан. Барчаси тўғри йўлларни ўргатувчи ва муҳофазаловчи, яхшилиққа ва осонлиққа собит, салоҳиятли қилинган ҳақ таълимотга – илоҳий кўрсатмаларга, хусусан, ўзгариш, янгилик, ҳолу ҳолатларни қабуллаш, татбиқ этиш, уларга қандай муомалада бўлиш одобларига риоятсизликдан. Ҳамма масаланинг ечими, ҳақиқатлари аввало илоҳий масдардан билиб олиниб, сўнг бирор гап-сўзга чоғланмоққина мутлақ яхшилиқдир. Тўғрилиқ эса исталган маконлар, замонларда узлуксиз янги ва янгичалиқ демакдир.

Ҳар қандай амалда синов, ҳикмат мужассам. Ижодий муҳитда машҳурланган янгичалиқ, таъсирланишу тамойилларга муносабат тарзларида ҳам тафаккурий даража ва ҳолатларимиз ойдинлашади, синалади. Жараён мушоҳадаси яна бошқа мулоҳазалар томон етаклайди: баъзи даврларда маълум бир илмий

йўналишларнинг худди ҳозиргидек пайдо бўлмоғи ажабланарли ҳол эмас; янгича мавзу-муаммолар айти масалаларга кўпроқ диққатли, ихтисослашган мутахассисларни талаб этмоғи мумкин; ишончли фикрлар, йўлловларни, барқарор хулосаларни улар юзага чиқармоқлари керак бўлади. Ҳар қалай, ҳар ким ўз соҳавий фаолиятини доимий ислоҳда тутмай туриб, ўзгаларни ҳам шунга ҳолис чорламай ва ҳодисалар ҳақиқатларини тўғри тушунтирмасдан туриб, асл натижаларга эришиб бўлмайди.

Модернистик оқимларга дуч келинган йилларда масала кўпроқ керакми-нокеракми қабилда қўйилган экан, бу муҳимлик даражаси нисбатан кам бўлган вазифадан муаммонинг ечимини қидириш бошланди демак эди. Аслида эса бундай муайян эътиборга молик ҳолатларда кучни фақат ва мунтазам таъсир объектларининг яхши-ёмон томонларини илмий исботлаб ажратиб олишга, фойдаланиш меъёрларини тайин қилишга, йўналишга бевосита мансуб ва таъсиран битилган асарларни ушбу китобдагидек таҳлиллаб, баҳолаб боришга қаратмоқ зарур. Жаҳон адабий жараёнида тезкор, кескин раддияларга лойиқ ёки тафаккур этилиб, сўнгра самарали томонларини қабул қилиш мумкин бўлган ҳодисалар доимо бор ва бўлади. Миллий адабий-назарий муҳит, бундаги умумтафаккур эса таъсирланиш жараёнининг ҳар қандай вазиятига, янгиликларига ўзининг собит, эътиқодий, илмий-эстетик қоидалари, қабуллаш одоблари, тажрибалари, тўғри жавоблари ила доимо тайёр бўлмоғи керак.

Назаримда, адабий-назарий ҳаётдаги машғулияти кўп йиллик ва кенг қамровли, кузатув ва изланишлари бетанаффус кечаётган, соҳаси масъулияти ҳамда оғриқларини узлуксиз тааммуллаб келаётган Исломжон Ёқубов фикрий навқиронликни, ҳурликни, донишликни, таждид (*новаторлик*) ни ва ўзга ҳамма манзурликларни фақат ва фақат ҳақиқатларда деб билгувчи ижодшунослардан биридир. Ва унинг янгича шакллар, усуллардаги адабиётга, оламу одам моҳиятлари бўйича талқинларида тамсилий ёндашуви ғолиб насрга, кўпроқ Асад Дилмуроднинг бир романига қаратилган *“Бадиий матн ва эстетик талқин”* китоби бунинг ёрқин тасдиғидир.

Биргина романнинг ғоявий-поэтик борлигини бу қадар тааммуллаш ва тафсиллаш, унга шунча муфассал, узундан-узоқ тушунтириш бағишлаш ғайритабиий туюлмайдир. Нега ажабсиниш ҳисси ҳосил бўлмайди? Бунинг боиси танланган англаш ва англатиш объектининг мураккаблигидами? Гап фақат ишоравийлик билан йўғрилган образлар воситасида инсон онгининг чуқур пучмоқларини акс эттирган, олам илоҳий моҳиятига – мутлақ ҳақиқатларга рамзли, руҳий воқелик асосида қараган асардагина эмас. Гап фақат катта тажрибали носир Асад Дилмуродда ёхуд ижодининг янги ўзига хос намунаси *“Ранг ва меҳвар”* нинг изчил, синчков идрок тақозо этишида ҳам эмас. Ҳолис, батафсил тафсил – ҳар қандай тўғри илм, унда зарур топилган масала, мавзудаги марказий ва атроф-теварак муаммоларнинг доимий шарти, етакчи тамойили.

Шу маънода мен рамзу мажозлар билан тўйинган, ботиний маъни-мантиққа фарқ, ижодий нишони қалб, шуур, ҳаёлот бўлган янгича усулли асарларгина эмас, ҳар қандай эътиборга сазовор адабий ҳодиса, бадиий намуна ва назарий масала

ибрати ушбу китобда ҳам намоён ана шундай тушунтириш ҳамда илмий-эстетик концепцияга ҳақли деб ҳисоблайман. Бунда яхши ила ёмон тафовутини уларнинг худди ўзидек фарқлаш, муайян йўлни, ишларни ҳаққоний баҳолаш, беҳуда адабий ҳоллар, урфлар инкори, ожиз қарашлардан воз кечиш, юксак китобхонлик такомили, пировардида, оламга тўғри тафаккур ила боқиш, унга матлуб муносабат, дунёқараш ва ахлоқни поклаш-сайқаллаш каби қатор маънавий манфаат мужассам.

Улкан залолатлардан бири – дунёни шахсий қаричлар билан ўлчамоқ. Яъни, борлиқдаги ҳамма нарсанинг мислсиз буюқ ўлчов, интизом ила яратилганини тафаккур қилмаслик, айтилиб бўлинган самовий насиҳатларга итоатсизлик. Бу, айтилиб, вақтда, шахснинг ўз соф фитратидан ғофил, беҳабар, ўз мукаррамлик мақомига номуносиб яшамоғи демакдир. Киши ўз ботинига жо этилган асл табиатни кирласа, шаънидан олисласа, аслига қайтиш учун жидду жаҳд кўрсатмаса, ундаги улуғ неъмат – иймони хавф остида қолади. Яратган залолатни кимсага чиройли кўрсатиб қўяр бўлса, оламда бундан мудҳиш бирон-бир кулфат борми?!

“*Ранг ва меҳвар*” да худди шундай малъун кимсаларнинг, разиллик, ёвузлик, мунофиқлик, зулмкорликнинг моҳирона чизилган тимсоллари бор. Улар ўзлигидан батамом жудолардир ва тубан ҳолатларини ўзларича жуда мақбул даража ҳисоблаб давра давра сурадилар. Она заминни унинг ўз ўқи – меҳвари илоҳий қудрат ила мустаҳкам мувозанатда тутиб тургани мисол инсонни ҳам фақат иймон-этиқод меҳвари олий, тўғри йўлдан оздирмай одимлатмоғи, ҳақиқий саодатга мушарраф қилмоғи мумкин. Буни билмас каслар эзгулик, гўзаллик ҳақиқатларининг ғанимларидир.

Мусаввир Камрон Вали эса – этиқодий “*меҳвари*” жуда ҳавасбахш қаҳрамон. У сийратидаги фазлларига кўра бизда аввалги асарларидан таниш ва идрокланиб келинаётган ёзувчи шахсининг анчайин юксалган ўз сиймосидек таассурот ҳам қолдиради. Унинг диёнати, сабр-бардоши, дунёю мавжудотга, моддий ва маънавий табиатларга, яхшилик ва қабохатга муносабат ройишлари ўқувчини ўзига ошно қилади. *Ижодчи шахсининг позицияси, нуқтаи назари дахлсиз ҳамда мўътабардир, магар у ўз ҳунарига садоқат сақламаса, истеъдодини парвариш айламаса, кучли тафаккур билан қувватламаса, адашса, иймонга хилоф йўл тутса, унда субутсизлик қарор топади, у нодир неъмат - ижодкорлик неъматини ўтқинчи, арзон-гаров асарлар яратишга сарфлайди, хизмат қилдиради*, деган ажойиб ғоя-ҳақиқат Камрон тимсоли тасвирида бошдан-охир ҳукмрон.

Романнавис наздида ҳақиқий тасвирий санъат асари – бирламчи мукамаллик, гўзаллик бўлмиш борлиқ, дунё, инсон, илоҳият, руҳоният, тириклик кабиларнинг иккиламчи, аммо ўзига хос, ғоятда гўзал ва мафтункор кўзгуси, тимсоллари. Санъатдаги гўзаллик олий ҳақиқатларни, тенгсиз гўзалликларни таъсирли тараннум этиш, тасдиқлаш, таратиш орқали, жаҳолат ва ёвузликни, ёлғон ва хиёнатларни инкорлаш, маҳв этиш орқали катта маънавий-эстетик халоскорлик функциясини адо этади.

Асардаги барча бир-бирига зид хатти-ҳаракатлар, дунёқарашлар, лавҳалар, рамзлар, ишоратлар, мажозларнинг хулосавий маънолари шундай донишона ғоялар қамровида ботинан ажиб бир тарзда туташиб, улар ўзаро яхлит, улуғвор, қадр-қимматли ҳақиқатларни роман пафоси даражасига кўтаради.

Исломжон Ёқубов Асад Дилмурод ижодининг айна романгача бўлган тадрижи хусусида мухтасар тавсиф-хулосалар беришни ўринли ва маъқул кўради. Қахрамонларнинг *“кўнгил иқлимларини нафс масаласига муносабатлари фонида тафтиш”* этувчи *“Шердор”* қиссасига, *“иймон поклиги ва руҳ мусаффолиги ҳақидаги концепцияни”* тасдиқловчи ҳамда улуғловчи, *“ўқувчи онгида олам ва одам ҳақида теран мулоҳазалар”* уйғотувчи *“Маҳмуд Таробий”* романига, ўзбек насри бўшлиғини тўлдирган, *“исломий эътиқоди туфайли ўтмиш мафкураси узоқ йиллар йўл қўймаган сиймонинг зоҳирий ва ботиний”* образини яратган *“Паҳлавон Муҳаммад”* романига тўхталади. Албатта, ёзувчининг ўнлаб ҳикоялари, *“Мулк”*, *“Гириҳ”*, *“Интиҳо”*, *“Меъзон буржи”* қиссалари, *“Фано даштидаги қуш”* романи ҳам унинг *“Ранг ва меҳвар”* гача бўлган адабий тажрибаси хусусида тасаввур ҳосил қилишга, услубий ўзига хослиги тўғрисидаги қарашларни тўлдиришга қувватли.

Аммо тадқиқотнинг бош муддаоси буларнинг барчасини қамраб ўрганишга йўналтирилган эмас. Саналган мазкур асарларга оид бажарилган мухтасар шарҳларнинг ўзиёқ ёзувчи ижодида гоҳ анъанавий йўсин, гоҳ тарихий, гоҳ мистик-романтик, ўткир психологизм мотивлари устунлик қилиб келганини етарли далиллай олади. Ва олимнинг *“Ранг ва меҳвар”* таҳлилига обдан киришмоғи учун имконият эшигини очади. Ёзувчисининг концепцияси негизида инсон омилига муқаррамлик мақомларида қараш, барча ҳолатлар Яратганнинг ҳукмида эканлиги эътирофи, инсоният эътиқодига дахл қилиш банданинг иши эмаслиги чуқур акс этган, тасвиротида бадиий услубиятнинг янгича шакллари фаол қўлланилган, қахрамонларининг психологик портретларини, улар ботиний ҳаётига хос инжа сезимларни дақиқ кўрсата олишга эришган роман тадқиқига Исломжон ўз китобхонини шу тариқа ҳозирлайди.

Умуман, олим ижодида роман тарихи, заҳмати, такомили ва шунга тегишли кўплаб масалалар тадқиқи салмоқли ўрин эгаллаб келмоқда. Жанр ҳаёти, одимларига дохил ҳеч бир саъй-ҳаракат, воқеликни, ҳеч бир ютуқ, беҳудаликни, ижро-ижобатни ёхуд исталган даражаларни у назардан четда қолдирмаслик пайида бўлади. Бу йўлда ва романшуносликда кўрилган элга маънавий таъсири, манфаати баланд ҳоллар, аломатлардан беғубор севилади, муаммолар ва уларнинг донишона ечимлари борасида куюнчақлик билан баҳс юритади. Жоиз топилган кезларда саҳву хатоларни беғараз танқид қилади, танбеҳлар тақдим этади. Қанча тўғри баҳо, мақтов, раддия содир бўлса, уларни самимият ила қаршилайди. Асосли танқидга чидамаслик ва сабоқлар чиқармасликни, бор нуқсонни яшириш ва лозим-лобуд танқидни қилмасликни касаллик билади. Олимнинг бу нуқтаи назари ҳам ҳолатларимиз ҳақидаги ийманий таъриф, ташхис, таълимлар бўйичадир ва кўп масалалардаги ожизликлар ўзини билганлар учун аслида бедаво дардлар эмасдир. Қолаверса, ишларининг ҳаммаси соҳа

тараққийси йўлида, ҳақиқат, адолат мақсадларида, бериё бўлаётгани сабабли у ўз қарашларини-да тинимсиз тафтиш этади, ўзини-да аямайди.

Одамлар тақдирини, инсоний муносабатларнинг ғоят мураккаб диалектикасини қаҳрамон қалбига қулоқ тутиш орқали очиш, уларни муаллифнинг юзаки истаги бўйича ёки бирор назария, мафкура раъйи-авзойига забун кайфиятда эмас, балки ўз мавжудиятининг табиий оқимларига мос-муносиб яратиш, аниқ вазият-ҳолатларни психологик жиҳатдан асослаш, ҳаётий-жонли далиллаш, тасвирда турли сохталиклардан асраниш ва бошқа қатор ижодий-илмий тадбирлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида олим адабий-эстетик қарашларининг қадрли қиммати намоён бўла боради.

Унингча, қаҳрамоннинг инсонлик масъулиятлари, яшашдан мақсад-муддао бобларидаги, иймон ва виждон азобидаги ўртанишлари қалб драматизмига хос шиддаткорликни юзага чиқарар экан, насрий ифодадаги оригиналликни таъминлаган бу омиллар ҳам ҳаётни теран ҳислаш (*ҳислатиши*), идроклаш (*идроклатиши*) жараёнидан бўлак нарса эмасдир. Ва, демакки, характерлар моҳияти мураккаблигининг эндиликдаги руҳий-шуурий, мантикий асосланишлари ҳиссий идрок орқали англанади.

Унингча, бадиий матнни тушунмоқ муаллиф ҳақиқати ё талқинчининг англаган маъноларидангина иборат эмас. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, тадқиқотчининг асар матнини тушуниши кўплаб муносабатларнинг биридир. Муҳими, бунда тушунишнинг нисбатан аниқ-тиниқ бўлиши ва бадиий матнга фаол ижодий муносабат орқали маънавий фойдани янада ёйиш, оширишдир. Асарга мурожаат ҳамда уни батафсил талқин этмоқ соф психологик ва субъектив жараёнгина бўлмай, тарихан шартланганлик хусусиятига эга ҳамдир. Потенциал тарзда мавжуд тағмаёно қулай шароит туғилгандагина ўзини намоён этмоғи, бошқа давр китобхони эски маънони бир қадар инкор этмоғи, мавжуд янги маънони кашф қилмоғи мумкин. Бадиий матн – шахс ва маданиятларнинг ўзига хос диалоги. Уни тушунмоқ-диалектик жараён. Унда жо бўлган ва кашф этилаётган маънолар тўқнашуви ўзлаштириш жараёни демакдир. Инсонга хос маъно-мазмунлар дунёси муҳим қадрият сифатида қаралса, ўзлаштирилса, ҳаётга татбиқ этилсагина амалий самаралар етказди.

Интеллектуал муносабатталаб *“Ранг ва меҳвар”*ни тушунтиришнинг ҳам интеллектуал бўлмасдан бошқа иложи йўқдек кўринади. Аслида эса унчалик эмас. Чунки бунда ҳам ҳамма гап тафаккур соғломлиги, нуқтаи назар мусаффолигида. Баён тадбирини, фикрий тартиб, меъёр, мезон, усул, маромни мўътадил белгилай олишдадир. Йўқса, осон нарсани қийин мураккаб нарсани жўн, юзаки етказилиб, аслий маъно-моҳият очилмай, фойдали таъсирий қувват сезилмай қолмоғи мумкин. Исломжон Ёқубов ҳикматли олим сифатида мазкур адабий йўналишнинг хос ўқувчисини, ҳар хил савияли китобхонни тасаввурий бепоёнликлар сари бошлайди. Инсон қисса-қисматининг интиҳосизлигини, ниҳоясиз яшаш оламини, кеча, бугун, эртанинг яхлитлиги ва ўзаро монесизлигини, олий муқаррар ҳисоб-китоб масъулияти ила мезонларини идроклашга чорлайди. Китоб матни-мантиғи илк саҳифалардан бошлабоқ ўзига



эргашган ҳар тафаккур қилгувчини борлиқ, оламлар, одамлар ҳақиқатлари борасида фаол, кўтаринки бир кайфиятда фикрлатади.

Зеро, дунёга боқиш, уни тушуниш, қабуллашнинг мутлақ салоҳиятли ва ақлларни лол қолдирувчи бошқа бирон таълимоти йўқ. Ахир ийманий қоидалар, қадриятларга таслимликсиз азалдан то бу кун қадар ҳеч бир комил ижод, кашфиёт, ҳеч қандай поэтик, илмий-эстетик изҳорнома барпо бўлолган эмас. Чуқурроқ мулоҳаза қилинар бўлса, яшовчан, тўла-тўқис инсоний ишларнинг барчаси ҳақиқатларга итоатдан, дунёдаги ҳамма кам-кўст, ноқислик, залолат, фитналар, бор глобал фалокатлар дунёқарашларнинг ботиллигидан, башарият кўп қисмининг катта-кичик гуноҳларидан келаётган кўрғиликлар бўлиб чиқади. Керагича хабари берилган ва эътиқоди бутунлар риоятда бўлган воқелик одобларига заррача бўлсин беамалликнинг эса ҳар қандай иш, фаолиятда зоелик, шикастаҳолликни барпо қилмоғи тайин.

Ўзига хос мазмунли, тузилишли ушбу талқин китобининг асосий қисми ҳисобланган, ҳаммаси ҳам ҳажман мўъжаз, аммо мантиққа бой, алоҳида-алоҳида сарлавҳаланган ва *“Кўнгил водийсига ҳижрат”* деган умумномга бирлашган ўттиз фаслнинг бирида муаллиф шундай ёзади:

*“Дарҳақиқат, ижод аталмиш гўзал маъвода буюклик чўққисига оддийлик сўқмоғи орқалигина юксалиш мумкин. Бу сўқмоқ шавкат ва дабдаба ҳиди анқийдиган манзиллардан йироқ, халоскор гўзаллик ифोरлари бўйлаб ўтади. Безовта қалб ёққан шамчироқ руҳни нурафшон этиб, кечинмаларга ҳарорат бахш этади. Агар асл мақсад ўзингни кўрсатиш истаги, таъма ва хушомад тамойиллари эмас, балки ҳақ ва ростга йўғрилган, китобхон (тамошабин)да завқ-шавқ уйғотишга қодир бўлмаса, ифода асносида хом-хатала атала юзага чиқади. Ранглар ҳароратдан маҳрум, ҳақ ва ҳақиқатдан йироқ, нафосат туйғуси уйғотишидан мосуво бўлса, маҳсулот ҳам пуфакдан фарқ қилмайди. Чунки сақов оҳанг ва совуқ ранглар ўз сўқир ижодкори маънавий оламини ошкор этади”* (“20. Такдир ва тадбир” фаслидан).

Китоб мавзуси жаҳон адабиётининг танилган оқимлари табиатига муносабатни, ўз масалалари доирасидаги талай адабий-назарий, фалсафий-эстетик тушунча ва қарашларга шарҳловлар тақдимини тақозо этган. Шу сабабли унда дунёга доврўғи кетган баъзи ижодий, фалсафий, психологик назариялар ҳамда насрий асарлардаги мақсадга мувофиқ ва номувофиқ жиҳатларга сиртдан қаралмайди, йўл-йўлакай жиддий муносабатлар билдирилади. Уларнинг маънавият оламидаги ўрни, мавқе-мартабаси, фойда-зарари холислик, одиллик ила изоҳланиб ва баҳоланиб бориладики, оқилона мулоҳазалар, теран тушунтиришлар, ўринли қиёслар ва фарқлашлар, бизнингча, ортиқча таҳлил, қўшимча далилларга эҳтиёж қолдирмайди.

Нарсалар, неъматлар, ҳолат-ҳодисаларнинг яхшилигию ёмонлиги тўғрисидаги илоҳий ҳақиқатлар айнан аслидек англамай, моддий жисмоний кучлиликнинг афзалият сифатида қаралиши, зўравон, удабурон одамлар хатти-ҳаракатининг устунлигини ёқлаш тенденцияси, одамни одамга бўри билиб ва кучли одамни ҳақ ҳисоблаб тасвирлаш, тушкун, пессимистик ғояларни

тарғиблаш, заволу азобларни эътиқодсизлик, динсизлик, нотўғри тарбиятлардан эмас, балки инсоннинг яралиш асосларидан излаш сингари ғарбона ботил адабий урфлар, мафкуралар муносиб танқид қилинади. Жумладан, Марсель Пруст (*“Йўқотилган вақтни ахтариб”* романлар туркуми) да *“инсоний қусурларни тугма инстинкт ва феъл-атвор зиддиятлари билан боғлаб изоҳлашга уриниш, эзгулик ва разолат меъзони тизгинини қўлдан чиқариш”*, қабиҳлик, аблаҳлик, ахлоқсизлик, ёвузликни *“инсоният ибтидоси билан боғлашга уриниш”*, булар оқибатидан ҳақиқатга, гуманизмга зид ғояларнинг силқиб чиқиши ҳақидаги гаплар асло инкор этиб бўлмайдиган хулосалардир. Шунингдек, *“вақтни мутлақ абадий эмас, балки тасаввурлар оламига мансуб деб билган адиб олам яратилгани ва унинг Яратувчисини инкор этади. Чунки, у фақат оламий ироданигина тан олиб, илоҳий иродадан рад қилади. Шунинг учун ҳам ёзувчининг айрим асарларида тушкунлик руҳи яққол намоён бўлади”* (“7. “Нуқтаи назар: М. Пруст ва А. Дилмурод” фаслидан).

Жек Лондон, Ги де Мопассан, Анатоль Франс, Херманн Хессе, Франс Кафка, Оскар Уайльд, Иоганнес Роберт Бехер, Пауло Коэльо каби ёзувчилар, Ф. Ницше, З. Фрейд, Г. Спенсер, Г. Гадамер, Г. Риккерт, М. Бахтин каби олимлар ҳосилаларига мурожаат ва муносабатлар шунчаки матнни маълумотга зич қилиш, билиш, мутолаа кўламларимизни тасдиқлаб, кўрсатиб қўйиш учун эмас. Булар қўйилган зарур илмий мақсад-муаммоларнинг бевосита тақозолари ҳамда холис ечимлари учундир. Ҳаммаси – улар қарашларидаги қимматли, қимматсиз томонларни уқиш, ҳақиқатлар бобида хушёрликни сақлаш, ҳар ишда моҳиятни бирламчи тутиш, ҳақни топиб, унинг теранлигини ўзидек идроклаш учун. Қолаверса, ўз истеъдодларини тўғри тасарруф эта биллаётган миллий адибларимиздаги шу хил рамздор йўсинларнинг ҳам аксари ғарбий маданият, андозаларга таълимотий эргашиш ёхуд кўр-кўрона тақлид бўлмай, улардан шаклий, услубий воситалар сифатида таъсирланиш, фойдаланиш эканини инсофан эътироф этмоқ учундир.

Исломжон, Асад Дилмуроднинг ижодий ибратланув жараёнига марғуб ёндашиб келаётганини, бу хил таъсирларнинг эътиқодий ифодавийликка асло монелик қилолмаслигини, аксинча, ўзини билганга бунинг янада сержило имкониятлар майдони эканини ўз тиниқ таҳлиллари, дақиқ фикрлари, ғоят маънили хулосалари билан етарлича уқтиради. Ёзувчининг катта насрдаги ўз услубий изланишларини такомил топтира бориб, *“Фано даштидаги қуш”* романидаёқ тимсолларга таяниб иш кўришга, мажозлар тилида сўзлашга яхши эришганини эслатади: *“Романда инсон руҳиятининг икки олам ўртасидаги талпинишлари, нафс қомида ўз-ўзида адашган, алданган ва аслига қайтишга интиллаётган кимса изтироблари қаламга олинади. Худбинлик, хиёнат, қабоҳат, журъатсизлик кескин қораланади. Эътиқод бутлиги, ирода мустаҳкамлиги улуғланади. Тарихий шажаралар билан пайвасталик, кўнгил тилаги йўлидаги фидойилик, болаликка хос покликни асраш, Яратганни таниш мумкин деган фикр руҳият манзаралари орқали ифодаланади”* (“24. Картина алёри ва ранглар рақси” фаслидан).

Олимнинг миллий насрдаги янгиланиш ҳодисаларига ҳар тарафлама эътиборларидан ҳам аёнлашадик, катта талқиний иш марказига асосан *“Ранг ва меҳвар”*нинг қўйилиши бежиз эмас, уни батафсил тушунтиришга чоғланмоқ адабий жараённинг умум муаммоларидан айрича мақсад эмас. Кўзда тутилаётган кўп навқирон миллий ижодий-эстетик тамойиллар унда уйғун тажассумларига эга. Роман ҳар жихатидаги таъсирий омиллар ҳамда миллий асосларнинг бирма-бир шарҳланиб борилиши эса маълум маънода романнинг изчил, чуқур, ботартиб таҳлили учун тўла тадорик тадбири ҳамдир.

Бутун тасвиrotи қаҳрамон субъектив нигоҳи воситасида берилган, *“тутқич бермас таассуротларни ҳаққоний чизишга”* қаратилган, сирли ишоралар билан йўғрилган *“образлар орқали инсон онгининг чуқур пучмоқларига назар ташлашга”* асосланган *“Ранг ва меҳвар”*нинг *“на модернистик, на постмодернистик услубда битилгани”*, *“романда илғор жаҳон адабиёти ва санъати турли оқимларига хос унсурлар миллий-адабий анъаналар негизиди синтезлашган”*и, унда ўзбекона поэтик тафаккур микёслари доминантлик ролини ўтагани катъий айтилади. Ифода тарзида рамзий-мажозий усуллари етакчи ўзга насрий ижодлар, бадиий намуналарга ёндашувлар учун ҳам мос, мувофиқ келувчи, соҳага жорий этилиши мумкиндек кўринувчи бу каби ҳақ назарий фикрлар, қарашлар *“Бадиий матн ва эстетик талқин”* саҳифаларида кўп. Улар кўпқатламли асарга ва ундаги эстетик мақсад-идеалларга иштиёқни, талқиннинг бориш жараёнига хайрихоҳликни орттириб боради.

Рамзлар, ишоратлари бисёр тасвирлар бизни қаён бошлаётир? Мажозий тимсолларда қандай ошкор ёхуд яширин маънолар, ундовлар, йўлловлар мужассам? *“Ранг ва меҳвар”*даги тамсиллар, масаллар, ривоятлар, нақллар илдизлари қанча миқдор чуқур кетган, қай тарафларга таралган? Бундаги бадиий-эстетик мантиқ, маъно хазинасининг манбаи қаерда? Матн замирида залворли ҳақиқатлар мавжуд бўлсаю, бизнинг тафаккурлар уларни илғашда ожиз эса, аламли, аянчли бир ҳол эмасми?..

Тушунишга шавқли, майлли китобхон ўз кўнглида кечаётган булар янглиф тафтишгар саволларга роман матнининг равон ва асосли таҳлилидан, тамсилий унсурларнинг тааммуллари баёнидан ўзи аввал хиёл ҳислаган ё ҳисламаган ишончли жавобларни топади. Бунинг учун ўттиз фаслни ўқиш-уқиш, талқинчи билан барабар фикрлай бориш, ҳар адабий масала, тасвир, лавҳа зимнидаги мақсадлар ҳақиқатига толиблик керак, холос. Эҳтимол, мутолаа бевосита *“Ранг ва меҳвар”*нинг ўзига ёхуд асар ҳақида асар бўлмиш ушбу китобга оид муайян баҳс, инкорий фикр, қўшимча ё тўлдирувчан қарашлар уйғотар. Ишлар шакли, усуллариининг ўзгаришлари жараёнида бу ҳатто анчайин табиий ҳол. Муҳими, ҳаммамизда ҳақни беҳато кўра билиш, таъсирчан айта олиш, у бўйлаб шаҳдам юриш, унга риоятда бўлиш туйғусининг беғубор ва безавол бўлмоғидир. Муҳими, яхши гумондалиқ, эзгуликни қадрлаш, ва яхшилик томон йўллаш. Бир неча мўъжаз мисоллар билан чекланамиз:

Романдаги дўланасидан жудо *“Далқоя дараси дарди бу – аламангиз нидо. Унда ўз суюклисидан айрилган, барча орзу-армонлари поймол этилган,*

*истеъдодли фарзандлари сургун ва қатли ом қилинган, хўрланган халқ дарди мужассам. Асад Дилмурод маҳорати шундаки, у ишоравий мазмун замирига ичидаги гараз ва риё тафтини босолмай, эл-улус устига гирмон янглиғ лашкар тортган мунофиқлар додини берувчи рангу оҳанглари жойлай олган...*” (“16. Микродунёда кечган муҳораба” фаслидан).

Романдаги Сичқон, Чигиртка, Мушук, Тулки, Бўри, Қоплон қатнашгучи “ўра шунчаки моддий нарса эмас. У макон ва замон танламайдиган нафс ўпқони”. Саналган махлуқот бир-бирини шунда маҳв этди. Олдинчилари сингари охирги энг зўравони ҳам хандақдан чиқолмай нобуд бўлди. Вақти-соати келиб, ўпқон кўмилиб, бунда пайдо бўлган тепалик ҳам, қабр ўртасида ўсган муаззам олма дарахтию унинг қизили тарам-тарам нақшин олмалари ҳам рамзий: “... масал фалакнинг сиру савдосидан хабар беради. Кўҳна чарх алмисоқдан қолган бино экани, бандаларига инъом қилинган тўғри йўлдан адашиш залолатга кетиш ва муқаррар газабга дучор бўлиш эканига ишора қилади. Демак солиҳ ва солиҳаларни ҳидоятга чорлайди” (“19. Ҳидоят” фаслидан).

Бош қахрамон – рассом Комрон Вали “лаҳзанинг ўзида оломон карвони билан бир сафда ва айни дамда ундан ажралган. Чунки Комрон ўз карвонини кўнгил сафарига йўналтира олади... У (“Карвон” картинаси – Т.Ш.) макр-ҳийла тўрини тўқиётган Санам (нафснинг, инсон кўринишидаги бут, ширкнинг тимсоли – Т.Ш.) чилдирмасига ўйновчи касларни фош этиб, яхлитликда англашилувчи моҳиятга мислсиз қудрат бағишлаган. Чунки бу сувратда шуурини гафлат могори қоплаган аросат кимсалар фитнаю фасоди инсоф-диёнат, имон-эътиқод, инсоний қадр-қиммат, уят-андиша тарозусида тортилган. Тақдир фалсафаси ва Тангри иродасига қарши борилмаган. Румий ҳикмати билан айтганда, Комрон Вали зоҳир кўзини юмиб кўнглини кўзга айлантира олган” (“29. Оломонлик генеологияси” фаслидан). Зотан, инсон қай макон, замон ҳаётида яшамасин, қай касбу кор, фаолиятни тутиб кун кечирмасин, ҳақ йўллардан оғишиш, тойилиш унга залолат. Амалларда тор, биқик, тарафкаш қарашларнинг иштироки, яхши билан ёмоннинг аралаш қилиниши ҳар зайл умрни исроф айлайди, меҳнат, заҳмат маҳсулини бора-бора эътиборлардан четлатади. Ишларнинг оқибатлари Яратгандадир. Адабий ижоду илмлар ҳам оламнинг жамийки ишларини, бинобарин, соҳавий ҳамма масалаларни ҳақ асослар ила бардавом тааммуллашдан, уларни ўз аслича тушунмоқ ҳамда ҳақиқатларини таъсирчан таратмоқдан сайқал топади. Ҳақиқатлар масдари эса яғонадир ва уларга ошиқиш, мансублик, ошуфталиккина шарафли йўлдаликдир.

## **ТОҲИР ШЕРМУРОД**

*Низомий номидаги ТДПУ доценти,  
филология фанлари номзоди*

## МУНДАРИЖА

### ЎНГСЎЗ

1. *Олам ва одам моҳияти*.....3
2. *Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин* .....7
3. *Кўнгил водийсига ҳижрат* .....16
4. *Янгиладанётган бадиий тафаккур* .....115

### СЎНГСЎЗ

5. *Эстетик тааммул таровати* (Тоҳир Шермурод).....134
6. *Мундарижа*.....149